#450

OPERA FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS MASARYKIANAE

SPISY FILOZOFICKÉ FAKULTY
MASARYKOVY UNIVERZITY

muni
PRESS

Slovosledné změny

v bulharských a srbských
evangelních památkách
z 12. a 13. století

Elena Krejčová

#450

FILOZOFICKÁ FAKULTA
MASARYKOVA UNIVERZITA

BRNO 2016

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Krejčová, Elena

Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století / Elena Krejčová. – Vydání první. – Brno : Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2016. – 144 stran. – (Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, ISSN 1211-3034 ; 450)

Anglické resumé

ISBN 978-80-210-8338-7

27-247-282.7 * 811.163.1 * 81'367.52 * 81'0 * 81'42 * 81-112 * 81-115 * (497.2) * (497.11)

- evangeliáře – Bulharsko – 12.-13. století

- evangeliáře – Srbsko – 12.-13. století

- církevní slovanština – 12.-13. století

- slovosled

- vývoj jazyka

- jazyková analýza

- historická lingvistika

- komparativní lingvistika

- monografie

80 - Filologie [11]

Recenzovaly: doc. PhDr. Irena Bogoczová, CSc. (Ostravská univerzita)

doc. PhDr. Margarita Mladenova, CSc. (Sofijská univerzita sv. Klimenta Ochridského)

© 2016 Masarykova univerzita

ISBN 978-80-210-8338-7

ISSN 1211-3034

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-8338-2016

OBSAH

PŘEDMLUVA	7
ÚVOD	9
EXCERPOVANÁ LITERATURA (V ABECEDNÍM POŘADÍ)	13
1. PRINCIP REGRESIVNÍHO ŘAZENÍ VĚTNÝCH ČLENŮ	15
1.1. Postpozice determinantů	16
1.1.1. Adjektivum ve funkci shodného přívlastku	16
1.1.2. Zájmena ve funkci shodného přívlastku	21
1.1.3. Poloha shodného substantivního atributu	40
1.1.4. Postavení číslovek v atributivních syntagmatech	42
1.1.5. Atribut neshodný	45
1.1.6. Atribut víceslovný	50
1.2. Postavení verba finita	53
2. TENDENCE KE KONTAKTNÍ POSLOUPNOSTI VĚTNÝCH ČLENŮ ...	63
2.1. Projevení tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů v památkách z 12. a 13. stol.	63
2.2. Zachování řeckého slovosledu	70
2.3. Kolize různých slovosledných principů	70
3. AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ	75
3.1. Obecné předpoklady pro studium aktuálního členění slovanské věty ..	75
3.2. Metodologické problémy při zkoumání aktuálního členění ve staroslověněštině	77

3.3. Slovosledné změny vyvolané potřebami aktuálního větného členění . . .	78
3.3.1. Poloha příslovečného určení způsobu	79
3.3.2. Poloha příslovečného určení času	81
3.3.3. Poloha příslovečného určení místa	82
3.3.4. Vzájemná poloha příslovečného určení místa a příslovečného určení času	84
3.3.5. Poloha přímého předmětu	85
3.3.6. Poloha nepřímého předmětu	87
3.3.7. Vzájemná pozice objektu a příslovečného určení místa	90
3.3.8. Ostatní	91
4. RYTMICKÉ FAKTORY	93
4.1. Proklize	93
4.2. Enklize	97
4.3. Postavení sponového slovesa БЫТИ	107
5. STYLISTICKÉ FAKTORY	111
6. OSTATNÍ SLOVOSLEDNÉ ZMĚNY	116
6.1. Změna pozice vokativních forem	116
6.2. Větosled	117
6.3. Jiná organizace věty	118
7. ZÁVĚR	120
7.1. Celková statistika	120
7.2. Charakteristika jednotlivých památek	125
7.2.1. Mariánské čtveroevangelium	125
7.2.2. Dobřejšovo evangelium	126
7.2.3. Dobromirovo evangelium	127
7.2.4. Vračanské evangelium	128
7.2.5. Banické evangelium	129
7.2.6. Kjustendilské evangelium	130
7.2.7. Miroslavovo evangelium	131
7.2.8. Grigorovičovo evangelium	132
8. SUMMARY	134
BIBLIOGRAFIE	137
POUŽITÉ ZKRATKY	144

PŘEDMLUVA

Monografie *Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století* představuje text paleoslavistického výzkumu, který se věnuje nepříliš rozpracovanému problému slovosledných změn památek z raného jihoslovanského středověku na pozadí staroslověnských a řeckých biblických předloh. Tato publikace zapadá do mozaiky teoretických poznatků z oblasti diachronního výzkumu slovanských jazyků nebo i synchronní srovnávací slovanské jazykovědy a může být velmi podnětná pro další bádání zejména na poli historického vývoje syntaxe a slovosledu v jednotlivých středověkých slovanských památkách (v tomto aspektu je tato monografie průkopnická), ale také s ohledem na problematiku komparativního studia slovosledu v celoslovanském kontextu.

Problematika srovnávání slovosledu v slovanském kontextu v poslední době je zkoumaná obecně (např. Mladenova 2007) nebo celá řada jednotlivých výzkumů je věnovaná jednotlivým projevům slovosledné jazykové asymetrie ve slovanských jazycích – např. otázce distribuce klitik a jejich poziční propojení s jejich oporou (např. Svoboda 2000, 2001, Toman 2000). V poslední době k prezentaci pestré mozaiky slovosledu slovanské věty vznikají komparativní výzkumy věnující se slovanským příklonkám (a to nejen od autorů slovanského původu, srov. Franks – King 2000), zvlášť v generativních gramatikách se klitika těší velkému vědeckému zájmu, protože je někdy velmi těžké je zařadit do generativního syntaktického modelu a proto je toto téma stále aktuální. Ve slovanském kontextu se tomuto tématu (především v česko-bulharské konfrontaci) se věnuje nejpodrobněji L. Uhlířová (2001, 2011a, 2011b, 2011c, 2012). Slovosledné změny a pozice jednotlivých klitik jsou zkoumány jak v diachronním vývoji jednotlivých slovanských jazyků (např. Kosek 2008, 2010, Pašov 2008), tak i z hlediska korpusové a počítačové lingvistiky (Uhlířová 2007, 2010, Tisheva – Dzhonova 2002). Slovosledné změny

jsou sledovány i z hlediska výzkumu objevení typických morfologických kategorií ve vývoji jednotlivých slovanských jazyků, jako je např. bulharský určitý člen: Svane (1962, Ivančev 1978). Na téma slovanského slovosledu je v poslední době nahlíženo i z hlediska a perspektivy ústní komunikace a syntaktických struktur používaných v konkrétních komunikativních situacích namířených k individuální interpretaci výpovědi (Tiševa 2011, 2013), a vždy aktuální jsou k výzkumy o aktuálním větném členění slovanské věty (Tiševa – Dzhonova 2006). Proto věříme, že monografie *Slovosledné změny v bulharských a srbských evangelních památkách z 12. a 13. století*, která představuje přepracovanou verzi disertační práce autorky obhájené na Masarykově univerzitě v r. 1999, přispěje k ucelenějšímu pohledu na značně rozsáhlou a pestrrou problematiku slovanského slovosledu v diachronním aspektu, protože se věnuje období, které z tohoto hlediska doposud nebylo dostatečně objasněno, a že poslouží i pro další výzkum středověkých památek slovanského Balkánu.

Tento výzkum by určitě nevznikl bez vedení a podpory ze strany prof. PhDr. Radoslava Večerky, DrSc., a proto bych mu na tomto místě ráda poděkovala nejen za jeho odborné rady a vedení na poli paleoslavistiky, ale i za jeho lidskou podporu a vstřícnost. Za cenné připomínky a upřímné a fundované rady při finalizaci této monografie děkuji doc. PhDr. Ireně Bogoczové, CSc., z Ostravské univerzity a doc. Margaritě Mladenovové, CSc., ze Sofijské univerzity sv. Klimenta Ochridského, které mi dodaly odvahu k publikování mého výzkumu. Ráda bych rovněž poděkovala své rodině za trpělivost, pochopení a podporu při nekonečných hodinách strávených u počítače, kdy jsem byla sice fyzicky v současnosti, ale můj duch se vznášel kdesi v temnotách bulharského a srbského středověku.

květen 2016
autorka

Předmětem zkoumání jsou změny slovosledu v bulharských evangelních textech z 12. a 13. století. Těmito texty jsou Dobromirovo, Banické, Dobřejšovo, Kjustendilské a Vračanské evangelium. Jsou to památky z tzv. středobulharského období (12.-14. století). Středobulharské období rozvoje jazyka se ve srovnání se staroslověninou vyznačuje zásadními změnami jak fonetickými, tak morfologickými. V textech se začíná objevovat např. nerozlišování nosovek, Ъ místo Ь a naopak, zaměňují se aoristové a imperfektivní koncovky, postupně se ztrácí duálové tvary jmen a sloves, je patrná rozkolísanost deklinace. Všechny tyto procesy jsou zřejmé i v textech sledovaných evangelií – např. v Dobromirově evangeliu se vyskytuje jenom Ь, místo aoristové koncovky pro 3. os. pl. -ѡѡ je důsledně -ѡѡ. Zkoumáme-li srbské památky 12.-13. století, Miroslavovo a Grigorovičovo evangelium, jež představují srbskou redakci staroslověštiny, zjistíme, že od staroslověštiny se liší např. tím, že se v nich vyskytuje ѡѡ místo ѡ, ѡ místo ѡ, že se používá pouze Ъ, anebo pouze Ь.

Slovosledné změny ve všech zkoumaných památkách registrujeme jako varianty k textu staroslověšské památky zvané Mariánské čtveroevangelium. Každý takový doklad srovnáváme i s řeckým zněním evangelního textu.

Při zkoumání uvedených evangelních textů je naším cílem následující – snažíme se zjistit, jakými slovoslednými principy je organizován slovosled v památkách ze 12. a 13. stol. a jestli se v něčem liší od slovosledu staroslověšských památek a řeckého originálu (pokud ano, v čem). Chtěli bychom rovněž najít odpověď na otázku, zdali se slovosled v těchto mladších památkách vyznačuje nějakými novějšími jazykovými rysy a zdali jsou přítomny příznaky pronikání nějakých nových slovosledných modelů, nebo zda se zachovávají rysy archaičtější. Svoji pozornost také zaměříme na to, jestli se v těchto textech zachovávají takové slovosledné mo-

dely, které jim přisuzují znaky vyššího stylu. Předmětem naší pozornosti naopak nejsou ani morfologické, ani lexikální jevy. Druhým úkolem je porovnat texty jednotlivých evangelních přepisů jak s textem řeckého originálu, tak se staroslověnským zněním příslušného verše (v našem případě s textem Mariánského čtvero-evangelia). Na základě tohoto srovnání se pokusíme určit, který text se vyznačuje poměrnou konzervativností, co se týče pořádku slov a ve kterém se naopak projevují progresivnější slovosledné modely. Další naší snahou je zjistit, jaký je počet provedených slovosledných změn; určit, zda jsou tyto změny časté, anebo zda jsou jen sporadické a marginální. Chtěli bychom rovněž vypracovat statistický přehled všech transformací. V neposlední řadě se pokusíme o roztržidění jednotlivých příkladů do různých skupin podle toho, čím (jakou slovoslednou tendencí) byly pravděpodobně způsobeny. Chtěli bychom zjistit, zda dochází ke kolizi nějakých principů organizace pořádku slov; pokud ano, který slovosledný činitel měl na slovosled větší vliv. Zajímá nás také, jestli se nějaký archaický slovosledný model vyskytuje v slovanském textu, aniž by byl přítomen v řecké předloze, a pokusíme se hledat možnou motivaci k použití právě tohoto modelu místo jiného, bezpříznakového.

Excerptování materiálu bylo provedeno na základě srovnání jednotlivých veršů všech sledovaných slovanských textů a řeckého originálu. Způsob, kterým je materiál zkoumán, představuje analýzu a interpretaci jednotlivých dokladů, hledání pravěpodobné motivace provedených slovosledných změn a snahu zařadit jednotlivé případy k různým typům lineární větné organizace podle toho, kterým slovosledným faktorem byly tyto změny způsobeny. U každého případu srovnáváme texty ze zkoumaného období s jedním textem staroslověnským (Codex Marianus) a s řeckou předlohou. Verše sloužící jako ilustrační materiál nejsou v naší práci vždy citovány celé; uvádíme jen tu část příslušného verše, ve které je projevena nějaká slovosledná změna. Úplné znění veršů neuvádíme i z úsporných důvodů. Podoba ukázek vychází z toho evangelia, které je ve výčtu před ukázkou uvedeno jako první. Další evangelní přepisy jsou s prvním identické co do slovosledu, avšak po morfologické, grafické, popř. jiné stránce se mohou lišit. Ne vždy se v každé ze zkoumaných památek vyskytují všechny verše všech čtyř evangelií (např. text Kjustendilského evangelia představuje jenom část Lukášova evangelia), a proto u některých příkladů nejsou uvedeny varianty ze všech přepisů. Mluvíme-li o autorech textů, používáme jako pracovní termín „opisovač/opisovatel/kopista“.

U všech projevených jevů a tendencí se pokusíme hledat analogii i se stavem v současných slovanských jazycích.

Nutno zdůraznit, že zkoumané texty jsou kanonického, sakrálního charakteru, z čehož plyne, že jazyk památek je do značné míry konzervativní a že se brání vlivům soudobého mluveného jazyka. Při analýze je třeba počítat též s velkým vlivem řečtiny jakožto sousedního spisovného jazyka a jazyka-předlohy, protože „čím menší má spisovný jazyk kontakt s živou mluvou a čím méně je nástrojem původní literární tvorby, tím více přijímá z vyspělejšího jazyka, který je pro něj

vzorem, a tím snadněji se mu ve svých konstrukcích přizpůsobuje“ (Bauer 1972: 47) (včetně určitých slovosledných modelů, hlavně takových, které mají i stylistickou funkci, tj. slouží jako příznakový rys pro jazyk vyššího stylu, např. stylistická figura *hyperbaton*). Ostatně, tento vliv se objevuje silně i ve slovanských textech pozdějších období, protože samotný jazykový ráz staroslověnštiny byl silně podmíněn tím, že se staroslověnština jakožto spisovný jazyk zformovala na překladech z řečtiny, byla hned při svém vzniku postavena před úkol „tlumočit texty psané tímto bohatým jazykem s obrovskou kulturní tradicí, který byl vytříben a jemně vybroušen na nesmírně rozsáhlé literární produkci vědecké, administrativní, náboženské a umělecké“ (Večerka 1963:71). Staroslověnština se zformovala jako útvar spisovný teoreticky pomyšlenou činností filologicky vzdělaného jedince a jeho literární družiny pod silným syntaktickým (a lexikálním) vlivem jazyka předloh, tj. řečtiny (Večerka 1980: 81). Řečtina (a stejně tak latina) měly vliv na celý slovanský svět jako vysoce vyspělé spisovné jazyky s propracovanou mluvnickou stavbou a s bohatým slovníkem. Byly „nosieli vysoké kultury a především náboženských textů, které bylo třeba tlumočit úzkostlivě přesně a věrně. Stály při zrodu nejstarších slovanských spisovných jazyků a po dlouhou dobu s nimi byly v přímém kontaktu jako jazyky, z nichž se stále překládalo a podle nichž se často upravovaly starší přepisy“ (Bauer 1972: 48). Na staroslověnskou syntax působily řecké předlohy „hluboce a mnohotvárně, počínajíc už prvními překlady... Řečtina jako jazyk předloh vytvořila pro překladatele do staroslověnštiny v mnoha případech nové a v lidovém jazyce dosud neznámé vyjadřovací potřeby a přispěla tak k aktivizaci a ke zformování některých prostředků, které byly v nářečním lidovém základu staroslověnštiny nerozvinuté nebo v něm byly obsaženy jen latentně, jako skryté výrazové potence“ (Večerka 1963:72). Staroslověnské překladačské se vědomě snažili o jistý formální paralelismus s řeckými syntaktickými strukturami, i když pečlivě dbali na zvláštnosti lidového jazyka (Gramatika na starobalgarskija ezik 1991: 530). Vliv řečtiny na jazyk pozdějších období byl rovněž silný – projevoval se jak v nových prepisech, tak i při revizi starších prepisů biblických textů podle řeckých předloh, ale nikoliv jako mechanické nápodobení, nýbrž hledání shod mezi oběma systémy, působení textu a konstrukcí originálu a intenzifikace autochtonních konstrukcí a výrazových prostředků (GSE 1991: 524). Naproti tomu vliv živého jazykového prostředí se uplatňoval v syntaxi jen málo, protože staroslověnština se vlastně hned při svém vzniku odtrhla od svého nářečního základu a stala se v celém svém dalším vývoji jazykem typicky knižním (Bauer 1972: 48). Měl-li tento jazyk náležitě vyhovět úkolům, které se kladly na jeho užívání, musel být po mnoha stránkách a zvláště po stránce skladebné důkladně upraven už při svém vzniku (Kurz 1972c: 9, Havránek 1966: 45), „první slovanský spisovný jazyk byl také na rozdíl od svého nářečního podnoží postaven před nutnost tlumočit výrazově diferencované a vytříbené texty svých kultivovaných řeckých předloh myšlenkově nesrovnatelně složitějšího obsahu filozofického, teologického, právního a vůbec

civilizačního a kulturního“ (Večerka 2006:197). Ale i v námi zkoumaný materiály je důkazem toho, že i „v literárních textech se objevují některé prostředky typické pro jazyk mluvený; je těžko rozhodnout, zda jich autor staroslověnského znění (nebo jeho opisovač) užil spontánně, mimoděčným příklonem ke své živé řeči, nebo vědomě s nějakým stylistickým záměrem“ (Večerka 2006:197).

Při výzkumu staroslověnštiny a rovněž tak bulharských a srbských památek z 12. a 13. stol. je nutné brát ohled i na skutečnost, že jazyk památek z tohoto období jakožto předmět zkoumání má některé specifické vlastnosti, kterými se odlišuje od jazyků živých. Pro metodiku našeho výzkumu i pro hodnocení výsledků, jak ukazuje R. Večerka, jsou důležité především charakteristiky památek – textová a časová uzavřenost (Večerka 1980: 80), jinými slovy fakt, že to je určitý, uzavřený soubor textů ne mladších než z 11. stol. Staroslověnština je jazyk „jistého pevně vymezeného korpusu textů a představuje tedy omezené množství výroků a uzavřenou množinu syntaktických prostředků a typů, které je výrazově realizují, na rozdíl od otevřené množiny komunikativních požadavků a jejich realizačních prostředků v živých jazycích současných. Absence některého prostředku nebo typu v staroslověnštině nemusí proto v každém jednotlivém případě znamenat nutně i jeho absenci v jazyce, nýbrž někdy jen nahodilou nedoloženost vyvolanou nedostatkem přílišné sdělné potřeby, a tedy i příležitosti k užití takového prostředku v daných textech“ (Večerka 2006: 198). Naše závěry budou tedy platit jen pro kanonické texty této epochy a nemohou být vztaženy na mluvený jazyk (o němž předpokládáme, v něm byly běžné chronologicky progresivnější slovosledné modely, které se sporadicky vyskytují v evangelních textech).

Naše práce je rozdělena do šesti kapitol – podle toho, jaké faktory měly na slovosled ve sledovaných památkách vliv. Jsou to: *Princip regresivního řazení větných členů*; *Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů*; *Aktuální členění větné*; *Rytmické faktory*; *Stylistické faktory* a *Ostatní*. V každé kapitole se snažíme podat co nejúplnější přehled slovosledných transformací způsobených tím kterým slovosledným činitelem a statistiku provedených změn. Toto rozdělení je jen schematické, pomocné, aby bylo možné zvládnout jistě komplikovanou jazykovou realitu, a představuje jen určitý pohled na jazykovou skutečnost. Slovosledné faktory nepůsobí úplně samostatně a odděleně, ale mohou se uplatňovat komplexně – jeden a týž doklad může sloužit jako příklad působení např. dvou tendencí. Na konci práce je zpracována celková statistika a je podána charakteristika jazyka (co do slovosledných změn) každého ze sledovaných evangelií z 12. a 13. stol.

EXCERPOVANÁ LITERATURA

(V ABECEDNÍM POŘADÍ)

Banické evangelium	Дограмаджиева, Е., Райков, Б.: Банишко евангелие, среднобългарски паметник от 13 век. София 1981.
Dobromirovo evangelium	Велчева, Б.: Добромирово евангелие. Български паметник от началото на 12 век. София 1975.
Dobrejšovo evangelium	Цонев, Б.: Добрейшово евангелие, среднобългарски паметник от 13 век, Български старини, кн. 3, София 1906.
Grigorovičovo evangelium	Десподова, В.: Григоровичево евангелие, бр. 9. Прилеп 1988.
Kjustendilské evangelium	Цонев, Б.: Кюстендилско евангелие, среднобългарски паметник от 13 век, Год. СУ, Историко-филологически факултет, т. XXVII, 11, 1939 г, с. 1-30.
Mariánské čtveroevangelium	Ягич, В.: Памятникъ глаголической письменности. Мариинское четвероевангелие съ примѣчаніями и приложеніями, Санкт-Петербург 1883.
Miroslavovo evangelium	Родић, Н., Јовановић, Г.: Мирослављево јеванђеље, критичко издање, Београд 1986.
Novum Testamentum Graece	Nestle – Aland: Novum Testamentum Graece, 27. revidierte Auflage. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart 1993.

Excerpovaná literatura (v abecedním pořadí)

Vračanské evangelium

Цонев, Б.: Врачанско евангелие, среднобългарски паметник от 13 век, Български старини, кн. 4, София 1914.

Použité zkratky textů, z nichž bylo excerptováno:

Ban.

Banické evangelium

Dobrom.

Dobromirovo evangelium

Dobrejš.

Dobrejšovo evangelium

Grig.

Grigorovičovo evangelium

Kjust.

Kjustendilské evangelium

Mar.

Mariánské čtveroevangelium

Mir.

Miroslavovo evangelium

NTG

Novum Testamentum Graece

Vrač.

Vračanské evangelium

Mt – Matouš

Mk – Marek

Lk – Lukáš

Ja – Jan

1. PRINCIP REGRESIVNÍHO ŘAZENÍ VĚTNÝCH ČLENŮ

Ve svých studiích o stavbě věty v starších fázích slovanských jazyků pokládá B. Havránek za základní slovosledný faktor **princip regresivního řazení větných členů**. Tento princip fungoval ve slovanských jazycích v důsledku tzv. komplexní autonomie slovesa ve větě, typické pro jazyky flektivního a aglutinačního typu (Havránek 1971a: 505, 1973: 5). Odráží se především v častém postavení verba finita na prvním místě ve větě (věty měly strukturu *Verbum – Nomen*). Tento typ věty představuje jasně lineární řazení členů.

Princip regresivního řazení větných členů se projevuje nejenom v predikaci, ale i v determinaci, určuje lineární sled jak členů základních, tak členů determinovaných a determinujících. V starších fázích vývoje slovanských jazyků existovala určitá typologická souvislost mezi postavením větných členů v predikaci a determinaci. V těch jazycích, kde byl predikát obyčejně v prepozici, je řazení větných členů v determinaci regresivní. Projevuje se slovosledem *Nomen – Adjektivum*, *Nomen – Pronomen demonstrativní/posesivní*, *Nomen – Genitivní konstrukce* (Havránek 1973, Greenberg 1967, Deszö 1968).

Tyto slovosledné modely, charakteristické pro nejstarší fáze vývoje slovanských jazyků, během dalšího vývoje jednotlivých jazyků ustoupily před postupnou **racionalizací**, neboli **evropeizací** (v Havránkově terminologii) slovanské věty, zvláště v jazycích spisovných (Havránek 1971a: 505, Havránek 1973: 5).

Některé z těchto slovosledných tendencí přetrvávají i v dnešních slovanských jazycích dodnes, některé jsou už ve starších fázích vývoje těchto jazyků pociťovány jako archaické.

1.1. Postpozice determinantů

V této kapitole budeme sledovat změny ve slovosledu v rámci nominální skupiny, budeme věnovat pozornost zvláště těm příkladům, kde lze vypočítávat zárodky nových slovosledných tendencí (jako např. kladení determinujících členů před determinované substantivum, i když v řeckém originálu je jejich pořadí opačné). Pokusíme se také o vysvětlení těch případů, kdy se slovanský text v rámci atributivního syntagmatu odchyluje od znění řecké předlohy, ale ve svém slovosledu nejeví žádné zřejmé progresivní tendence.

1.1.1. Adjektivum ve funkci shodného přívlastku

V poloze holého shodného atributu ve staroslověnských památkách a v pozdějších slovanských evangelních přepisech pozorujeme značnou variabilitu. Na jedné straně je to způsobeno tím, že v řečtině poloha shodného atributu není pevně ustálená – ten totiž může být jak v prepozici, tak v postpozici vůči řídicímu substantivu. Na straně druhé se v těchto textech projevují nové tendence, o kterých předpokládáme, že byly už běžné v mluveném jazyce, ale v psaných textech nejsou početné a neprosazovaly se v nich rovnoměrně (pronikaly do nich teprve později). Hlavní „překážkou“ pro pronikání nových prvků byl i sakrální charakter těchto literárních památek a přirozený konzervatismus písemně tradovaných a ve středověku nezřídka v průběhu staletí opisovaných textů.

V následujících verších pozorujeme slovosledný jev, který je charakteristický pro památky z 12. a 13. století – shodný atribut už je v prepozici v rámci nominální fráze, čímž se odlišuje od řecké předlohy a od znění sledované staroslověnské památky:

Lk 5:38

Mar., Ban., Dobrom. **НѢ ВИНО НОВО ВЪ МѢХѢ НОВѢ ВЪЛИВАТИ. І ОБОЕ СЪБЛЮДАЕТЪ СѦ.**

Kjust. **НЖ НОВОЕ ВИНО ВЪ МѢХѢ НОВѢ ВЛИВАТИ. І ОБОЕ СЪБЛЮДАЕТСѦ.**

Řecké znění tohoto verše je ἀλλὰ οἶνον νέον εἰς ἀσκοὺς καινοὺς βλητέον. Je zajímavé, že v Kjustendilském evangeliu je provedena změna slovosledu jen v první nominální skupině; v druhé nominální frázi, která je strukturně identická s tou první, slovanský opisovač zachovává původní znění ve shodě s řečtinou a s Mariánským čtveroevangeliem. Možná je to svědectví toho, že v tu dobu se tento slovosledný typ jmenného syntagmatu teprve začínal prosazovat a slovanský opisovač proto váhal s jeho použitím.

V Dobromirově evangeliu se rovněž setkáváme s projevením této progresivní tendence:

Lk 8:8

Mar., Kjust., Vrač., Ban. а доуѣгоѣ паде на земи доврѣ. і прозавѣ сътвори плодъ сътократицеѣ. (za NTG καὶ ἕτερον ἔπεσεν εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν)

Dobrom. а доуѣгоѣ паде на доврѣ земи. і прозавѣ сътвори плодъ съторицеѣ соуѣгоѣѣ.

Tato tendence se projevuje ve všech zkoumaných evangeliích, ale s různou frekvencí. Velmi zřídka se setkáváme s takovým příkladem, kdy většina opisovačů podrídila slovanský text nové, progresivní tendenci (Horálek 1954: 224). Většinou konstatujeme slovoslednou změnu v jednom nebo ve dvou ze zkoumaných evangelií, ostatní se pevně drží řeckého a slovanského textově archaického slovosledného modelu:

Lk 9:10

Mar., Dobrejš., Ban., Mir., Kjust. і възвращише сѧ ᾧπλι повѣдаша ємоу єлико сътвориша. і поемъ ѡ отиде єдинъ на мѣсто поусто. (za NTG καὶ παραλαβὼν αὐτοὺς ὑπεχώρησεν κατ' ἰδίαν εἰς τόπον ἔρημον)

Dobrom. і възвращише сѧ апостоли. повѣдаша ємоу єлико сътвориша. і поемъ ѡ єдинѣ. отиде на поусто мѣстѣ.

Lk 4:40

Mar., Mir. заходаштѣ же сѧнѣцоу. Вѣси єлико имѣхѣ болѣшиѧ недѣгы разлѣчѣны. привождѧхѣ ѡ кѣ нѣмоу. (za NTG ἁσθενοῦντας νόσοις ποικίλαις ἤγαγον αὐτοὺς πρὸς αὐτόν)

Dobrejš., Ban. Заходѧштѣ же ѣлѣцоу. Вѣси єлико имѣхѣ болѣшиѧ разлѣчѣны недѣгы. привождѧхѣ кѣ нѣмоу.

Z uvedených příkladů je patrné, že zmíněná progresivní tendence se v psaném textu začala vyskytovat teprve v 12. a 13. století.

Další dva verše jsou pozoruhodné tím, že v nich pozorujeme opačnou tendenci, než v Lk 8:8 a Lk 5:38 – v Mariánském čtveroevangelii (a v řeckém textu) je shodný přívlástek v rámci atributivního syntagmatu v prepozici, ale v slovanském textu v Miroslavově (Mt 13:23), v Dobrejšově a Dobromirově evangeliu (obě Jn 17:3) je v postpozici. Tento fakt by se mohl vysvětlit vlivem nějaké odlišné řecké předlohy, ale můžeme taky předpokládat, že slovanský opisovač považoval tento slovosledný model za znak vyššího stylu, a proto ho použil vědomě:

1. Princip regresivního řazení větných členů

Mt 13:23

Mar., Dobřejš., Grig. **а сѣноу на добрѣ земли. Сѣ естъ слышан слово и разумѣвае.** (za NTG ὁ δὲ ἐπὶ τὴν καλὴν γῆν σπαρείς, οὗτός ἐστιν ὁ τὸν λόγον ἀκούων καὶ συνιείς)

Mir. **а сѣноу на земли добрѣи. Сѣ асть слышен слово и разумѣвае.**

Ja 17:3

Mar., Vrač. **Сѣ же естъ вѣчѣнѣи животъ. Да знаѣтъ тебе единого истиннаго ба. И егоже посъла ѿсха.** (za ř. αὕτη δὲ ἐστιν ἡ αἰώνιος ζωὴ ἵνα γινώσκωσιν σέ τὸν μόνον ἀληθινὸν θεόν)

Dobřejš., Dobrom. **Сѣ же естъ жизнь вѣчна. Да знаѣтъ тебѣ истиннаго ба. И егоже посъла ѿсха.**

Další verš je pozoruhodný tím, že žádný slovanský evangelní přepis není plně identický se zněním řecké předlohy. V slovanském textu se totiž vyskytuje jak prepozice, tak postpozice kongruentního atributu. V prvním atributivním syntagmatu (Mar. **на добрѣ земли**) se většina námi sledovaných přepisů shoduje se zněním řeckého textu (τῇ καλῇ γῇ), jenom ve Vračanském evangeliu nacházíme postpozici adjektiva. Motivace této slovosledné změny by mohla být stejná jako u Mt 13:23 a Ja 17:3. Co se týče dalšího atributivního syntagmatu v tomto verši, všechna excerpovaná evangelia se liší od řeckého originálu. V řečtině totiž obě adjektiva ἀγαθός a καλός ve funkci shodného atributu následují za substantivem ἡ καρδία. V slovanských přepisech je přídavné jméno **добръ** za řecké ἀγαθός v prepozici a přídavné jméno **благъ** za řecké καλός v postpozici. Možná se tato slovosledná změna dá vysvětlit vlivem tendence klást determinující člen před determinovaný, ale není dost jasné, proč se tato tendence neuplatnila na celý shodný přívlástek, nýbrž jenom na jeho první část:

Lk 8:15

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. **А еже на добрѣ земли сии сѣтъ. Иже добрѣи сръдцемъ и благомъ. слышавъше слово дрѣжатъ.**

Vrač. **А иже на земли добрѣи. сии сѣтъ иже добрѣи сръдцемъ и благѣи. Слышавъше слово и дрѣжатъ ж.**

NTG τὸ δὲ ἐν τῇ καλῇ γῇ, οὗτοί εἰσιν οἵτινες ἐν καρδίᾳ καλῇ καὶ ἀγαθῇ ἀκούσαντες τὸν λόγον

V některých evangeliích se setkáváme nejenom se slovoslednými změnami, ale i s lexikálními – v dalším verši ve všech evangeliích ve funkci shodného atributu je číslovka **ѣдинъ** ve funkci zájmena neurčitého, jenom v Kjustendilském evangeliu slovanský opisovač použil synonymní **ѣтеръ**, a to v prepozici. Je zajímavé, že v řečtině není slovo ἄνθρωπος nijak determinováno (καὶ ἰδοὺ ἄνθρωπος τις ἦν ὑδρωπικός); slovanští opisovatelé však k tomuto substantivu dodali atri-

but. Znění tohoto verše v Banickém evangeliu je trošku odlišné – pozorujeme tam změnu nikoliv slovosledu, ale větosledu; navíc tam kongruentní atribut chybí (ve shodě s řeckým originálem).

V tomto verši číslovka **ѣдинѣ** nevyjadřuje enumeraci, ale spíše neurčitost, a proto ji v našem příkladu můžeme považovat za synonymum slova **ѣтерѣ**. Používání této číslovky ve funkci neurčitého zájmena je prostředek obecně slovanský – je charakteristický pro staroslověnštinu, je běžný v pozdějších památkách, a taky v současné bulharštině (*един човек*), srbštině (*један човек*), chorvatštině (*jedan čovjek*).

Lk 14:2

Mar., Dobřejš., Vrač. **И се члвкъ ѣдинѣ имѣ водѣнынѣ трѣдѣ. Бѣ прѣдѣ нимѣ.**

Kjust. **И се ѣтерѣ члвкъ имѣ воднынѣ трѣдѣ. Бѣ бо прѣдѣ нимѣ.**

Ban. **Бѣ же тоу члвкъ прѣд нимѣ имѣ воднынѣ трѣдѣ.**

Z adjektiv mají ve staroslověnštině výraznou tendenci k postpozici zejména adjektiva posesivní a adjektiva relační. Postpozice relačních adjektiv byla pravděpodobně vyvolávána vztahem k řeckému originálu. Řečtina totiž měla omezenou možnost vytvořit adjektiva relační a posesivní adjektiva nevytvářela vůbec. Pravidelně bylo užíváno adnominálního genitivu místo shodného adjektivního přívlastku. Ve staroslověnštině se však tento genitiv překládá adjektivem, které je kladeno za určeným substantivem, protože adnominální genitiv stojí v řečtině většinou v postpozici (Pallasová 1982: 72). V pozdějších slovanských památkách pozorujeme stejnou tendenci jako u adjektiv kvalitativních – kladení přídavného jména před určené podstatné jméno.

Lk 6:16

Mar., Mir., Kjust., Dobrom. **и нюдѣ искарїотѣскаго. иже бысть и прѣдатель.**
(za NTG καὶ Ἰούδαν Ἰσκαριώθ, ὃς ἐγένετο προδότης)

Ban. **Искарїотѣскаго нюдѣ. иже бысть прѣдатель.**

Jak už bylo uvedeno, v poloze holého shodného atributu v těchto památkách pozorujeme značnou variabilitu, ale přesto si v jednotlivých evangelních prepisech můžeme všimnout určité tendence. Nejčastěji byla postpozice atributu v řečtině nahrazována prepozicí v Banickém a Kjustendilském evangeliu. Tam taky nikde nebyla uplatněna opačná tendence, totiž kladení přídavného jména do postpozice, když v řeckém originálu a v jiných slovanských rukopisech byla prepozice. V Dobřejšově, Dobromirově a Vračanském evangeliu se setkáváme s oběma tendencemi, bez převahy jedné či druhé. Srbské památky tohoto období se po této stránce ve srovnání s řeckým zněním téměř nemění – v Grigorovičově evangeliu nebyla provedena žádná slovosledná změna v rámci nominální fráze; v Miroslavově se

1. Princip regresivního řazení větných členů

slovosled atributivního syntagmatu mění jenom jednou, a to tak, že adjektivum bylo dáno za substantivum, kdežto v Mariánském čtveroevangelii a v řečtině bylo jejich pořadí opačné. Můžeme zobecnit, že srbské památky se důsledněji drží řecké předlohy než bulharské. V těch se již signály nových slovosledných modelů objevují. Počet provedených změn uvádím pro lepší přehled v následující tabulce:

Název evangelia	Změna postpozice adjektiva v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice adjektiva v řečtině v postpozici v slovanském textu
Mar.	1	0
Dobrejš.	2	2
Vrač.	2	2
Ban.	7	0
Kjust.	5	0
Dobrom.	3	2
Mir.	0	1
Grig.	0	0
Celkový počet	20	7

V této otázce se současné slovanské jazyky liší už od stavu ve starších památkách; v nich jsou tyto tendence, o kterých jsme napsali jako o nástupijících, už obligatorní. V současných slovanských jazycích je bezpříznakovou polohou holého adjektivního atributu prepozice, základní pořadí členů atributivního syntagmatu je **přívlastek (determinans) – substantivum (determinatum)** (Bělíčová – Uhlířová 1996: 209, Mistrík 1996: 50, Příruční mluvnice češtiny 1995: 499). Jenom v polštině postpozice adjektiva (druhového přívlastku) existuje vedle prepozice přídavného jména v rámci nominální skupiny jako slovosled základní (např. *język polski*). V ostatních slovanských jazycích je postpozice adjektiva vždy nějak příznaková, sémanticky distinktivní (vyjadřuje emocionální zabarvení promluvy, signalizuje stylistickou charakteristiku textu apod.).

V současných slovanských jazycích rovněž existuje tzv. aktualizovaná postpozice adjektivního atributu. O aktualizacím příznaku postponovaného adjektiva mluvíme tehdy, je-li zdůrazněno jakožto obsahový prvek, kterého se komunikace v daném momentu týká především, a klade-li se důraz spíše na vlastnost samu než na jejího nositele (Lesy kolem Křivokláta jsou lesy hluboké a mlčenlivé) (Bělíčová – Uhlířová 1996: 209, Mluvnice češtiny 3, Skladba 1987: 162, Uhlířová 1988: 272). Této aktualizované postpozice se hodně užívá v západoslovanských a východoslovanských jazycích, jihoslovanské jazyky v mnohem větší míře zachovávají prepozici; prostředkem aktualizace příznaku je intonační zdůraznění. V dnešní bulharštině se do postpozice dostávají jen adjektiva hodnotící většinou pouze po substantivu s obecnou, kategoriální sémantikou, v nominální frázi bez členu, přičemž

dominující substantivum nelze současně rozvíjet preponovaným atributem (Pechlivanova – Burov 1989).

V slovanských jazycích existuje pak diferenciační postpozice adjektiva ve vlastních jménech historických osobností a tradicionalismech (*Karel Čtvrtý*, *Климент Охридски*, *Země Koruny české*), a taky tehdy, má-li atribut funkci enumerační – ve výčtech, seznamech apod., často mimo souvislý text (Běličová – Uhlířová 1996: 210, Mistrík 1966: 33, Dvonč 1968: 298). Ve všech západoslovanských a východoslovanských jazycích se setkáváme s postpozicí přídavného jména v terminologii některých oborů (např. v chemii, fyzice, botanice, zoologii, anatomii, aj.), která byla vytvářena podle latinského modelu (*kyselina octová*, *havran polní*), kdežto v současné bulharštině je v těchto případech přítomna jenom prepozice (*оцетна киселина*), podobně jako i v srbštině (*супштетна киселина*). Postpozici atributu pozorujeme i v textech s náboženskou tematikou. Ta byla také zdůvodněna vlivem latiny (hlavně v západoslovanských jazycích) a vyvolává dojem starobylého stylu (např. č. *Matka Boží*, slov. *Matka Božia*, bulh. *Майка Божия*, srb. *Мажка Божја*) (Pauliny 1950/1951: 199, Příruční mluvnice češtiny 1995: 500)¹.

Celkem vzato, jihoslovanské jazyky využívají postpozice adjektiva v mnohem menší míře, a to nejčastěji jako prostředku stylově příznakového, fungujícího jako příznak knižnosti, slavnostnosti, rétoričnosti.

1.1.2. Zájmena ve funkci shodného přívlastku

Slovosledná inverze ve slovanských textech je oproti řecké předloze nejčastější u zájmen a číslovek (Pallasová 1982: 74). U zájmen, která plní stejnou syntaktickou funkci jako přídavná jména – totiž funkci shodného přívlastku v atributivních syntagmatech –, pozorujeme stejné slovosledné tendence jako u adjektiv. Tendují sice k prepozici, ale je taky hodně případů, kdy slovanský opisovač klade zájmeno za substantivum, i když je ve staroslověnské a řecké předloze v prepozici. Podle zpracovaného materiálu můžeme soudit, že situace je dost komplikovaná a že pozice pronomin ve funkci shodného atributu v nominální frázi v textech z 12. – 13. století ještě není ustálena. Pozorujeme značnou variabilitu v rámci téže památky a nelze říct, že výrazně převládá ten či onen slovosledný model.

Jak už bylo zmíněno v podkapitole o postavení adjektiv, i o postavení zájmen platí, že málokdy pozorujeme slovoslednou změnu ve všech slovanských památkách; tyto změny jsou spíše ojedinělé a vyskytují se většinou jen v jednom ze slovanských prepisů.

1 Postponovaný přívlastek se vyskytuje rovněž ve frazémeh typu *pravda pravdoucí*, *tma tmoucí* (zde jde o přívlastek s významem stupňovacím) (Příruční mluvnice češtiny 1995: 500).

1. Princip regresivního řazení větných členů

1.1.2.1. Postavení posesivních zájmen ve funkci shodného přívlastku

Ve funkci shodného atributu fungují všechna posesivní zájmena, u každého druhu byly zaznamenány slovosledné změny.

V evangelním textu mladších rukopisů pozorujeme – stejně jako u adjektiv – snahu klást zájmeno jakožto člen determinující před determinované podstatné jméno:

Mt 9:14

Mar. тогда пристѣпиша къ нему оученици иоанови ꙗже. по что мы и фарисѣи постимъ сѧ много. А оученици твои не постятъ сѧ. (za NTG οἱ δὲ μαθηταὶ σου οὐ νηστεύουσιν)

Ban. тогда пристѣпишѧ къ немѹ оученици ивани ꙗже. почто мы фарисеѣ постимъ сѧ много. А твои оученицы не постятъ сѧ.

Velmi často se ale setkáváme s faktem, že slovanští opisovatelé kladou přívlastňovací zájmeno za určované substantivum, ačkoliv v řeckém textu je zájmeno v prepozici (Horálek 1954: 227). U posesivních zájmen se tato slovosledná tendence projevuje s mnohem větší frekvencí než u adjektiv. U adjektiv se vyskytla celkem čtyřikrát, kdežto u zájmen devětatřicetkrát z celkového počtu 51 provedených změn. V případě posesivních zájmen je ve všech sledovaných památkách postpozice takřka důsledná. Tento fakt by bylo možno vysvětlit snahou opisovačů zachovat vyšší styl biblického textu použitím tohoto modelu, ale není dost jasné, proč právě u zájmen se tato tendence projevovala výrazněji. Možná tomu tak bylo proto, že adjektiva ve staroslověněštině měla postavení volnější, kdežto zájmenná postpozice měla stylistickou příchuť „biblismu“ (Večerka 1984: 185).

V následujících verších pozorujeme silnou tendenci zájmen k postpozici:

Lk 6:47

Mar., Mir., Dobrom., Ban. Вѣсѣкъ градъ къ мнѣ и слышаша слова моѣ и творѧ ѣ. скажѧ азъ комуѹ естъ подобенъ.

Kjust. Вѣсѣкъ бо градъ къ мнѣ и слышаша моѣ слова и творитъ ѣ. скажѧ вамъ комуѹ естъ подобенъ. (za NTG Πᾶς ὁ ἐρχόμενος πρὸς με καὶ ἀκούων μου τῶν λόγων καὶ ποιῶν αὐτοῦς)

Lk 11:17

Mar., Dobrom. онъ же вѣды ихъ помышлениѣ. Рече имъ (za ř. αὐτὸς δὲ εἰδὼς αὐτῶν τὰ διανοήματα εἶπεν αὐτοῖς)

Dobrejš., Ban. онже вѣды помышлениѣ ихъ. Рече имъ

Lk 11:48

Mar. Dobrom. Ѣко ти оубо избиша ѧ. Вы же зиждете ихъ гробы. (za NTG ὑμεῖς δὲ οἰκοδομεῖτε αὐτῶν τὰ μνημεῖα)

Dobrejš., Ban. Ѣко ти извѣшѣ ѿ. Вѣ же зиждете гробы ихъ.

Lk 9:26

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. лже во аште постыдитъ сѧ мене и моихъ словесъ. Гего снѣ чѣскы постыдитъ сѧ. (za NTG ὅς γὰρ ἂν ἐπαισχυνθῇ με καὶ τοὺς ἐμοὺς λόγους)

Dobrejš. иже во постыдитъ сѧ мене и словесъ моихъ. Гего и снѣ чѣскын постыдитъ сѧ его.

V dalším případě je patrné, že existovala nejistota, pokud jde o místo posesiva ve funkci shodného přívlastku. Jak ukazuje Banické evangelium, v identických syntaktických konstrukcích v tomtéž verši zaujímá přivlastňovací zájmeno jednak prepozici – ve shodě s řečtinou (NTG μου τὸ αἷμα – мож кръвь), jednak postpozici – na rozdíl od řecké předlohy (NTG μου τὴν σάρκα – плать мож). Avšak v Ja 6:54 se text tohoto evangelia drží slovosledu řeckého originálu (v obou nominálních frázích se zájmeno nachází před podstatným jménem). Je to další svědectví toho, že místo zájmena jakožto shodného atributu nebylo ustáleno.

Ja 6:56

Mar., Dobrejš., Dobrom. Ѣды мойъ плъть и пиан мойъ кръвь. Вѣ мнѣ прѣбываатъ и азъ въ немъ. (za NTG ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα)

Vrač. Ѣды плъть мойъ и пини кръвь мойъ. Вѣ мнѣ прѣбываеъ и азъ въ немъ.

Ban. Ѣды плъть мож и пини мож кръвь. Вѣ мнѣ прѣбываекъ и азъ въ немъ.

V tomto i v dalším verši rovněž pozorujeme, že ve Vračanském evangeliu takovéto kolísání neexistuje a že tam slovanský opisovač dává přednost konstrukci s postpozicí:

Ja 6:54

Mar., Dobrejš., Dobrom., Ban. Ѣды мойъ плъть и пиан мойъ кръвь. ѿматъ живота вѣчнѧго. И азъ вѣскрѣшѣ и в послѣднии днь. (za NTG ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα)

Vrač. Ѣды плъть мож и пини кръвь мож. ѿматъ животъ вѣчнѧи. И азъ вѣскрѣшоу и в послѣднии днь.

Též v dalších uvedených verších je patrné, že pozice posesiva ve funkci shodného atributu nebyla úplně ustálená, že slovanští opisovači váhali při jejich umísťování v rámci nominální fráze, a to nejen v různých památkách, ale i v rámci jedné a téže památky. V Mar. Mt 23:8 se staroslověnský text drží slovosledu řeckého originálu, ale v následujícím verši přivlastňovací zájmeno вашъ je už v postpozici:

1. Princip regresivního řazení větných členů

Mt 23:9

Mar., Vrač. **ѿ** отъца не нарицаете себѣ на земли. Единъ бо естъ отъцъ вашъ. **иже естъ** ннѣсхъ.

Dobrejš., Mir., Ban. **ѿ** ѿца не нарицаете себѣ на земли. Единъ бо естъ вашъ утецъ. **иже естъ** на небесехъ. (za NTG εἰς γὰρ ἐστὶν ὁμὼν ὁ πατήρ)

Stejný jev pozorujeme např. v Dobrejšově evangeliu, kde v Mt 23:9 zájmeno **вашъ** je v prepozici vůči řídicímu substantivu ve shodě s řeckým zněním, ale v Ja14:1 je v pozici za podstatným jménem. Obdobná situace nastala u zájmena **свои** – v Mariánském a Banickém evangeliu Mt 26:52 je zájmeno **свои** v postpozici k určovanému podstatnému jméno **ножь**, ale v prepozici k **мѣсто** (na rozdíl od řeckého originálu):

Ja 14:1

Mar., Dobrom. **да** не съмжштаатъ сѧ ваше срдце. **Вѣроуйте въ** бѧ и въ **мѧ** **вѣроуйте**. (za NTG Μὴ ταρασσέσθω ὁμὼν ἡ καρδία)

Dobrejš., Vrač., Ban. **нж** **да** не смжцаетсѧ срдце ваше. **Ни** **Ѹстрашаетъ**. **Вѣроуйте въ** бѣ и въ **мѧ** **вѣроуйте**.

Mt 26:52

Mar., Ban. **Тѣгда** гла емоу **нссъ**. **Възврати** **ножь** **свои** въ свое мѣсто. **Вси** **бо** **примѣше** **ножь** **ножемъ** **погыбнжтъ**.

Vrač., Mir. **Тогда** гла емоу **нсс**. **Възврати** **ножь** **свои** въ мѣсто свое. **И** **вси** **примѣше** **ножь** **ножемъ** **погыбнжтъ**. (za NTG ἀποστρέψων τὴν μάχαιράν σου εἰς τὸν τόπον αὐτῆς)

Důkazem neustálené pozice shodného atributu vyjádřeného zájmenem jsou i další dva verše. Texty Vračanského a Banického evangelia se např. liší ve svém slovosledu v rámci stejné fráze ve dvou sousedních verších. V jednom případě se slovanský přepis drží znění Mariánského čtveroevangelia a řeckého textu, v druhém mění pozici zájmena, a to vždycky ve prospěch modelu s postpozicí shodného atributu:

Mt 7:24

Mar., Ban., Grig. **Всѣкъ** **оубо** **иже** **слышитъ** **слова** **моѣ** **си** и **творить** **ѣ**. **оуподоблж** и **мжжж** **мждоу**. **иже** **созъда** храминнж своиж на камене.

Vrač., Mir. **Всѣкъ** **иже** **слышитъ** **слова** **моѣ** **съ**. и **сътвори** **ж**. **оуподоблж** и **мжжоу** **мждоу**. **иже** **създа** своѧ храминнж на камене. (za NTG ὅστις ὁκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν πέτραν)

Mt 7:26

Mar., Mir., Vrač. и **всѣкъ** **слышави** **слова** **моѣ** **си** и не **твори** **и** **хъ**. **Оу-**

ПОДОВИТЬ СѦ МЖЖЖ ВО҃ЮЖ. ІЖЕ СОЗЪДА СВОѦ ХРАМИНЖ НА ПѢСЦѢ. (za NTG ὅστις ᾠκοδόμησεν αὐτοῦ τὴν οἰκίαν ἐπὶ τὴν ἄμμον)

Ban., Grig. и весь слышжи словеса моѣ си и не творѧ ихъ. О҃уподоблѧ и мж жѣ во҃ю. иже съзъда храминѧ своѧ на пѣсцѣ.

V dalších dvou verších se setkáváme také se změnou slovního druhu – v řečtině je použito přídavné jméno ἴδιος se sémantikou „svůj, vlastní“, kdežto slovanský text má posesivum ve funkci shodného přívlastku:

Lk 6:44

Mar., Mir., Dobrom., Ban. всѣѣко во дрѣво отъ плода своего познаатъ сѧ.

Kjust. всѣѣко дрѣво отъ своего плода познаетъ сѧ. (za NTG ἕκαστος γὰρ δένδρον ἐκ τοῦ ἰδίου καρπῷ γινώσκεται)

Mt 22:5

Mar., Mir., Grig., Dobrejš., Vrač. они же не рождѣше отидж. Овѣ на село свое овѣ на ко҃уплѧ своиѧ.

Ban. они же не раждѣше отидж. Увѣ на своѣ село. Увѣ же на ко҃уплѧ своѧ. (za NTG ὅς μ'εν εἰς τὸν ἴδιον ἀργόν, ὅς δ'ε ἐπὶ τὴν ἐμπορίαν αὐτῷ)

Ze všech slovanských prepisů Mt 22:5 se jenom Banické evangelium drží znění řeckého originálu. Jiný slovosled v ostatních evangeliích byl možná způsoben vlivem odlišné řecké předlohy. Je také pravděpodobné, že slovanští opisovači chtěli zachovat slovosled identických konstrukcí se stejnou syntaktickou funkcí.

Samozřejmě v slovanských evangelních prepisech existuje i opačná tendence – v mladších rukopisech je to snaha klást někdy posesivum před určované substantivum – na rozdíl od řecké předlohy a starších slovanských textů:

Lk 9:43

Mar., Kjust., Dobrom., Vrač., Ban. рече къ о҃ученикомъ своимъ (za NTG εἶπεν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτῷ)

Dobrejš., Mir. рече гдѣ къ своимъ о҃ученикомъ

Mt 22:3

Mar., Mir., Grig., Dobrejš., Ban. і посъла рабы своиѧ призъвати зъванъиѧ на бракъ. і не хотѣхж прити. (za NTG καὶ ἀπέστειλεν τοὺς δούλους αὐτῷ)

Vrač. і посла своѧ рабы призвати званъиѧ на бракъ. і не хотѣхж прити.

Lk 15:15

Mar., Kjust., Vrač., Ban. и шедъ прилѣпи сѧ единомъ отъ жителъ тоѧ странъ. И посъла и на села своѣ пастъ свиини. (za NTG καὶ ἐπεμψεν αὐτὸν εἰς τοὺς ἀργοὺς αὐτῷ βόσκειν χοίρους)

1. Princip regresivního řazení větných členů

Dobrejš. и шедъ прилѣпи са единомоу отъ жителъ тоахъ страны. И посъла и на своѣ села пасто свинниа.

Další verš je jedním z mála příkladu, kdy se ve většině slovanských přepisů prosadila progresivní slovosledná tendence:

Lk 13:15

Mar., Dobrejš., Dobrom. Къждо васъ въ соботѣ. Не отрешаатъ ли своего волоу ли осыла отъ ꙗслии. И ведъ напаѣтѣ.

Kjust., Vrač., Ban. Къждо васъ всоботѣ. Не отрѣшаатъ ли вола своего или осыла отъ ꙗслии. И веды напаѣтѣ и. (za NTG οὐ λύει τὸν βοῦν αὐτοῦ)

Je zajímavé, že v případě postavení přídavného jména jakožto shodného atributu se v některých středobulharských památkách výrazně projevuje jenom jedna slovosledná tendence provedení změny oproti znění řeckého originálu a Mariánského čtveroevangelia (např. v Banickém evangeliu – tendence klást adjektivum před substantivum v rámci atributivního syntagmatu), zatímco o posesivních zájmenech plnících stejnou syntaktickou funkci totéž říct nemůžeme. V každé památce se setkáváme s oběma slovoslednými modely, i když u všech mírně převažuje tendence klást pronomen do postpozice (na tento fakt ve staroslověnských památkách upozornili také M. Noha a R. Večerka – Noha 1971; Večerka 1979a, 1979b). Toto se výrazněji projevuje v Banickém a Vračanském evangeliu, v menší míře pak v Dobrejšově. Je zvláštní, že pokud jde o pozice zájmen, tyto evangelní přepisy se ukazují jako texty mnohem konzervativní, ale při zkoumání postavení přídavných jmen zjistíme, že právě zde novější tendence se odrážejí nejvíce. V Dobromirově evangeliu je počet změn ve prospěch jedné či druhé tendence vyrovnaný. V Kjustendilském evangeliu jsem neregistrovala žádnou změnu, jeho text se důsledně drží slovosledné struktury řecké předlohy. V srbských evangeliích nebyla provedena žádná změna ve prospěch progresivního slovosledného modelu – tento stav je shodný se statistikou o postavení přídavných jmen, ale s tím rozdílem, že srbské památky dodržovaly řecký slovosled v atributivních syntagmatech s přídavným jménem většinou bez výjimky, zatímco v postavení zájmen (kdy nesledovaly řecký slovosledný model) vždy dávaly přednost konstrukcím, ve kterých bylo zájmeno v postpozici. V následující tabulce uvádím počet a druh provedených změn:

Název evangelia	Změna postpozice posesivního zájmena v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice posesivního zájmena v řečtině v postpozici v slovanském textu
Mar.	3	5
Dobrejš.	3	6
Mir.	0	4

Název evangelia	Změna postpozice posesivního zájmena v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice posesivního zájmena v řečtině v postpozici v slovanském textu
Grig.	0	6
Kjust.	0	0
Dobrom.	2	2
Vrač.	1	8
Ban.	3	8
Celkový počet	12	39

1.1.2.2. Postavení kolektivních zájmen ve funkci shodného přívlastku

Na rozdíl od přívlastňovacích zájmen se u kolektivních zájmen **всьь, толикъ** (sémanticky sem můžeme zařadit i zájmenné adjektivum **мъногъ**) častěji objevuje prepozice v těch případech, kdy se slovanský text liší od řeckého originálu i od znění Mariánského čtveroevangelia (v řeckém textu jsou v uvedených atributivních syntagmatech v převážné většině přídavná jména, která jsou překládána zájmeny):

Mt 26:59

Mar., Dobřejš., Vrač., Ban. архирен же и старьци. и сьнемъ всьь. искаахъ лъжа съвѣдѣтелѣ на ꙗса. ꙗко да оубиють и. (za NTG Οἱ δ' ἐ ἀρχιερεῖς καὶ τὸ συνέδριον ὅλον)

Mir. архирѣи же и старци. и всьь сномъ. искахо лъжа съвѣдѣтелѣ на ꙗса. ꙗко да оубиють и.

Lk 7:21

Mar., Mir., Ban. въ тѣ часѣ исцѣли мъногы отъ недъжѣ. и ранѣ и дхъ зълъ. и мъногомъ слѣпомъ дарова прозрьѣние.

Dobrom. въ тѣже чѣсъ ицѣли ꙗсѣ мъногы. отъ недъжѣ. и ранѣ. и отъ дхъ зълъ. и слѣпыимъ многомъ дарова прозрьѣние. (za NTG καὶ τυφλοῖς πολλοῖς ἐχαρίσατο βλέπειν)

Lk 8:27

Mar., Mir., Dobrom., Vrač., Ban. ишедъшоу же ємоу на землѣ. ѿрѣте и мжжъ единъ отъ града. иже имѣ вѣсы отъ лѣтъ мъногъ. (za NTG ἔχων διαμόνια καὶ χρόνῳ ἰκανῶ)

Kjust. низшедъшоу же кмоу на зема. ѿрѣте его мжжъ ктеръ ѿ града. иже имѣаше вѣсъ ѿ мнѣ лѣтъ.

V řeckém originálu jsou v případech, když je ve slovanském textu kolektivní zájmeno **всьь**, vždy přídavná jména ὅλος se sémantikou „celý“, nebo πᾶς s významem „celý, každý, všechen“. Jejich polohu v prepozici i postpozici v řeckém textu můžeme vysvětlit právě jejich slovnědruhovou povahou (jak už bylo zmíněno

1. Princip regresivního řazení větných členů

v podkapitole o postavení přídavného jména jakožto shodného atributu, adjektiva v řečtině nemají pevně ustálené místo v rámci atributivního syntagmatu).

Stejně jako u adjektiv i zde se setkáváme se specifickým opisovatelským postupem – přestože je v řeckém textu ὁλος nebo πᾶς v prepozici, slovanský opisovač klade kolektivum, kterým překládá tato řecká adjektiva, do postpozice. I v těchto případech lze uvažovat o tom, že to mohlo být způsobeno vlivem odlišné řecké předlohy, ale my se spíše přikláníme k vysvětlení, že je to výsledek pravděpodobné snahy opisovačů zaměnit tuto konstrukci konstrukcí staršího typu s postpozicí determinantu, protože si mysleli, že tím text nabude charakteru textů vyššího stylu. Další verše jsou důkazem toho, že pozice kolektivního zájmena **всѣхъ** v středobulharských památkách ještě není ustálena:

Mt 18:16

Mar., Dobřejš., Vrač. **да въ оустѣхъ двѣю ли тринъ свѣдѣтель станеть всѣхъ глѣ.** (za NTG σταθῇ πᾶν ῥῆμα)

Ban. **да въ оустѣхъ двѣю или трою свѣдѣтель станеть глѣ всѣхъ.**

V tomto verši rovněž pozorujeme jednu lexikální změnu: v jednotlivých památkách bylo řecké πᾶς přeloženo různými zájmeny – jednak zájmenem **всѣхъ** (ve většině evangelií), jednak zájmenem **всѣхъ** (v Banickém evangeliu).

Tentýž jev (kolísání v postavení atributu) pozorujeme i u postavení kolektivního zájmena **многохъ**. V dalších příkladech lze ve Vračanském a Grigorovičově evangeliu zjistit fakt, že slovanský opisovač kladl zájmeno **многохъ** za substantivum. Možná to byly přepisy z jiné řecké předlohy, anebo je to další důkaz toho, že pozice shodného atributu v srbských a bulharských písemných památkách z 12. – 13. století ještě nebyla úplně ustálena:

Ja 6:5

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ba n., **Възведъ же очи ѿсѣ видѣвъ ꙗко многохъ народъ грядеть къ нѣмоу. Глѣ къ филипоу. чимъ коупимъ хлѣбы да ѣдѣтъ сии.** (za ř. καὶ θεασάμενος ὅτι πολὺς ὄχλος ἔρχεται πρὸς αὐτὸν)

Vrač. **Възведъ ѿсоуѣчи очи свои и видѣвъ ꙗко народъ многохъ грядеть къ нѣмоу. и Глѣ къ филипоу. чимъ коупимъ хлѣбы да ѣдѣтъ си.**

Mt 8:18

Mar., Mir., Vrač., Ban. **оузрѣ же ѿсѣ многохъ народы окръсть себе. Повелѣ ити на онъ полъ.** (za NTG [var.] Ἰδὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς πολλοὺς ὄχλον περὶ αὐτὸν)
Grig. **Ѹзрѣвъ же ѿсѣ народъ многохъ окръсть себе. И повелѣ ити на онъ полъ.**

V dalších verších pozorujeme projevení progresivní snahy klást determinant před určovaný element, která postupně začala pronikat do psaného jazyka:

Mt 15:33

Dobrejš., Mir., Grig., Ban. ⲓ Ⲅⲗⲏⲃ ⲉⲙⲟⲩ ⲟⲩϥⲛⲉⲛⲓⲥⲓ. Ⲱⲧⲧⲃ ⲕⲃⲉⲟⲩ ⲛⲁⲙⲃ ⲅⲃ ⲛⲟⲩϥⲧⲧⲃ ⲙⲉⲑⲥⲧⲃ ⲕⲗⲉⲃⲧⲃ ⲧⲟⲗⲓⲕⲟ. ⲛⲁⲥⲧⲧⲓⲧⲓ ⲛⲁⲣⲟⲃⲁ ⲧⲟⲗⲓⲕⲁ. (za NTG πόθεν ἡμῖν ἐν ἐρημίᾳ ἄρτοι τοσοῦτοι ὥστε χορτάσαι ὄχλον τοσοῦτον)

Mar., Vrač. ⲓ Ⲅⲗⲏⲃ ⲉⲙⲟⲩ ⲟⲩϥⲛⲉⲛⲓⲥⲓ. Ⲑⲧⲧⲃ ⲕⲃⲉⲧⲃ ⲅⲃⲱⲙⲉⲙⲃ ⲛⲁ ⲛⲟⲩϥⲧⲧⲃ ⲙⲉⲑⲥⲧⲃ ⲕⲗⲉⲃⲧⲃ. ⲛⲁⲥⲧⲧⲓⲧⲓ ⲧⲟⲗⲓⲕⲟ ⲛⲁⲣⲟⲃⲁ.

Varianty v Mariánském a Vračanském evangeliu se odlišují od řeckého originálu možná proto, že byly upraveny podle jiného řeckého zdroje (mají trochu jinou syntaktickou organizaci), možná z toho důvodu, že se zde projevila tendence klást shodný přívlastek před určované substantivum. Tato tendence se neprojevila v ostatních památkách pravděpodobně proto, že v nich pozorujeme tzv. syntaktický paralelismus – využití identických syntaktických konstrukcí, které jsou v bezprostřední blízkosti (ⲕⲗⲉⲃⲧⲃ ⲧⲟⲗⲓⲕⲟ; ⲛⲁⲣⲟⲃⲁ ⲧⲟⲗⲓⲕⲁ). Slovanský opisovatel tuto konstrukci možná nechtěl porušit, a proto je kolektivní zájmeno ⲧⲟⲗⲓⲕⲟ v obou případech v postpozici.

V následujícím příkladě se pravděpodobně setkáváme opět s jevem zvaným syntaktický paralelismus (jako v Mt 15:33 při umístění zájmena ⲧⲟⲗⲓⲕⲟ), ale tentokrát používá tuto konstrukci slovanský kopista (na rozdíl od řeckého originálu). Prepozice zájmena ⲙⲛⲟⲩⲧⲃ ve funkci shodného přívlastku může být odůvodněna právě použitím tohoto opisovatelského postupu, anebo nově se objevivší tendencí klást v rámci nominální fráze atribut shodný před substantivum:

Lk 12:19

Mar., Dobrejš., Vrač., Ban. ⲏ ⲣⲉⲕⲃ ⲃⲗⲓⲏ ⲙⲟⲉⲛ. ⲃⲗⲓⲏ ⲏⲙⲁⲗⲓⲏ ⲙⲛⲟⲩⲟ ⲃⲟⲃⲣⲟ ⲗⲉⲓⲃⲗⲓⲧⲧⲉ ⲛⲁ ⲃⲉⲧⲧⲁ ⲙⲛⲟⲩⲟⲃ. ⲛⲟⲕⲓⲃⲁⲓ ⲉⲃⲃⲃ ⲛⲓⲏ ⲱⲉⲥⲉⲗⲓ ⲥⲁ. (za NTG ψυχῇ, ἔχεις πολλὰ ἀγαθὰ κείμενα εἰς ἔτη πολλά)

Dobrom. ⲏ ⲣⲉⲕⲃ ⲃⲗⲓⲏ ⲙⲟⲉⲛ. ⲃⲗⲓⲏ ⲏⲙⲁⲗⲓⲏ ⲙⲛⲟⲩⲟ ⲃⲟⲃⲣⲟ. ⲗⲉⲓⲃⲗⲓⲧⲧⲉ ⲛⲁ ⲙⲛⲟⲩⲟ ⲃⲉⲧⲧⲁ. ⲛⲟⲕⲓⲃⲁⲓ. ⲉⲃⲃⲃ ⲛⲓⲏ ⲱⲉⲥⲉⲗⲓ ⲥⲁ.

U kolektivních zájmen je zřejmé, že snaha klást pronomen za substantivum se neprojevuje tak kategoricky, jako např. u zájmen posesivních. Můžeme říct, že u kolektiv je tento poměr víceméně vyrovnaný. Žádný ze slovanských přepisů se nevyznačuje tím, že preferuje postpozici zájmena, právě naopak – ve všech památkách je zřetelná mírná tendence dávat zájmeno do prepozice. Dokonce v nejstarším zkoumaném evangeliu (Codex Marianus) byly provedeny dvě slovosledné změny ve srovnání s řeckou předlohou, obě ve prospěch progresivní tendence. V Miroslavově a v Kjustendilském evangeliu zaznamenáváme jenom tuto progresivní tendenci, v ostatních středobulharských památkách je užito obou slovosledných modelů bez výrazné převahy jednoho či druhého. V Dobrejšově evangeliu se nevyskytuje žádná slovosledná změna u kolektiv ve funkci kongruentního atributu.

1. Princip regresivního řazení větných členů

Je zajímavé, že srbské památky, které se v případě polohy adjektiv a zájmen posesivních vyznačovaly společnými charakteristikami, se liší – v Miroslavově evangeliu slovanský opisovač třikrát změnil slovosled ve prospěch progresivní tendence klást determinující člen před determinovaný, kdežto v Grigirovičově byly provedeny jenom dvě změny, a to přesunutím kolektiva do postpozice – na rozdíl od textu Mariánského čtveroevangelia a řecké předlohy. Počet změn uvádím v následující tabulce:

Název evangelia	Změna postpozice kolektivního zájmena v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice kolektivního zájmena v řečtině v postpozici v slovanském textu
Mar.	2	0
Dobrejš.	0	0
Mir.	3	0
Grig.	0	2
Kjust.	3	0
Dobrom.	1	0
Vrač.	1	1
Ban.	1	1
Celkový počet	11	4

1.1.2.3. Postavení ukazovacích zájmen ve funkci shodného přívlastku

Soustava demonstrativ je ve všech slovanských jazycích v zásadě vybudována na vztazích prostorové vzdálenosti od mluvčího, na principu „mluvčímu bližší – vzdálenější“ (Mluvnice češtiny 2, 1986: 92). Systém demonstrativních zájmen ve staroslověnině, stejně tak i v pozdějších slovanských památkách, je čtyřčlenný² (Gramatika na starobălgarskija ezik 1991: 236) – jsou to zájmena **ѣ** (které se používá pro obecné ukazování předmětu bez zpřesnění jeho prostorové lokalizace), **онѣ** (které odkazuje na vzdálený předmět), **сь** (se sémantikou *tento (tady)*), zdůrazňující blízkost ukazovaného předmětu) a **овѣ** (kterého se používá jenom ve výčtech a při opozici, se sémantikou reciprocit, zejména v konstrukcích typu **овѣ ... овѣ же, овѣ ... инѣ** anebo **овѣ ... друѣ** se sémantikou *jeden – druhý*, srov. Mar. Mt 25 :15 **овомоу же дастъ патъ талантъ. омомоу же дѣва. омомоу же единъ. комоуждо противъ силѣ свои**).

Stejně jako u ostatních zájmen ve funkci kongruentního atributu i u demonstrativ – co do jejich pozice v rámci nominální fráze – jsme zjistili poměrně velkou

2 J. Kurz uvádí, že systém demonstrativ ve staroslověnině je trojčlenný; bylo by ovšem možné připustit také takový stav, že šlo o systém binární s připojeným bezpříznakovým, indiferentním členem (zájmeno **ѣ**), přičemž tento indiferentní člen mohl fungovat místo prvního (**онѣ**) nebo druhého (**сь**) demonstrativa. Takový systém by byl využíván jako systém trojčlenný (Kurz 1972b: 65).

závislost na starším slovanském textu. Slovanské texty se v těchto konstrukcích drží v drtivě většině slovosledu Mariánského čtveroevangelia a řeckého originálu (ať s prepozicí, nebo postpozicí demonstrativa). Ve sledovaných evangelních přepisech jsme v těchto syntagmatech pozorovali určitý počet slovosledných změn, ale nelze říct, že by se prosazoval nějaký jednotný slovosledný model. Možná to bylo způsobeno tím, že tyto změny odrážely různou jazykovou skutečnost – na jedné straně to byla případná snaha opisovače zdůraznit určitý člen syntagmatu, na straně druhé se v jazyce začaly objevovat jevy již existující v jazyce mluveném, anebo se začaly odrážet jazykové rysy charakteristické i pro další balkánské jazyky. Pravděpodobně je to v souvislosti s tím, že v excerpovaných textech se nacházejí i zárodky změny ve vyjadřování deixe – totiž přechod na systém dvoučlenný (tento proces začal po staroslověnském období)³. Tento jednodušší deiktický systém je dnes znám ve většině slovanských jazyků a také v neslovanských jazycích balkánských (rumunštině, albánštině, novořečtině). Vznik dvoučlenné deixe (typu *ten-to – onen*) nepochybně souvisí s oslabením prostého, nerozšířeného zájmena **ѣнъ** v člen⁴ (jistě změny v deiktickém systému pozorujeme teprve ve středobulharských památkách, z čehož vyplývá, že vznik členové kategorie je zjevem asi z 12. – 13. století a že počátky syntaktických balkanismů jasně pronikají až do textů postcyrilometodějských, srov. Kurz 1972b: 66).

Nejčastěji se pozice demonstrativa vůči řídicímu substantivu měnila v místních a časových příslovečných určeních, která jsou konstituována z ukazovacího zájmena a řídicího substantiva.

Slovosledné změny se vyskytovaly v *časových určeních temporálně orientujících* (GREPL – KARLÍK 1986: 288), které vymezují časový úsek, vzhledem k němuž nabývá platnost slovesný děj nebo stav. V časových určeních jsme se častěji setkávali s kladením demonstrativa za substantivum (i když ve zkoumané staroslověnské památce bylo toto pořadí opačné), nejčastěji v Miroslavově a Banickém evangeliu, ale nedá se zobecnit, že k tomu docházelo pravidelně. V takových případech by se mohlo uvažovat, že excerpované verše jsou důkazem procesu vzniku členu nebo jeho pronikání z řeči mluvené do písemných památek, avšak neměl by se přehlížet kontext, naopak, mělo by se počítat i s případným vlivem odlišné řecké předlohy.

3 Zbytky staršího deiktického systému (i když trochu odlišné od stavu ve staroslověnsčině a ve sledovaných slovanských památkách) jsou přítomny v současné bulharštině, přesněji v dialektech rodopských, kde se rovněž rozlišuje mezi objektem bližším a vzdálenějším v relaci k mluvčímu. Je zajímavé, že se tento rozdíl vyjadřuje tvarem členné formy – existují např. tři formy substantiva *žena* s členem – *женана* (neutrální, nenese sémantiku prostorové lokalizace), *женаса* (vyjadřuje vzdálenost vůči mluvčímu), *женаса* (používá se pro blízké předměty/osoby mluvčímu).

4 Naším cílem není důsledné zkoumání vzniku a formování kategorie členu ve středobulharských památkách, i když okrajově se tímto problémem zabýváme také – excerpované slovosledné změny nedokládají úplný a vyčerpávající důkazový materiál o této problematice ve sledovaných evangeliích.

1. Princip regresivního řazení větných členů

Kromě toho jsme při rozboru případů s prepozicí demonstrativa před prostým substantivem počítali s faktem, že prepozice v takových syntagmatech vyjadřuje expresivitu, je prostředkem intenzifikace (Kurz 1972a: 46, Kurz 1939-1946) a že pozice za substantivem je neutrální, bezpříznaková – prokazuje to zejména rozbor jednotlivých případů slovosledných změn po významové stránce.

V následujících verších byla provedena změna pozice zájmena **тѣ**, které zde označuje různé časové úseky, odkazuje k času, v němž se líčený děj konal. V Mt 24:19 byla postpozice demonstrativa v Miroslavově evangeliu pravděpodobně způsobena tím, že nebylo nutné zdůrazňovat význam zájmena; ty dny, o kterých se mluví, jsou už několikrát zmíněny v předešlých verších této kapitoly. Stojí za povšimnutí, že současná bulharština preferuje v tomto případě prepozici, a to demonstrativa *оня* (tady by se mohlo také očekávat použití členu u substantiva *дни*) – *А горко на непразните и на кѣрмещите в ония дни!*, chorv. má rovněž toto demonstrativum: *A jao trudnicama i dojiljama u one dane!*:

Mt 24:19

Mar., Dobřejš., Grig., Ban. **горе же непраздѣнымъ и доуштимъ въ тѣ дни.** (za NTG ἐν ἐκείναις τὰς ἡμέραις)

Mir. **горе непраздѣнымъ и доещимъ въ дни тѣ.**

V dalším uvedeném verši má většina slovanských památek (dokonce i Mariánské čtveroevangelium) ukazovací zájmeno v postpozici. Domníváme se, že motivace této změny byla stejná, jako u Mt 24:19 – nebylo nutné vyjadřovat nějaký důraz a tato fráze nebyla ani kladena do protikladu k nějakému jinému časovému určení. V současné bulharštině a chorvatštině je rovněž použito demonstrativa v prepozici ...*нито пакъ дрѣзна вече някой от моя ден да Му задава въпроси*, chorv. ...*niti se od toga dana tko usudio upitati ga bilo što*.

Mt 22:46

Mar., Vrač., Ban., Mir. **ни сѣмѣ кѣто отъ днѣ того въпросити его кѣ томоу.** Dobřejš. **никѣтоже ѿ того днѣ въпроси его кѣтомоу.** (za NTG ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας)

V dalším uvedeném verši se setkáváme s poměrně častým jevem (zvláště v Miroslavově evangeliu) – ukazovací zájmeno je zde také dáno do postpozice vůči řídícímu substantivu, ale je rovněž provedena záměna demonstrativa **тѣ** za **онѣ**. Stojí za pozornost, že v novobulharském překladu tohoto verše je také použito zájmena *онзи*, ale v prepozici: *В онзи ден мнозина ще ми рекат: Господи, Господи, не в Твоето ли име пророкувахме...* (v současné bulharštině se už demonstrativum v postpozici v rámci nominální fráze už nevyskytuje vůbec):

Mt 7:22

Mar., Ban. **мѣноши во рекжѣтъ мѣнѣ въ тѣъ деньъ. ꙗко ꙗко не въ твоє ли има прѣстѣвоахомъ.** (za NTG ἐν ἐκείνῃ τῇς ἡμέρᾳ)Mir. **мноси рекють мнѣ въ днь онъ. ꙗко ꙗко не въ твоє ли име пррчьстѣвоахомъ.**

V dalších uvedených verších pozorujeme, že prepozice demonstrativa dodává nominálním frázím s významem místního určení sémantiku zesilování, je důsledkem důrazu (Kurz 1972a: 46). Toto vyplývá ze sledování kontextu, srov. např. u Lk 18:3 předešlý verš Lk 18:2: **сѣди бѣ единъ въ единомъ градѣ.** O tom, že tady byl kladen jistý důraz na podstatné jméno, svědčí i znění novobulharského překladu, kde je místo demonstrativa použito přídavného jména *същъ*, které znamená *týž, tentýž, ten samý*, popř. *stejný* a znamená zesilování a aktualizaci: *В същия град имаше и една вдовица*. Je tomu tak i u dalšího verše Lk 2:8 – novobulharský překlad nás také ujisťuje, že jde o důraz, protože je v něm rovněž použito přídavného jména *същъ*: *И на същото място имаше овчари, които живееха в полето...* (svědčí o tom i kontext předešlých veršů této kapitoly):

Lk 18:3

Mar., Dobřejš., Vrač. **въдова же бѣ въ градѣ томъ. и приходяаше къ нѣмоу ꙗлѣштин. мѣсти мене отъ сѣпърѣ моего.** (za NTG χήρα δὲ ἦν τῇ πόλει ἐκείνῃ)Kjust. **и вдовица же в томже градѣ. и приходяаше кнѣмоу ꙗлѣцин. мѣсти мене ѿ сѣпърѣ моего.**

Lk 2:8

Mar., Dobřejš., Ban. **и бѣахъ пастыри въ тоужде странѣ. вѣдаше и стрѣгжѣ стражж ношѣнжж о стадѣ своемъ.**Dobrom. **и пастоуци бѣхъ въ странѣ тои. вѣдаше и стрѣгжѣ стражж ношѣнжж о стадѣ своемъ.** (za NTG και ποιμένες ἦν τῇ χώρᾳ αὐτῇ)

Slovosledné varianty jsme pozorovali rovněž v takových výrazech, které bychom po formální stránce mohli zařadit mezi příslovečná určení místa, ale které už mají přenesený význam a jsou víceméně frazeologizované – např. ve výrazu **црство мое нѣстъ отъ сего мира** demonstrativum **съ** ukazuje na zemi a lidský život na ni, na tento svět, v širokém smyslu na pozemský život – v protikladu k záhrobí, onomu světu, k životu posmrtnému, věčnému a dokonce k Božímu království na nebi (Kurz 1972a: 45) (srov. opozice v současných jazycích: č. *tento svět* – *onen svět*, chorv. *ovaj svijet* – *onaj svijet*, srb. *ovaj svet* – *onaj svet*, bulh. *mozu свят* [ale někdy i jenom s členem: *светѣт*] – *онзи свят*, angl. *this world* – *the next world*). I v takovýchto spojeních se vyskytovaly různé poziční varianty demonstrativ, např. v dalším uvedeném verši v rámci jednoho a téhož evangelia (v Dobřejšově a Dobromirově evangeliu) nacházíme obě varianty. V Mariánském, Miroslavově a Vračanském evangeliu jde možná o jev

1. Princip regresivního řazení větných členů

už zmiňovaný jako *syntaktický paralelismus* – snahu zachovat identické konstrukce ve stejných syntagmatech, které jsou v bezprostřední blízkosti, zvláště v rámci jednoho verše; ostatně je takový i slovosled řecké předlohy. Motivaci slovosledných odchylek můžeme hledat ve vlivu možné odlišné řecké předlohy, nebo jako projev toho, že se tato ustálená slovní spojení slovosledně formovala (tj. jak demonstrativum postupně zaujímá obligatorní prepozici v rámci této frazeologizované nominální fráze) – srov. také bulh. *Моето царство не е от този свят; ако беше царството ми от този свят, служителите ми щяха да се борят...* a chorv. *Kraljevstvo moje nije od ovoga svijeta. Kad bi moje kraljevstvo bilo od ovoga svijeta, moje bi se sluge borile...*

Ja 18:36

Mar., Mir., Vrač. църство мое нѣстъ отъ сего мира. аште отъ сего мира би было църство мое. слоугы оубо моя подвижали са быша. да не прѣданъ вимъ нюдѣомъ. (za NTG ἡ βασιλεία ἡμῶν οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου. εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦ ἡ βασιλεία ἡ ἐμῇ)

Dobrom. црьство мое нѣстъ отъ мира сего. аще отъ сего мира би было црьство мое. слоугы оубо мое подвижали се быше. да не прѣданъ вихъ быль.

Dobrejš. църство мое нѣстъ ѿ сего мира. аще ѡтъ мира сего би было църство мое. то слоугы моя подвижали са вишж. да не вихъ прѣданъ быль жидовомъ.

Slovosledné změny se vyskytovaly i v dalších spojeních demonstrativa se substantivem s významem odkazovacím (anaforickým) – když měla sémantiku odkazu k osobě, předmětu nebo skutečnosti, která je tématem vypravování, když vyjadřovala prostý nezdůrazněný odkaz k substantivní představě, známé již z předcházejícího obsahu. Častěji pozorujeme jev, že slovanský opisovač klade zájmeno do prepozice (nejčastěji v Banickém a Dobromirově evangeliu) a tím směřuje k důrazu, k aktualizaci významu (což, stejně jako u místních a časových určení, je patrné při zkoumání širšího kontextu). Např. v Mt 24:46 se domníváme, že právě snaha o důraz způsobila slovoslednou inverzi v Banickém evangeliu – z kontextu vyplývá, že právě ten služebník, který splnil přání svého pána, a ne kterýkoli jiný, se dočká pánovy přízně a odměny – zde je přítomný jistý protiklad, opozice. Tomu nasvědčuje i novobulharský překlad tohoto verše, kde se opět vyskytuje demonstrativum (místo konstrukce s členem): *Блажен е оня слуга, чийто господар, като си дойде, го намери, че прави така:*

Mt 24:46

Mar., Dobrejš., Mir., Grig., Vrač. блаженъ рабъ тъ. егоже пришедъ гъ свон обрѣштетъ тако творѣшта. (za NTG μακάριος ὁ δοῦλος ἐκεῖνος)

Ban. блжень тѣи рабъ. егоже пришедъ гнь свон. обрѣще тако творѣща.

Ve zkoumaných evangelních textech se setkáváme i s tendencí klást demonstrativum, fungující jako kontextová deixe, do postpozice, na rozdíl od znění Mariánského čtveroevangelia. Je to pravděpodobně způsobeno tím, že slovanští opisovači nepociťovali potřebu zdůrazňování určité části textu, a proto dávali demonstrativum do jeho bezpříznakové pozice. Možná je to stupeň k rozvíetí kategorie členu, anebo je tento fakt způsoben vlivem odlišné řecké předlohy (protože v obou uvedených příkladech má i nejstarší sledovaná památka postpozici, ale člen se vyvinul až později, v období středobulharském):

Mt 26:42

Mar., Mir., Ban. *Ѡтче мои аште не възможеѣ чаша си. мимо ити Ѡтъ мене. аште не пиж еѡ бѣди волѣ твоѣ.*

Vrač. *Ѡтче мои аще не можеѣ сиж чашѣ. мимонти Ѡ мене. аще не пиж еѡ бѣди вола твоѣ.* (za NTG εἰ οὐ δύναται τοῦτο τό ποτήριον)

Ja 3:2

Mar., Mir., Vrač. *Ѡа. никтоже во не можеѣ знамени сиѣ творити. ѣже тѣ твориши. аште не бѣдетѣ бѣ съ нимѣ.*

Dobrom. *никтоже во не можеѣ сиѣ знамени творити. ѣже тѣ твориши. аште не бѣдетѣ бѣ съ нимѣ.* (za NTG οὐδεὶς γὰρ δύναται ταῦτα τὰ σημεῖα ποιεῖν)

V těchto verších se v novobulharském překladu člen neobjevuje – v Mt 26:42 dokonce celé atributivní syntagma *чаша си* chybí, místo něho je použito jenom ukazovací zájmeno *това* a celá fráze je transformována do podoby: *Отче мой, ако не е възможно да ме отмине това, без да го пия...* (ale v Mk 14:36 a Lk 22:42 toto syntagma nacházíme, ale opět bez členu a s prepozicí demonstrativa: *Отче, ако щеш, отмини ме с тази чаша*). Prepozici najdeme rovněž v Ja 3:2 *никой не може да върши тия знамения, които Ти вършиши*.

Slovanské jazyky měly a dosud zčásti mají možnost klást demonstrativa v jistých případech za substantiva. Jak uvádí J. Kurz (KURZ 1972a: 61), tento úzus je jistě prastarý, nijak však nesvědčí o tom, že by s ním byl zároveň spojen zárodek používání demonstrativního zájmena v postpozici jako členu, také z něho kromě bulharštiny a makedonštiny (a severoruských nářečí) člen nevznikl. Na slovanském jihu se člen vyvinul později v prostředí balkánském jako jeden z projevů vývojových tendencí společných balkánským jazykům a dnes má formální status postpozitivního morfému u jména. Současné slovanské jazyky se dělí na dvě skupiny podle toho, jestli v nich existuje určitý/neurčitý člen nebo neexistuje jako kategorie gramatická, tj. zda tuto kategorii vyjadřují obligatorně pomocí členu u nominální fráze, anebo členem nedisponují a příznak určitosti vyjadřují v případech potřeby prostředky jinými, zejména lexikálními (Běličová – Uhlířová 1996: 227).

1. Princip regresivního řazení větných členů

Se slovoslednou změnou jsme se setkali také u zájmen **ТАКЪ** a **ТАКОВЪ**, která ukazují rámcově na určité vlastnosti a vyjadřují implicitně jejich podobnost:

Mt 9:8

Mar., Mir. **Видѣвъше же народи чюдиша сѧ и прославиша бѧ. Давъшааго власть такъ члвкомъ.** (za NTG τὸν δόντα ἐξουσίαν τοιαύτην)

Ban., Grig. **Видѣвъше же народи чюдишж сѧ и прославиши бѧ. Дав'шаго таковжж власть члвком'.**

Poměrně často jsme se setkávali se slovoslednými změnami v takových případech, kde spojení demonstrativa a určovaného substantiva vytváří označení časové kategorie: vyjadřuje buď současnost nebo předčasnost v takových konstrukcích, které se často objevují na začátku jednotlivých evangelních kapitol, ale i uprostřed textu kapitoly (když zahajují další úsek vyprávění). Dosti často se vyskytují v evangeliích (což je dáno i epickou formou textu) a proto jsme je nazvali „úvodní formule“⁵:

Lk 6:12

Mar., Mir., Vrač. **Бысть же во дни ты. изиде въ горж молити сѧ.** (za NTG Ἐγένετο δ'ε ἐν ταῖς ἡμέραις ταύταις)

Kjust. **Бысть же въ тиа дни. изиде їс въ горж помолити сѧ.**

Ban. **Въ тыи же дни. изиде въ горж молити сѧ.**

V tomto verši pozorujeme, že v pozdějších bulharských památkách je demonstrativní zájmeno často kladeno před substantivum. V Banickém evangeliu je úvodní konstrukce poněkud odlišná – chybí v ní sloveso **БЫТИ**. Možná by se taková slovosledná změna (s kladením demonstrativa do prepozice v rámci nominální fráze) dala vysvětlit jako snaha o určitý důraz nominálního syntagmatu, nebo je to individuální řešení slovanského opisovače v rámci konstituování úvodních formulí.

Zároveň se slovoslednými změnami se často vyskytovala záměna jednoho ukazovacího zájmena druhým, nejčastěji **ТЪ** za **ОНЪ** s tím, že demonstrativum **ОНЪ** bylo kladeno vždy do postpozice, jako např. v dalších uvedených verších:

Mt 14:1

Mar., Dobřejš., Mir., Grig. **Въ врѣмѧ оно оуслышавъ иродъ тетрархъ слоухъ ѡсѣвъ.**

⁵ O dalším typu „úvodních formulí“ pojednáváme také v kapitole o postavení verba finita; jsou to rovněž konstrukce, které se dosti často vyskytují na začátku jednotlivých veršů nebo epických úseků a obvykle mají podobu **ТЪГДА ѡсѣ рече; отъвѣштавъ ѡсѣ рече; отъвѣшта їс къ нѣмоу и рече** apod.

Ban. **Въ то врѣмѣ** оуслыша иродъ тетраархъ слоухъ х̃въ. (za NTG ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἤκουσεν Ἡρῳδῆς)

Mt 12:1

Mar., Mir., Ban. **Въ то врѣмѣ** приде исъ сквозѣ сѣаниѣ. (za NTG ἐν ἐκείνῳ τῷ καιρῷ ἐπορεύθη ὁ Ἰησοῦς)

Dobrejš., Grig. **Въ врѣмѣ** шно приде исъ козѣ сѣаниѣ.

V drtivě většině se slovanské texty v konstrukcích se sémantikou časové determinace drží slovosledu staroslověnské památky, ale v těch případech, ve kterých jsme pozorovali odchylky ve slovosledu na začátku kapitoly, jsme se snažili zjistit, jestli v jednotlivých evangelních textech slovanský opisovač nedával přednost určitému slovoslednému modelu (buď s prepozicí nebo s postpozicí demonstrativa). Z excerpovaného materiálu bylo patrné, že např. v Miroslavově evangeliu, pokud nebyl dodržován slovosled Mariánského čtveroevangelia, se vyskytovaly častěji konstrukce typů „**въ врѣмѣ оно**“, a právě tam se nejvíc vyskytovala záměna zájmena **тъ** za **онѣ**. Naopak např. v Kjustendilském a Dobromirově evangeliu však převládaly konstrukce s prepozicí ukazovacího zájmena, tedy konstrukce „**въ то врѣмѣ**“. V Banickém evangeliu se také vyskytovaly slovosledné změny v těchto časových určeních, ale nelze soudit, že by tam vládla nějaká tendence k prosazení jednotné „úvodní formule“. V novobulharském překladu evangelia se v těchto verších ustálily konstrukce s prepozicí demonstrativa (např. *през ония дни, в ония дни, в онова време, по онова време*, srov. např. Mt 14:1 *В онова време четверовластникѣтъ Ирод чу слуха, който се носеше за Исуса*; Mt 12:1 *По онова време, в една събота, Исус минаваше през посевите*).

Slovosledné změny jsme pozorovali i v rámci víceslovného atributu s komponentem „ukazovací zájmeno“. V atributu neshodném víceslovném v následujícím verši není motivace změny pozice demonstrativa dosti jasná, ale můžeme se domnívat, že i v těchto případech jde o snahu vyjádřit důraz nebo emocionálně motivovanou aktualizaci, a proto je ve Vračanském evangeliu demonstrativum v kontaktní prepozici před substantivizovaným adjektivem **малѣ**. Slovosled těchto atributivních syntagmat ještě nebyl úplně ustálen (jak jsme se zmiňovali v podkapitole o postavení přídavných jmen). V Banickém evangeliu chybí substantivizovaná číslovka, v Dobrejšově je struktura atributivního syntagmatu trochu odlišná, ale pozice demonstrativa vůči řídícímu jménu se nemění, a proto je zde neuvádíme (ukazovací zájmeno zaujímá stejnou pozici jako v řeckém originálu):

Mt 10:42

Mar., Mir., Grig., Ban., Dobrejš. **И нже колиждо напоитъ единого отъ малыхъ сихъ чашѣ стоуденѣ воды. Тѣмко въ ѣма оученика. Аминь глѣмъ не погоубитъ мѣзды своѣя.** (za NTG ἕνα τῶν μικρῶν τούτων)

1. Princip regresivního řazení větných členů

Врач. И иже колиждо напоити единого ѿ сихъ малыхъ. чашѣ студѣны воды. Тькмо въ гла оучи ꙗко. Аминь аминъ гла вамъ. не погубитъ мѣзды своѣ.

O tom, že atributivní syntagmata tohoto typu byla ve sledovaných evangeliích co do slovosledu v procesu formování, svědčí i další verš. Slovosled v Dobřejšově a Miroslavově evangeliu je sekundární a svědčí o snaze klást ukazovací zájmeno na druhé místo za přídavné jméno v rámci takového syntagmatu (Kurz 1963).

Mt 25:40

Mar., Врач., Ban. понеже сътвористе единому ѿ сихъ малыхъ братъ моихъ меньшихъ мнѣ сътвористе. (za NTG ἐνι τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων)

Dobřejš., Mir. поненже створисте единому ѿ малыхъ сихъ братъ моихъ меньшихъ мнѣ створисте.

V rámci atributu víceslovného shodného jsme se setkali s jedním velice zajímavým případem, kterým se zabývali i J. Kurz (Kurz 1972a, 1972b) a K. Mirčev (Mirčev 1956, 1964). Jde o verš Mt 24:48, kde v Dobřejšově evangeliu se vyskytuje forma злыиѡтъ рабъ, která svědčí o tom, že jazyk památek 13. století znal již člen jako hotovou kategorii. Toto syntagma představuje svědectví o přítomnosti rysů obecně balkánského charakteru v bulharském jazyce 13.–14. stol. (Kurz 1972b: 57). V řeckém znění je demonstrativum v postpozici za substantivem a jenom text Banického evangelia se drží znění řeckého originálu. Ve Vračanském evangeliu je ukazovací zájmeno už v postavení mezi přídavným jménem (kongruentním atributem) a substantivem, což pravděpodobně můžeme pokládat za „mezistupeň“ k rozvoji členu (Kurz 1963: 150). V Mariánském, Miroslavově a Grigorovičově evangeliu demonstrativum chybí (možná je to vlivem odlišné řecké předlohy).

Mt 24:48

Mar., Mir., Grig. аште ли речѣтъ злыи рабъ въ срѣци своѣмъ. къснитъ мои гнѣ прити.

Врач. аще ли речѣтъ злыи тѣ рабъ въ срѣци своѣмъ. моудитъ ми гнѣ прити. Dobřejš. аще ли речѣтъ злыиѡтъ рабъ въ срѣци своѣмъ. моудитъ мои гнѣ прити.

Ban. аще ли речѣтъ злыи рабъ тѣи въ срѣци своѣмъ. моудитъ гнѣ мои прити. (za NTG ὁ κακὸς δοῦλος ἐκεῖνος)

V tomto verši v Dobřejšově evangeliu má přídavné jméno formu přídavných jmen s členem jako je tomu v současné bulharštině (srov. *злият роб*). Tato forma by se mohla objevit v písemné památce v takové fázi vývoje bulharštiny, kdy člen byl

úplně vyvinutý. Tento verš představuje první svědectví o vývoji přídavných jmen se členem (Mirčev 1956: 223). To se mohlo stát, když se ukazovací zájmeno **тъ** přetvořilo v zvláštní determinující element, totiž v člen. Výskyt této formy právě v Dobřejšově evangeliu by nás neměl překvapit, protože v této památce nacházíme i řadu dalších nových jazykových jevů (o nich nebudeme pojednávat, protože jsou hlavně morfologického charakteru), kromě toho se tu projevuje i větší pravidelnost užívání zájmena v postpozici v anaforické funkci (i tam, kde není v řeckém textu člen). Je zajímavé, že novobulharský překlad tohoto verše má poněkud odlišnou strukturu – atributivní syntagma **затиништъ рабъ** je nahrazeno strukturou *podmět – přísudek*, nominální fráze je konstituována substantivem a ukazovacím zájmenem v prepozici: *Но, ако оня слуга е зѣл, и каже в сѣрцѣто си: Господарят ми се забави*.

Ve středobulharských památkách se člen objevuje velmi zřídka (v rámci takového syntagmatu se objevil jenom v Mt 24:48), i když v době, kdy byly tyto památky psány, byl v mluveném jazyce už úplně vyvinutý. Vzhledem k tomu, že tyto texty představují opisy starších předloh a že přepisy hojně sledovaly řecké vzory, neprojevily se v nich všechny jevy, které byly již v mluveném jazyce. A tak lze připustit, že vývoj k významu členu byl v jazyce již ve staroslověnských textech na cestě k postupnému prosazování, byť byl zatím jen v zárodcích, v počátcích (Kurz 1972a: 55) a že se to však ještě neprojevilo důsledně ani v pozdějších textech. Pravděpodobně byl člen vědomě vynecháván, protože jeho užití by přidalo spisovnému jazyku z 12., 13. a 14. stol. podobu, která by byla odlišná od klasických norem cyrilometodějského jazyka (Mirčev 1964: 231).

Z uvedených příkladů je patrné, že nejčastěji se slovosledné změny vyskytovaly v místních a časových určeních. Velká většina těchto změn – zejména kladení demonstrativ do prepozice – byla pravděpodobně způsobena individuálním rozhodnutím opisovače, zdůvodněným snahou o důraz a aktualizaci určité části textu (o osobním opisovatelově chápání a interpretaci textu v širším kontextu pojednáváme v kapitole o aktuálním členění větěm). Nejčastější byla změna polohy zájmena **ѣ** (celkem patnáctkrát), u zájmena **тѣ** byla provedena změna dvanáctkrát. Stojí za povšimnutí, že demonstrativum **онѣ** neměnilo svoji pozici; k slovosledné inverzi docházelo jenom tehdy, když zájmeno **онѣ** nahrazovalo **тѣ** nebo **ѣ** a zároveň s tím byla provedena změna ve slovosledu atributivního syntagmatu; rovněž tak nebyla provedena změna pozice zájmena **оуѣ** (domníváme se, že to bylo jednak z toho důvodu, že se toto demonstrativum vyskytovalo velmi zřídka, jednak kvůli jeho specifické sémantice a specifickému kontextu, ve kterém se užívalo). Nejčastěji byly slovosledné změny prováděny v Banickém a Miroslavově evangeliu. Rovněž v Miroslavově evangeliu byla nejčastěji dávána demonstrativa do postpozice (na rozdíl od textu sledované staroslověnské památky). Do prepozice byla ukazovací zájmena dávána nejčastěji v Banickém a Kjustendilském evangeliu, ale

1. Princip regresivního řazení větných členů

v nich se tato tendence neprojevovala až tak výrazně, jako kladení demonstrativa do postpozice v Miroslavově evangeliu. Je zajímavé, že v Grigorovičově evangeliu nebyla udělána žádná změna ve prospěch modelu demonstrativum – určované jméno. V ostatních evangelních prepisech nepřevládá výrazně žádná z těchto tendencí – poměr výskytu různých slovosledných konstrukcí je víceméně vyrovnaný, což dokládá statistika v následující tabulce:

Název evangelia	Prepozice demonstrativa ve slovanském textu za postpozici v řecké předloze	Postpozice demonstrativa ve slovanském textu za prepozici v řecké předloze
Mar.	3	4
Dobřejš.	3	6
Mir.	2	8
Grig.	0	3
Dobrom.	3	3
Kjust.	5	4
Vrač.	4	4
Ban.	6	4
Celkový počet	26	36

1.1.3. Poloha shodného substantivního atributu

Apozičním vztahem bývají spjaty dva výrazy, které označují v podstatě tutéž skutečnost (osobu, jev nebo událost). Výrazy v apozičním vztahu bývají ovšem málokdy plně synonymní, zpravidla je jeden významově širší (obecnější) než druhý (Grepl – Karlík 1986: 220) a proto se navzájem sémanticky determinují.

V níže uvedených syntagmatech propria **исана** a **иеремия** blíže specifikují, významově zpřesňují podstatné jméno **пророкъ**. Jejich vzájemná pozice ve sledovaných evangelních textech je vždy kontaktní. V řeckém originálu v rámci apoziční skupiny substantivní je na první pozici vlastní jméno (které plní funkci **shodného substantivního přívlastku** v terminologii Grepla a Karlíka, srov. Grepl – Karlík 1986: 271), pak následuje substantivum. V slovanských evangelních textech se setkáváme s kladením propria i za substantivum, a to nejčastěji v Mariánském a Miroslavově evangeliu:

Mt 12:17

Mar. **ДА СЪВЪЖДЕТЬ СЯ РЕЧЕНОЕ пѣркомъ исанемъ гл҃циемъ.**

Dobřejš., Vrač., Ban. **ДА СЪВЪЖДЕТСЯ РЕЧЕНОЕ исанемъ пѣркомъ гл҃циемъ.**

(za NTG ἵνα πληρωθῇ τὸ ῥηθ'εν διὰ Ἡσαΐου τοῦ προφήτου λέγοντος)

Mt 8:17

Mar., Mir. да събѣдетъ сѧ реченое пророкомъ нсанемъ глицемъ.Vrač., Ban. да събѣдетъ сѧ реченое нсанемъ пркомъ глицимъ. (za NTG ὅπως πληρωθῇ τὸ ῥηθ' ἐν διὰ Ἰησοῦ τοῦ προφήτου λέγοντος)

Mt 27:9

Mar. Тѣгда събѣстѣ сѧ реченое пророкомъ глицемъ.Dobrejš. Тогда събѣстѣ сѧ реченое прркомъ неремнемъ глицемъ.Mir. Тѣгда събѣстѣ сѧ реченое прркомъ нсанемъ глицемъ.Vrač., Ban. Тогда събѣстѣ сѧ реченое еремнемъ прркомъ глицемъ. (za NTG τότε ἐπληρώθη τὸ ῥηθ' ἐν διὰ Ἰερεμίου τοῦ προφήτου λέγοντος)

Takové změny ve sledovaných evangeliích nejsou početné, což je patrné z níže uvedené tabulky. Slovosledné změny byly vždy ve prospěch modelu s postpozicí vlastního jména:

Název evangelia	Prepozice vlastního jména v řeckém textu se mění v postpozici v slovanských textech
Mar.	2
Dobrejš.	1
Mir.	2
Grig.	0
Kjust.	0
Dobrom.	1
Vrač.	0
Ban.	1
Celkový počet	7

V současných slovanských jazycích, má-li význam *rozlišovací*, stojí shodný substantivní pří-
vlastek na druhém místě v rámci nominální skupiny (Uhlířová 1985: 235, Mistrík 1966: 49):
česky *hora Říp*, *mistr cukrář*, bulharsky *маѣсторъ готвачъ*, ruský *река Дунай*. V současných
východoslovanských a jihoslovanských jazycích se setkáváme s některými případy, ve kte-
rých je tento kongruentní substantivní atribut v prepozici. Je tomu tak např. u vlastního
názvu u některých toponym (Bělčicová – Uhlířová 1996: 216), např. v ruštině *Москва-река*,
v chorvatštině *Sava rijeka*, v bulharštině (zřídka) *Пирин планина*, *Рила планина*. V češtině
je prepozice vlastního jména v zeměpisných názvech archaická (např. *Odra řeka* – takový
příklad je doložen v díle A. Jirásky) (Šmilauer 1966). Pak se s tím jevem setkáváme u názvů
měsíců: v srbštině *y cennemбpy месецу*, v bulharštině *маѣ месецу*, *декември месецу*. V některých
případech je třeba hodnotit antepozici substantivního přívlastku jako importovaný slovo-
sledný model (např. z latiny) (Mistrík 1966: 53): česky *Kristus Pán*, bulharsky *Бог Омеѣ*.
V slovanských jazycích existuje také shodný substantivní přívlastek *kvalifikující*, u kterého
je prepozice často citově zabarvená, srov. bulharsky *кашкавал мъпучъ*, česky *chudák manžel*.

1. Princip regresivního řazení větných členů

V současné bulharštině může tento atribut stát i v postpozici – *насекоми вредители*, přičemž tato postpozice je z emocionálního hlediska neutrální, bezpříznaková.

1.1.4. Postavení číslovek v atributivních syntagmatech

Oproti řecké předloze se slovosledné inverze (ve srovnání s adjektivy a pronominy) ve staroslověnských a pozdějších slovanských textech vyskytují nejčastěji v kategorii číslovek, které na rozdíl od řečtiny tendují k antepozici. Zde budeme sledovat změny jak v takových atributivních syntagmatech, kde číslovky plní funkci shodného atributu jména, označujícího počítané předměty (u číslovek 1–4; jde o fráze typu *трих мѣжи*, kde *трих* je shodný přívlastek k substantivu *мѣжь*), tak i v takových syntagmatech, kde číslovka má povahu substantiva, na němž je jméno označující počítané předměty závislé jakožto neshodný přívlastek (v genitivu) (u číslovek 5–100, 1000; tedy konstrukce typu *пѣть мѣжь*, kde řídicí komponent syntagmatu je číslovka *пѣть* a substantivum *мѣжь* plní funkci neshodného genitivního atributu).

U číslovek ve funkci shodného atributu pozorujeme výraznou tendenci k jejich umístění na první místo v atributivním syntagmatu, stejně jako u přídavných jmen (i když tam je situace trochu složitější). U číslovek 5–10 rovněž převládá prepozice před substantivem, což je v přímé souvislosti s převahou postpozice u přívlastku neshodného v rámci atributivního syntagmatu jak ve staroslověštině, tak i v pozdějších památkách (o této otázce pojednáváme šířeji v následující podkapitole). Jak uvádí E. Pallasová „U číslovek 5–10 působí na jejich pozici v atributivních syntagmatech rozdílná syntaktická funkce v obou jazycích – ve staroslověštině mají funkci syntaktických substantiv, proto stojí v syntagmatu na prvním místě, v řečtině se chovají jako adjektiva a jejich poloha je tedy variabilní“ (Pallasová 1982: 74).

V dnešních slovanských jazycích je prepozice číslovky obligatorní (s výjimkou takových případů, jako např. rus. „*Там было человек двенадцать*“, kde uvedená číslovka nevyjadřuje přesný počet, ale přibližnost).

Ve sledovaných evangelních přepisech jsme se setkávali s projevem toho, že pozice číslovek v rámci atributivního syntagmatu není ještě úplně ustálená. Dá se však zobecnit, že jsme pozorovali kolísání v jejich poloze především u číslovek 1–4, totiž když plnily funkci shodného přívlastku (i když změny nebyly tak početné jako např. u přídavných jmen nebo u zájmen). Číslovky 5–10 důsledně zaujímají prepozici.

V následujícím verši pozorujeme typickou tendenci klást číslovku ve funkci kongruentního atributu před určované substantivum, na rozdíl od řecké předlohy:

Lk 9:33

Mar., Dobrom., Ban. наставъникѣ добро естъ намъ съде быти. і сътворимъ скинииѣ три. единъ тебѣ и единъ мосеови. і единъ илин. Не вѣды еже глааше. (za NTG καὶ ποιήσωμεν σκηνὰς τρεῖς)

Dobrejš., Kjust. наставникѣ. добро естъ намъ zde быти. і сътворимъ три скинииѣ. единъ тебе единъ монсеови. и единъ или. Невѣдын иже въпрашааше.

V dalším verši v slovanských textech nacházíme jak prepozici číslovky, tak i její postpozici. V Dobromirově a Miroslavově evangeliu se vyskytuje jenom prepozice v atributivním syntagmatu (a to jak u **двоѣ**, která je ve funkci shodného atributu, tak i u **пяти**, která zaujímá místo před neshodným atributem) – na rozdíl od řečtiny, kde je v obou případech postpozice přívlastku (οὐκ εἰσὶν ἡμῖν πλεῖον ἢ ἄρτοι πέντε καὶ ἰχθῦες δύο). V ostatních památkách jednak se projevuje tendence klást neshodný přívlastek za determinovaný člen, tudíž klást číslovku **пяти** do prepozice, jednak se opisovatelé drželi struktury staroslověnského textu při kladení determinujícího členu **двоѣ** za determinovaný **рыбоу**:

Lk 9:13

Mar., Dobrejš., Ban., Kjust. рече же къ нимъ. Дадите имъ въ ѣсти. Они же рѣша не имамъ съде ваште пяти хлѣбъ. і рыбоу двоѣ.

Dobrom., Mir. рече же къ нимъ. Дадите въ имъ ѣсти. Они же рекоша не имамъ съде ваще пяти хлѣбъ. и двоѣ рыбоу.

V dalším verši už v žádném slovanském přepisu evangelia (ani v Mariánském čtveroevangelii) není zachovaný původní řecký slovosled, všude je užito prepozice před substantivem **година**. Je zajímavé, že v řeckém textu se v tomto verši objevuje jak prepozice číslovky, tak její postpozice. Jde přitom o číslovku řadovou ve funkci shodného atributu:

Mt 27:45

Mar., Dobrejš., Mir., Vrač., Ban. Отъ шестыѣ же години тѣма быстъ по всен земли. До деватыѣ години.

NTG Ἀπὸ δ'ε ἑκτῆς ὥρας σκότος ἐγένετο ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν ἕως ὥρας ἐνάτης

V několika verších se setkáváme se zajímavým jevem – číslovkou **единъ** v množném čísle. V takových případech tato číslovka už nevyjadřuje počet, ale jeví se synonymem přídavného jména. I. Bujukliev (Gramatika na starobălgarskija ezik 1991: 254) se domnívá, že v těchto případech se jí používá se sémantikou „někteří, nějací, některé“ atd. (srov Lk 6:4). My se však domníváme, že tu jde spíše o jakýsi důraz; že číslovka nese sémantiku spíše přídavného jména „*jediný*“ (v řečtině

1. Princip regresivního řazení větných členů

je v těchto verších použito slova $\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$, které rovněž znamená „jediný“). Tomuto tvrzení nasvědčuje i novobulharský překlad těchto veršů, kde je místo přídavného jména adverbium „само“ – „jedině, pouze“ (Mt 12:4 ...не бе позволено да яде ни той, нито ония, които бяха с него, а само свещениците; Lk 6:4 ...не е позволено никои да яде, а само свещениците):

Mt 12:4

Mar., Dobřejš., Mir., Grig. **Како вѣниде въ храмъ ѿѣжи. ꙗ хлѣбѣ прѣд-
ложениѣ снѣстѣ. ꙗхѣже не достоинно ємоу бѣ ѣсти. Ни сѣщимъ съ нимъ.
Тѣкъмо перомъ єдинѣмъ.** (za NTG τοῖς ἱερεῦσιν μόνοις)

Ban. **Како вѣниде въ домъ ѿѣжи. ꙗ хлѣбѣ прѣдложени снѣстѣх. ꙗхѣже не
достинно бѣ емѣ ѣсти. Ни сѣщимъ с нимъ. ꙗ тѣкъмо єдинѣмъ крещмъ.**

V tomto případě slovosledná změna byla možná způsobena nejenom tendencí klást determinující člen před determinovaný, ale i jinou tendencí: nekoncové postavení slova **єдинѣмъ** v Banickém evangeliu můžeme chápat jako předčasné réma, pozorujeme zde tedy vliv faktorů aktuálního větného členění. Na rozdíl od řeckého originálu se tady pravděpodobně projevuje tendence, která je charakteristická pro mluvené slovo: slovanský opisovač neklade novou informaci – réma – na absolutní konec věty.

V Lk 18:19 stejně jako v předešlém verši číslovka neplní enumerační funkci. Jedině v tomto verši se setkáváme s kladením číslovky ve funkci shodného atributu do postpozice na rozdíl od řeckého originálu, ale domníváme se, že vliv na slovosled tu měly také principy aktuálního větného členění, totiž snaha klást informaci novější, aktuálnější, důležitější na konec promluvy:

Lk 18:19

Mar., Dobřejš., Kjust., Vrač., Ban. **рече же ємоу ꙗсѣ чѣто ма ꙗлєши блага.
Никтоже є блага тѣкъмо єдинѣ бѣ.** (za NTG οὐδεὶς ἀγαθὸς εἰ μὴ εἰς ὁ θεός)

Dobrom. **рече же ємоу ꙗсѣ чѣто ма ꙗлєши блага. Никѣто же блага
токѣмо бѣ єдинѣ.**

Je pozoruhodné, že právě u číslovek ve funkci shodného atributu nebyla v žádné památce zaregistrována žádná slovosledná změna ve prospěch modelu „determinovaný člen – determinující člen“ (s výjimkou Lk 18:19 v Dobromirově evangeliu, ale, jak jsme už uvedli, vliv na slovosled tam neměly čistě gramatické faktory). Všechny změny v rámci nominální fráze (u číslovek 1–4) byly motivovány progresivní slovoslednou tendencí klást určující element před substantivum. V nejstarší zkoumané památce Codex Marianus byly takové změny zaznamenány rovněž, nejvýrazněji se však tato tendence projevila v Miroslavově a Dobřejšově evangeliu.

Jenom text Grigorovičova evangelia se držel důsledně znění řecké předlohy, nebyla tam zaregistrována žádná změna (stejně tomu bylo u adjektiv; u kolektivních zájmen byla registrována jenom jedna změna, a to ve prospěch výše uvedené konzervativní tendence). Po této stránce se oba srbské texty opět liší (jak tomu bylo u postavení kolektivních zájmen) – právě v Miroslavově evangeliu se ve srovnání s řeckou předlohou vyskytuje nejvíc změn. Ve všech středobulharských evangelních přepisech je počet provedených změn zhruba vyrovnaný. Na základě uvedených čísel v tabulce se můžeme přesvědčit, že v rámci shodného atributu mají číslovky jakožto determinanty víceméně ustálenou pozici:

Název evangelia	Změna postpozice číslovky v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice číslovky v řečtině v postpozici v slovanském textu
Mar.	2	0
Dobrejš.	3	1
Mir.	4	0
Grig.	0	0
Kjust.	2	0
Dobrom.	2	0
Vrač.	1	0
Ban.	1	0
Celkový počet	15	1

1.1.5. Atribut neshodný

Ve staroslověnských i pozdějších slovanských památkách bulharských a srbských je nejzřetelnější převaha postpozice u přívlastku neshodného, bez ohledu na to, zda je vyjádřen genitivem přívlastkovým (adnominálním) (Mar. Lk 21:24 **въ остріи меча**, Mar. Mt 18:10 **лице отъца моего ѿвскааго**)⁶, dativem adnominálním (Mar. Mt 21:13 **храмъ молитвъ**) nebo předložkovým pádem, nejčastěji s **отъ** a genitivem příslušného jména (Mar. Lk 12:55 **къто же отъ васъ**, Mar. Lk 1:71 **ѿспіе отъ врагъ нашихъ**)⁷. Pouze u jednoho typu vyjádření tohoto syntaktického vztahu jsme nezaznamenali žádné slovosledné změny – u instrumentálu adnominálního (Mar. Mk 1:23 **ѿкъ нечистомъ дхмъ**), a to pravděpodobně proto, že tento typ nebyl příliš rozšířen. Nejčastěji se v excerpovaných evangeliích setkáváme se

6 Široké využití tohoto strukturního modelu je ve staroslověnině aktivizované užitím adnominálních genitivních konstrukcí v řečtině (Mar. Mt 19:28 **на прѣстола славѣ своѣѣ** za NTG **ἐπὶ θρόνῳ δόξης αὐτοῦ**).

7 Rozšíření konstrukcí s předložkou **отъ** ve staroslověnině a pozdějších památkách je pravděpodobně způsobeno vlivem mluveného jazyka (Gramatika na starobalgarskija ezik 1991: 428).

1. Princip regresivního řazení větných členů

změnami ve slovosledu u těch konstrukcí, ve kterých bylo použito genitivu jména s předložkou **отъ**.

Anteponované neshodné přívlastky se vyskytují jen ojediněle v některých verších a jejich užití je pravděpodobně vyvoláno zněním řeckého originálu. Postpozice atributu v kategorii genitivu a dativu adnominálního je tedy gramatikalizovaná (PALLASOVÁ 1982: 72) jak ve staroslověnštině, tak i v jazyce pozdějších památek.

Stejně tak je postpozice typická i pro rozvíte atributivní konstrukce (Mar. Mt 10:42 **единого отъ малыхъ снхъ** – tedy funkci substantiva plní substantivizovaná číslovka) – je tomu tak i v dnešních slovanských jazycích, které projevují silnou tendenci klást bohatěji rozvíte přívlastek za určované jméno (např. překlad této fráze ze stejného verše zní: v češtině „...jednoho z těchto nepatrných“; v chorvatštině „...jednoga od ovih najmanjih“; v bulharštině „...един от тия скромните“).

Ve zkoumaných evangeliích se velmi často setkáváme se slovoslednými změnami v těch konstrukcích, ve kterých bylo v atributu použito předložkové vazby, např.:

Mt 27:29

Mar., Dobřejš., Mir., Vrač. **и съплетеше вѣнецъ отъ тръниѣ възложиша на главѣ его. и тръсть въ десницѣ его.** (za NTG στέφανον ἐξ ἁκανθῶν)

Ban. **исъплетше ѿ тръниѣ вѣнецъ. Възложишъ на главѣ его. и тръсть въ десницѣ его.**

V tomto případě k prepozici neshodného atributu **ѿ тръниѣ** před určované substantivum **вѣнецъ** v Banickém evangeliu nelze podat jednoznačné vysvětlení. Možná je to dáno vlivem nějaké odlišné řecké předlohy. Dalo by se také uvažovat o vlivu aktuálního větného členění, totiž o kladení nové informace na konec promluvy, nebo o snaze o jisté zdůraznění. Ale to se také nezdá moc pravděpodobné, protože v textu nenacházíme žádné jiné slovo, které by bylo vytčeno jako protiklad pro **вѣнецъ** a které by motivovalo jeho konečné postavení (v případě důrazu).

V následujícím verši lze postpozice neshodného přívlastku **ѿ ба** v Banickém evangeliu vysvětlit snahou klást inkongruentní atribut za určované substantivum, což je vlastně jeho obvyklá, nepříznaková poloha. V ostatních památkách je inkongruentní atribut v prepozici zřejmě vlivem znění řeckého textu – οὐκ ἔστιν οὗτος παρὰ θεοῦ ὁ ἄνθρωπος:

Ja 9:16

Mar., Dobřejš., Mir., Dobrom., Vrač. **Глахъ же фарисѣи єдини. Нѣстъ съ**

отъ ба чакъ. ꙗко соботы не хранитъ. Ови глаахъ како можетъ чакъ грѣшнѣ. сица знаменитъ творити. ꙗ распрѣ бѣ въ нихъ.

Ban. глахъ же ктери ѿ фарисей. Нѣстъ сын чакъ ѿ ба. ꙗко сѣботы не хранитъ. Ови же глахъ како можетъ чакъ грѣшнѣ. сикова знаменитъ творити. ꙗ бѣ распрѣ въ нихъ'.

V tomto dokladě by však bylo možno uvažovat o tom, že předložkový obrat **отъ бога** není pravým atributem substantiva **чловѣкъ**, ale součástí predikátu **Нѣстъ отъ бога**.

V excerpovaných evangeliích jsme pozorovali, třebaže velmi zřídka, i takové situace, v kterých slovanský opisovač klade neshodný přívlstek před determinované substantivum (např. v dalším verši v Miroslavově evangeliu; ostatní evangelia jsou ve shodě s řeckým zněním), ačkoliv v řeckém originálu neshodný atribut je v postpozici (καὶ ἐγένετο τὸ ῥήγμα τῆς οἰκίας ἐκείνης μέγα):

Lk 6:49

Mar., Kjust., Ban. еиже прирази сѧ рѣка. И авиє разори сѧ. ꙗ бытъ разроу-
шение хранины тоѧ велє.

Mir. и еиже прирази се рѣка. И авиє разіде се. ꙗ бытъ хранины тоє
разорєние велє.

V pozdějších památkách středobulharských pozorujeme slovosledné změny též v nominálních skupinách s atributem neshodným rozvitým:

Lk 17:2

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ban. оуиѣє ємоу би было. Аште би камень жр-
ѣновѣны вѣзложенъ на вѣиъ єго. ꙗ вѣврѣженъ вѣ море. Неже да скан-
ѣдалисаатъ малѣхъ сѣхъ єдиноє.

Kjust. Ѹне кмоу би было. Аще би камень жрѣновны вѣзложенъ на вѣиѧ єго.
и вѣврѣженъ вѣ море. Неже да сѣблзнить єдиноє ѿ малѣхъ сѣхъ.

V Mariánském kodexu je užito adnominálního genitivu bez předložky. V Kjustendilském evangeliu registrujeme bezpříznakové postavení neshodného atributu, na rozdíl od řecké předlohy (ἡ ἰνα σκανδαλίση τῶν μικρῶν τούτων ἔνα). V tomto verši je **єдиноє** substantizováno, stejně jako v následujících dvou verších.

Níže uvedený verš je pozoruhodný tím, že se v něm vyskytují nejenom různé varianty postavení neshodného víceslovného atributu, ale též slovosledná variabilita v rámci samotného neshodného přívlstku. Ve Vračanském evangeliu je přidavné jméno na posledním místě v rámci nominální skupiny, kdežto v ostatních evan-

gelních prepisech je ve shodě s řeckým originálem ukazovací zájmeno v postpozici vůči adjektivu (καὶ ὃς ἂν ποτίσῃ ἓνα τῶν μικρῶν τούτων). V Banickém evangeliu chybí navíc substantivizovaná číslovka **единого**:

Mt 10:42

Mar., Mir., Grig. **И иже колиждо напонтъ единого отъ малыхъ сихъ. чашъ стоуденты воды. Тькмо въ лма оученика. Аминь гламъ не погоубитъ мзды своєа.**

Vrač. **И иже колиждо напonti единого ѿ сихъ малыхъ. чашъ стоуденты воды. Тькмо въ лма оуч̑ ника. Аминь аминъ гла вамъ. не погубитъ мзды свож.**

Ban. **И иже колиждо напонтъ ѿ малыхъ сихъ. чѣшъ стѣденты воды. Тькмо въ лма оуч̑тєаѣ. Аминь во гла не погубитъ мздж свож.**

Dobrejš. **И иже колиждо напонтъ ѿ малыныхъ сихъ единого. чѣшъ стѣденты воды. Тькмо въ има оученика. не погоубитъ мзды своа.**

Jenom v Dobrejšově evangeliu se v tomto verši a v následujícím uvedeném verši (Mt 25:45) ve Vračanském evangeliu setkáváme s prepozicí neshodného rozvitého atributu ve středobulharském přepisu evangelia, na rozdíl od řeckého novozákonního textu ἐφ' ὅσον οὐκ ἐποίησατε ἐνὶ τούτων τῶν ἐλαχίστων:

Mt 25:45

Mar., Dobrejš., Mir., Ban. **тыгда отъвѣщааѣтъ имъ гла. Аминь глаж вамъ. Понеже не сътвористе единому отъ сихъ меньшихъ ни мнѣ сътвористе.**

Vrač. **тогда ѿвѣщаеѣтъ имъ гла. Амнь гла вамъ. Зане створисте ѿ сихъ меньшихъ единому. мнѣ не сътвористе.**

Kladení substantivizované číslovky **единому** na poslední místo v rámci nominální fráze by snad bylo možné vysvětlit snahou o důraz.

Je zajímavé, že se srbské památky – Grigorovičovo a Miroslavovo evangelium – pokud jde o neshodný přívlástek, drží téměř důsledně řecké předlohy, kdežto ve středobulharských památkách pozorujeme určité odchylky, většinou ve prospěch postpozice (zatímco v řeckém textu je prepozice), ale tyto změny nejsou početné, naopak, jsou spíše ojedinělé. Nejčastěji se změny objevují v textu Banického evangelia, jsou zaregistrovány též v evangeliích Vračanském a Dobrejšově. V Dobromirově evangeliu jsme takové změny nepozorovali. Můžeme zobecnit, že ohledně pozice inkongruentního atributu texty všech zkoumaných evangelií v naprosté většině sledují řecký evangelní text a že málokdy dochází k nějaké změně. Počet slovosledných inverzí uvádíme v následující tabulce:

Název evangelia	Změna postpozice neshodného atributu v řečtině v prepozici v slovanském textu	Změna prepozice neshodného atributu v řečtině v postpozici v slovanském textu
Mar.	0	0
Dobrejš.	1	0
Mir.	1	0
Grig.	0	0
Kjust.	0	1
Dobrom.	0	0
Vrač.	1	1
Ban.	1	2
Celkový počet	4	4

Ve staroslověnětině a v pozdějších bulharských a srbských památkách je stav slovosledu inkongruentního atributu v rámci nominální skupiny shodný se stavem v dnešních slovanských jazycích, kde postpozice neshodného přívlastku je rovněž pozicí bezpříznakovou. Jak uvádějí Grepl a Karlík, těsná postpozice neshodného přívlastku je obecný projev jeho závislosti na určovaném jménu (Grepl – Karlík 1986: 266).

Základní polohou neshodného substantivního atributu v současných slovanských jazycích je postpozice (Uhlířová 1985: 235, Uhlířová 1987: 40, Rusinov 1968) a vzájemná poloha neshodných atributů je ve většině slovanských jazyků volná (je dána komunikativní závažností atributů) (Bělíčová – Uhlířová 1996: 214). Ve východoslovanských jazycích a v polštině mohou být preponovány atributy vyjadřující vnější podobu, barvu, rozměr, materiál, způsob zhotovení popř. psychickou vlastnost osoby (pol. *średniego wzrostu blondynka*, rus.: *хорошего взгляда человек*). Je třeba podotknout, že v těchto případech prepozice atributu nevede ke změně významu ani nefunguje jako aktualizační prostředek. Ostatní slovanské jazyky mají v těchto případech pravidelně postpozici, neaktualizovaná prepozice se v nich uplatňuje jen jako příležitostná varianta, a to zejména v mluvených projevech (v bulh.: *един на средна възраст мъж*) (Stefanov 1968a, 1968b). Bulharština má navíc bezpředložkovou konstrukci „*вид/тип + substantivum*“ s pevným slovosledem (*вид растения, тип поведение, вид местоимения*) (Bělíčová – Uhlířová 1996: 215).

1.1.6. Atribut víceslovný

1.1.6.1. Atribut shodný a atribut neshodný

V rámci víceslovného atributu, který je konstituován atributem shodným a atributem neshodným, pozorujeme slovoslednou variabilitu. Nelze říct, že některá z pozic převažuje. V slovanských textech se setkáváme s takovými změnami, které jsou pravděpodobně odrazem určitých progresivních tendencí – změny byly provedené ve prospěch takového slovosledu, kterým se vyznačují dnešní slovanské jazyky. Např. v Lk 6:17 v Mariánském čtveroevangeliiu jsou oba atributy v postpozici (rovněž tak v řecké předloze – καὶ πλῆθος πολὺ τοῦ λαοῦ), ale ve Vračanském evangeliiu je shodný přívlastek už v prepozici a neshodný v postpozici, což je jejich bezpříznaková poloha i v současném bulharském jazyku (srov. novobulharský překlad tohoto verše zní: *И като слезе заедно с тях, Той се спря на едно равно място; спряха се там и голямо множество от учениците Му и голяма навалица от люде...*):

Lk 6:17

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. **и съшедъ съ ними ста на мѣстѣ равнѣ. И народъ оученикъ его. и мѣножьство мѣного людин.**

Vrač. **ста їс на мѣстѣ равнѣ. И народъ оученикъ его. и много множество людине.**

Jenom velmi zřídka pozorujeme vzájemnou záměnu míst shodného a neshodného přívlastku, přičemž oba přívlastky zůstávají v postpozici vůči determinované substantivu. Tento jev se projevil v následujícím verši. Jedná se o Kjustendilské evangelium, kde došlo k výše zmíněné záměně. Texty ostatních památek se drží řecké předlohy (καὶ ὄχλος τῆς πόλεως ἰκανὸς ἦν σὺν αὐτῇ). Znění tohoto verše ve Vračanském evangeliiu má poněkud odlišnou syntaktickou organizaci:

Lk 7:12

Mar., Mir., Ban. **И та бѣ вѣдова. и народъ отъ града мѣного бѣ съ неѣ.**

Kjust. **И та бѣше вѣдова. и народъ мѣногъ ѿ града бѣше снѣ.**

Vrač. **И та бѣ вѣдова. и народъ же бѣ мѣного съ неѣ ѿ града.**

1.1.6.2. Atribut shodný víceslovný

V rámci víceslovného atributu se v bulharských a srbských památkách z 12. a 13. století setkáváme se slovoslednými změnami v takových konstrukcích, kde tuto funkci plní dvě přídavná jména, přídavné jméno a číslovka (u této konstrukce se nejčastěji projevují změny) nebo dvě zájmena (nejčastěji posesivum a kolektivum). Nejčastější

tendencí, kterou v těchto památkách pozorujeme, je snaha, aby všechny determinující komponenty byly buď v prepozici, anebo v postpozici – jde tu o určitou snahu vyhnout se cirkumpozice determinovaného členu, která je v řeckém textu (v Lk 12:18 πάντα τὰ γενήματα μου καὶ τὰ ἀγαθὰ μου, v Mt 24:31 μετὰ σπλιγγοῦ φωνῆς μεγάλης):

Lk 12:18

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ban. **и съверж тоу всѣ жита моѣ и добро мое.**

Vrač. **и съверж тѣ жита моѣ всѣ и доброє мое.**

Zde pozorujeme příklon k řecké předloze patrně už v původním překladu (s částečným zachováním v textové tradici bulharské i srbské), ale nástup postpozice obou atributů odlišné od řeckého originálu je proveden až později, na bulharské půdě (ve Vračanském evangeliu).

V Mt 24:31 se patrně projevil sekundární příklon Dobřejšova evangelia k řecké předloze; postpozice obou atributů odlišná od řečtiny patřila zjevně už původnímu překladu a udržovala se pak většinou v textové tradici bulharské i srbské.

Mt 24:31

Mar., Mir., Grig., Ban. **и посълетъ ѿнѣлы съ гласомъ велнемъ тржбѣнымъ.**

Dobřejš. **и послетъ англы своа съ тржбнымъ гласомъ велнемъ.**

Nelze určit, jestli se v atributu víceslovném, který je konstituován přídatným jménem a číslovkou, se výrazněji projevil nějaký model; ve všech památkách pozorujeme značné rozdíly, které jsou pravděpodobně odrazem opisovatelova jazykového citu. Možná teprve tehdy se formovala pravidla slovanského slovosledu v nominálních skupinách tohoto druhu. V Mt 15:37 ve Vračanském evangeliu pozorujeme snahu vyhnout se konstrukci s cirkumpozicí substantiva (za NTG ἐπὶ τὰ σπυρίδας πλήρεις), ale v dalším uvedeném verši v tomtéž evangelním přepisu (Lk 17:12) je přítomna opačná tendence – číslovka je před substantivem ve shodě s řeckým originálem, zatímco adjektivum je již v postpozici (srov. NTG δέκα λεπροὶ ἄνδρες):

Mt 15:37

Mar., Dobřejš., Mir., Grig., Ban. **и ѣша вси и насытиша сѧ. И възаша. избѣтки оукроухъ. Седемъ кошъницъ исплънь.**

Vrač. **и ѣша вси и насытишѧ сѧ. И възашѧ избѣтъкы оукроухъ. испльнь 3. кошъницъ.**

Lk 17:12

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ban. **и въходашю емоу въ единѧ весь. Гърѣте и десѧтъ прокаженъ мжжъ. иже сташа из далече.**

1. Princip regresivního řazení větných členů

Kjust., Vrač. и въходящю же Ісѡу въ етерж весь. Гърѣте его І. мже прокаженыхъ. лже сташъ изъ далече.

V rámci rozvitého atributu se uplatňují i další slovosledné faktory, např. tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů, jak je patrné z dalšího příkladu. O vlivu tohoto slovosledného faktoru pojednáváme šířeji v následující kapitole; na tomto místě uvádím tento verš proto, že se zde rozmanitým způsobem projevílo řešení slovosledně náročného typu z řecké předlohy:

Lk 11:26

Mar. Тѣгда изидетъ и поиметъ дрогъныхъ горешъ седмь дхъ.

Dobrejš., Ban. Тогда идеть и поиметь съ собож инѣхъ дхъ горшенхъ себѣ. ̑. (za NTG τότε πορεύεται καὶ παραλαμβάνει ἑτέρα πνεύματα πονηρότερα ἑαυτοῦ ἐπτά)

Dobrom. Тѣгда идеть и поиметь дрогъныхъ горше себе седмь дхъ.

V Dobrejšově a Banickém evangeliu činí číslovka dojem dodatkového vysvětlení (po pauze), tedy ve smyslu „jiné duchy horší sebe, (a to) sedm“.

V rámci rozvitého atributu se setkáváme nejčastěji se změnou slovosledu v konstrukcích typu adjektivum a číslovka – ve zkoumaných evangeliích se to vyskytuje celkem osmkrát, kdežto v ostatních konstrukcích typu dvě adjektiva a adjektivum a zájmeno se změny objevují jednou a v konstrukci dvě zájmena dvakrát. Můžeme zobecnit, že ve většině příkladů, kdy je určované substantivum v cirkumpozici (mezi dvěma určujícími členy), se slovanský opisovač snažil nahradit tuto konstrukci nějakou jinou – s prepozicí nebo postpozicí všech determinujících členů (nezabýváme se nyní otázkou vzájemné polohy determinujících elementů) – je to další projev progresivní tendence ve slovanském slovosledu. V následující tabulce uvádím počty zájmen provedených změn:

Název evangelia	Počet provedených změn v rámci shodného atributu víceslovného
Mar.	1
Dobrejš.	0
Mir.	1
Grig.	1
Kjust.	1
Dobrom.	1
Vrač.	5
Ban.	2
Celkový počet	12

1.2. Postavení verba finita

Při zkoumání starých typů slovanské věty B. Havránek zjišťuje, že se slova ve větě vyznačovala značnou autonomností (to je v souladu s obecným předpokladem o tzv. komplexní autonomnosti slov ve větě ve flektivních jazycích) (Havránek 1973: 6). Tato autonomnost se týká především verba finita.

Autonomnost slovesa ve starých slovanských jazycích se projevovala v tom, že verbum finitum bylo častěji umísťováno na absolutní incipit věty; v současných jazycích je tomu jinak. Jde o typ Verbum – Subjekt – Objekt (V – S – O), pro stručnost tento typ redukuje na typ **Verbum – Nomen** (V – N), bez rozlišení subjektu a objektu. Slovosledný typ s počátečním postavením verba finita (typ V – N, např. Mar. Ja 18:2 **сѣвѣрааше сѧ ѿс тоу сѣ оученикы своимъ**, Vrač. Ja 18:25 **ѿврьже сѧ онъ и рече. нѣсмь**) lze bezpečně předpokládat pro starší fáze vývoje slovanských jazyků. Je zvláště výrazně dosvědčen ve staré ruštině a ve starých jiho-slovanských jazycích. Obdobně je tento typ doložen i v jiných starých indoevropských jazycích – ve vyprávěcím žánru staré řečtiny, menší měrou i v latině, běžný je v jazycích keltských (starých i moderních); lze jej též nalézt ve starých jazycích semitských (hebrejštině, aramejštině a arabštině) (Havránek 1971: 507). Jak již bylo zmíněno, později, ve 14.–15. století tento slovosledný model ustoupil s postupnou **racionalizací** neboli **evropeizací** (v Havránkově terminologii) slovanské věty ve prospěch slovosledného modelu **Nomen – Verbum** (N – V), a to zvláště v jazycích spisovných (Havránek 1958: 53, Havránek 1962: 69, Havránek 1971a: 505, Havránek 1971b: 127, Havránek 1973: 5). Iniciální poloha verba finita ve větném typu Verbum – Nomen se zachovala z dnešních slovanských jazyků jako varianta dnes základního typu Subjekt – Verbum finitum – Objekt v největší míře ve východoslovanských jazycích, nejméně naopak v západoslovanských (není pro ně typická, i když doložena je i v nich) (Bělíčová – Uhlířová 1996: 195).

Ve všech zkoumaných evangeliích lze tuto progresivní tendenci pozorovat. Postavení verba finita v strukturním typu Verbum – Nomen nebo Nomen – Verbum nebývá ve sledovaných památkách důsledně dodržováno. Kromě změn diachronních jsou zde i změny synchronní (např. z hlediska příslušnosti té které věty k určitému stylu). Naším cílem je zjistit, do jaké míry se novější slovosledný model Nomen – Verbum prosazoval v jednotlivých slovanských prepisech – zdali poměrně důsledně, nebo jen občas, sporadicky. Budeme také sledovat, jestli se archaičtější slovosledné schéma Verbum – Nomen zachovává i v pozdějších památkách; pokud ano, pokusíme se o vysvětlení tohoto jevu vzhledem k dalším faktorům (jakými jsou např. sémantická struktura věty, lexikální sémantika slovesa aj.).

1. Princip regresivního řazení větných členů

Na základě analýzy materiálu ze zkoumaných evangelií jsme zjistili, že postavení verba finita v antepozici je typické jak pro staroslověštinu, tak pro pozdější fáze vývoje jazyka (pro tzv. středobulharské období), a dokonce i pro současnou bulharštinu v tzv. **větech prezentačních** (v terminologii L. Uhlířové; Bělíčová – Uhlířová 1996: 184) neboli scénických, uváděcích, introdukčních, v širokém smyslu existenciálních: Mar. Mt 12:1 **Въ то врѣмѣ приде исъ сквозѣ сѣаниѣ. Оученици же его въззѣаакаша сѧ.** Mar. Mt 24:1 **и ншѣдѣ ѿс. и – цркви дѣаше. и пристѣ пиша кѣ нѣмоу оученици его показати емоу зѣданиѣ цркви наѣ.**

Incipitní postavení slovesa je zachováno rovněž v novobulharském překladu Nového zákona (velmi často např. na začátku jednotlivých kapitol), a to téměř všude tam, kde je ve staroslověnském textu ve větech tohoto typu sloveso rovněž na prvním místě:

Mar. Mt 8:1 **Съшѣдѣшоу же емоу съ горы. Въ слѣдѣ его идѣ народи мѣноши.**
Tento verš v současné bulharštině zní: *А когато слезе от хѣлма, последваха Го големи множества*; srv. i srbsky *А кад сиђе с горе, за Њим иђаше народа много.*
Mar. Mt 17:3 **и се ависте сѧ имъ меси и наниѣ. Съ нимъ глѣциѧ.**

Novobulharský překlad tohoto verše je: *И, ето, явиха се им Мойсей и Илия коуто разговаряха с Него*; srbsky překlad zní: *И гле, указаше им се Мојсије и Илија коју с Њим говораху.*

Lk 8:40 **бѣистѣ же егда възврати сѧ исъ приятии-и народѣ. вѣахѣ во вси чашште его.** Do současné bulharštiny je tento verš rovněž přeložen prostřednictvím slovosledného modelu V – N: *А когато се върна Исус, народът го посрещна радостно, защото всички Го чакаха*; srv. srbsky *А кад се врати Исус, срете Га народ, јер Га сви очекиваху.*

Tyto prezentační věty fungují většinou jako věty, které text zahajují, i když není vyloučeno (jak je patrné z uvedených příkladů), že se můžou vyskytovat i uprostřed textu. Na základě sledování provedených slovosledných změn můžeme zobecnit, že tento model existuje převážně ve vyprávěcí, tedy epické části evangelního textu (tzv. **recit**), nikoli v kázáních (což vyplývá ze samotného charakteru obou těchto zmíněných textových typů).

Poloha verba finita na začátku věty může mít introduktivní funkci ve větech zahajujících text nebo textový úsek ve všech slovanských jazycích. Iniciální poloha slovesa signalizuje, že text bude pokračovat, a v tomto smyslu má konektivní textovou funkci (Bělíčová – Uhlířová 1996: 186). Těchto introduktivních vět se nejčastěji užívá ve vyprávění, v nejčistší formě je nacházíme v lidovém, běžně mluveném jazyce; v pohádkách a v žánrech pohádky blízkých, které začínají slovesy s významem „žít“ a „být“ (č.: *Byl jednou jeden král a ten měl tři syny*, srb.:

Живео је некада један цар који је имао три сина, bulh.: *Имало едно време един цар, којто имал трима сина*) (Meillet – Vaillant 1924: 186, Mladenov 1929: 293, Mirčev 1958: 229, Havránek 1971a: 505). Věty tohoto typu nemohou text zakončovat (Arutjinova – Širjaev 1983), jejich nejobvyklejší funkcí je právě introduktivnost. Velmi často je na začátku těchto vět časové nebo místní určení, ale taková přítomnost cirkumstantů není obligatorní (Zlatanova 1990: 44). J. Firbas popisuje věty tohoto typu prostřednictvím abstraktní sémantické škály „scéna/kulisy – objevení/existence na scéně – jev objevující se/existující na scéně“ (Firbas 1992). Současná bulharština – výrazněji než ostatní slovanské jazyky – má tendenci klást na začátek věty podmět, což souvisí s historickým vývojem tohoto jazyka, přesněji se ztrátou nominální flexe a postupnou gramatikalizací slovosledu. Tato počátková (preverbální, za iniciálním cirkumstantem) poloha substantiva v bulharštině zdůrazňuje jeho syntaktickou funkci (BĚLIČOVÁ – UHLÍŘOVÁ 1996: 188, GEORGIEVA 1974).

Pro tento typ věty jsou typická slovesa, která patří do určitého sémantického okruhu. Jsou to slovesa, která konstatují existenci jevu (**БЪТИ**, **ЖИТИ**, **ПРЪБЪТВАТИ** – bulh. *съм, живея, пребивавам* aj.) nebo svou sémantikou vyjadřují, že na komunikační scéně dochází ke změně: uvádějí jev na scénu (**ПРИИТИ**, **ЛЪВИТИ СЪ**, **ДОИТИ**, **ВЪНИТИ** – bulh. *дойда, явя се, стигна, вляза* aj.), popř. konstatují mizení jevu ze scény (např. **ОТИТИ**, **ИЗИТИ** – bulh. *отиде, изляза* aj.). Je zajímavé, že slovanský opisovač se u tohoto typu vět někdy nedrží staroslověnského (a řeckého) textu (tam, kde je v něm použito z diachronního hlediska progresivnějšího slovosledného modelu Nomen – Verbum) a realizuje opačné slovosledné schéma s verbem finitem v antepozici. Tento jev můžeme chápat jako snahu o záměrnou archaizaci textu, nebo počítat s vlivem odlišné řecké předlohy; můžeme však též připustit, že ve slovanštině 13. a 14. stol. v tzv. prezentačních větách tento slovosled nebyl nijak příznakový (archaický), a právě proto byl v takovémto kontextu použit. Např. v Lk 5:13 se text Dobřejšova, Dobromirova ani Banického evangelia nedrží znění Mariánského čtveroevangelia a řeckého originálu (καὶ εὐθὺς ἡ λέπρα ἀπῆλθεν ἀπ’ αὐτοῦ), ale opisovač volí pro slovanský text slovosledný model Verbum – Nomen (**ѡтиде прокаженне ѡтъ него**):

Lk 5:13

Mar., Mir., Kjust. **ѡ простеръ ржкж коснж и рекъ хошѣж очисти сѧ. ѡ ѣвие проказа отиде отъ него.** (za NTG καὶ εὐθὺς ἡ λέπρα Ρψλθεν Ππ’ αέτοε)
Dobřejš., Dobrom., Ban. **простеръ ржкж коснж и рекъ хоѡж ѡчисти сѧ. ѡтиде прокаженне ѡтъ него.**

Tento slovosledný model (s počátečním slovesem v iniciačních formulích) je typický jak pro bulharské, tak pro srbské památky a objevuje se velmi často zpravidla při zpracování následujícího biblického příběhu, při nasazení nové tematické linie, tedy na počátku vyprávění, nového tematického pásma, respektive kapitol,

1. Princip regresivního řazení větných členů

„v toku vyprávění pak v místech tematických „švů“ následujících po tematickém řezu, při střídání scén nebo aktérů dialogu“ (Večerka 1984: 184). Velmi často je v takových případech v absolutním incipitu věty příslovečné určení místa:

Lk 8:22

Mar., Kjust., Dobrom., Ban., **Бысть же въ единъ отъ дънен. ꙗко тѣ вѣдѣше въ корабѣ. ꙗко оученици его. ꙗко рече къ нимъ прѣдѣмъ на онъ полъ езера.** (za NTG καὶ αὐτὸς δυνῶβη ἐκς πλοσων)

Mir. **Въ онъ. Вѣдѣше исъ въ коравль. и оучници его. и рече к нимъ прѣидѣмъ на онъ полъ езера.**

Lk 8:1

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. **Бысть же по томъ и тѣ прохаждаше скозѣ градъ и вси. Проповѣдаѣ и благовѣстоуѣ ѿсрствіе ѿже.** (za NTG καὶ αὐτὸς διώδευεν κατὰ πόλιν καὶ κώμην)

Mir. **Въ онъ. Прохаждаше исъ скозѣ градъ и вси. Проповѣдае и ѿговѣстѣюе ѿсрствіе ѿже.**

Ve středobulharských a srbských památkách i v těchto prezentačních větách však občas pozorujeme i odraz výše zmíněné evropeizace slovanské věty – v dalším uvedeném příkladu má gramatická reprezentace věty v Banickém evangeliu formu Nomen – Verbum za NTG ὅτι πολλάκις συνήχθη Ἰησοῦς ἐκεῖ μετὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Ostatní slovanské evangelní texty se drží struktury řeckého originálu:

Ja 18:2

Mar., Dobřejš., Mir., Dobrom., Vrač., **Вѣдѣаше же Июда иже и прѣдааше мѣсто. ꙗко множицею събираше сѧ исъ тоу съ оученикы своимъ.**

Ban. **Вѣдѣше же Июда прѣдажъ кго. Мѣсто то. многаши во тоу исъ събираше сѧ съ оученикы своимъ.**

Tendence k evropeizaci slovanské věty se odráží nejenom v tzv. prezentačních větách. Ve všech dalších typech vět⁸ je patrná výše uvedená progresivní tendence – v excerpovaných slovanských přepisech evangelia je přítomna záměna slovosledného modelu Verbum – Nomen za Nomen – Verbum, jinými slovy pozorujeme, že typ Verbum – Nomen je již v památkách ze 13. století na ústupu, že staré rukopisy se často odchylují od řeckého textu kladením podmětu do čela věty nebo aspoň před sloveso (Horálek 1954: 222):

8 Nebudeme se zabývat otázkou sémantické stránky větných struktur; ze všech vět jsme vyčlenili jenom věty *prezentační*, protože jenom u tohoto typu vět se dal zpozorovat výskyt určitých slovosledných schémat, jejichž frekvence je mnohem vyšší než u ostatních typů vět.

Ja 18:25

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ban. еда и ты отъ оученикъ его еси. Онъ же отъврѣже сѧ и рече нѣсмь.

Vrač. еда и ты ѿ Ѹчнкъ его еси. Ѹврѣже сѧ онъ и рече. нѣсмь. (za NTG ἡρνήσατο ἐκεῖνος καὶ εἶπεν)

Mt 8:3

Mar., Grig. И простеръ рѣжж нѣсъ коснѧ и глѧ. хоцѣи ицисти сѧ. И авне ицисти сѧ отъ проказы.

Mir., Ban. И простеръ рѣжю косню нѣсъ глѧ. хоцѣи очисти се. И авне очисти се отъ проказы. (za NTG καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα ἤψατο αὐτοῦ ὁ Ἰησοῦς λέγων.

V Banickém a Miroslavově evangeliu tu navíc chybí podmět).

Slovesa, která mění svou pozici ve větě, není však možné rozdělit do nějakých sémantických skupin. Z tohoto hlediska jsou natolik rozmanitá, že je ve sledovaných evangelních přepisech nelze bezvýhradně a v úplnosti diferencovat.

Lk 15:16

Mar., Kjust., Dobrom., Vrač., Ban., и жєлаашє насѣтити чрѣво своє отъ рожець ѡже ѣдѣхѧ свинниѧ. И никтоже не даѣше ємоу. (za NTG ἐκ τῶν κερατίων ὧν ἤσθιον οἱ χοῖροι)

Dobřejš. и жєлаашє насѣтити сѧ ѿ рожець ѡже свинниѧ ѣдѣхѧ. И никтоже не даѣше кмоу.

Antepozici verba finita pozorujeme též v dalších verších, v nichž se většina excerpovaných evangelií přidržuje znění řecké předlohy, ve které je použito schématu Nomen – Verbum, V některých slovanských textech použil opisovač starší s4lovosledný typ Verbum – Nomen, což se možná dá vysvětlit jako snahu o záměrnou archaizaci textu:

Mt 26:34

Mar., Dobřejš., Vrač., Ban. рече ємоу нѣс. Ѧминь глѣж тебѣ. ѣко въ сѣж ношть прѣжде даже кокоть не възгласитъ. Три краты отъврѣжеши сѧ мене. (za NTG ἐν ταύτῃ τῇ βουκτὶ πρὶν ἀλέκτορα φωνῆσαι)

Mir. рече же ємоу нѣс. Ѧминь глѣю тебѣ. ѣко въ сию ноць прѣжде даже не възгласить кюрь. Три крати Ѹврѣжеш се мене.

Mt 21:1

Mar., Ban. и егда приближи сѧ въ ѣрсамъ. и приде въ витфаѣниѧ. Къ горѣ ѡлеонцѣ. Тѣгда нѣс посѣла дѣва оученика своѣ. (za NTG τότε Ἰησοῦς ἀπέστειλεν δύο μαθητάς)

Mir. Въ ѡн. егда приближи сѧ нѣс въ ѣрмь. и приде въ витѣфаѣнию. Къ горѣ ѡлеонцѣи. Тѣгда посѣла нѣс два ѡѣчника своѣ.

1. Princip regresivního řazení větných členů

Další uvedený verš Lk 11:11 je pozoruhodný tím, že progresivní tendence řadit, přesunout podmět do preverbální pozice v Dobřejšově a Banickém evangeliu porušuje stylistický obrat **hyperbaton** (neobvyklé pozměnění pořádku slov, sledující umělecký záměr), který byl použit v řeckém originálu a byl rovněž hojně používán jakožto prostředek vyššího stylu:

Lk 11:11

Mar., Dobrom., Vrač. **котѣрааго же отъ васъ ѿца въспроситъ ѿнъ хлѣба. Ёда камень подастъ емоу.** (za NTG τίνα δε ἐξ ὕμῶν τὸν πατέρα αἰτήσῃ ὁ υἱὸς ἀρτον)

Dobřejš., Ban. **котораго же васъ. Оу ѿца ѿнъ аце проситъ хлѣба. Ёда камень подастъ емоу.**

Ve slovanských prepisech se občas setkáváme se slovoslednou a zároveň lexikální změnou – ve Vračanském evangeliu v Mt 8:15 je změněna jednak pozice verba finita – sloveso už není v antepozici (za NTG καὶ ἤπατο τῆς χειρὸς αὐτῆς, καὶ ἀφῆκεν αὐτὴν ὁ πυρετός), jednak je použito jiného (intransitivního) slovesa – **οὐ-στούδιτι** místo transitivního **оставити**.

Mt 8:15

Mar., Mir., Grig., Ban. **і прикоснѣ сѧ рѣцѣ еѧ. і остави ѿж огонь. і вѣста и слоужаше емоу.**

Vrač. **прикоснѣ сѧ рѣцѣ еѧ. огонь оустыде. і вѣстав'ши слоужаше емоу.**

Velmi často se setkáváme s odchylkami od slovosledu původního řeckého znění u sloves **решти**, **глаголати** a **отъвѣштати**, a to v takových případech, kdy tato slovesa jsou součástí určitých úvodních formulí na začátku verše, které se v evangeliích často opakují a předcházejí samotnému verši. Jsou to fráze typu **тъгда ѿсѣ рече; отъвѣштавъ ѿсѣ рече; и рече къ нѣмоу мати еѣо; отъвѣшта гѣ къ нѣмоу и рече** aj. Následují obvykle po příslovečném určení místa nebo času a slouží jako spojení mezi předcházejícím a následujícím textem:

Mt 26:55

Mar., Dobřejš., Mir., Vrač. **Въ тѣ часѣ рече ѿсѣ народомъ. ꙗко на разбоинника ли изидете съ оружьемъ и дрѣкольми ѡти ма.** (za NTG Ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ εἶπεν ὁ Ἰησοῦς)

Ban. **Въ тѣи часѣ ѿсѣ рече народомъ. ꙗко на разбоинника ли изыдѣсте. съ оружжикъ и дрѣколми жти мене.**

Mt 23:1

Mar., Dobřejš., Ban. **Тъгда ѿсѣ гла къ народомъ. и оученикомъ своимъ.** (za NTG Τότε ὁ Ἰησοῦς ἐλάλησεν τοῖς ὄχλοις)

Vrač., Mir., Grig. **Въ. Врѣ. ГЛА ІСЪ КЪ НАРѢДОМЪ. И ОУЧНКОМЪ СВОИМЪ.**

Je zajímavé sledovat, do jaké míry se v jednotlivých evangeliích opisovač držel stejného slovosledu těchto úvodních formulí, zahajujících tematicky nový úsek textu. Za povšimnutí stojí, že např. v Dobřejšově evangeliu dává slovanský opisovatel přednost archaičtějšmu typu slovosledu (s výjimkou Mt 23:1), pozorujeme zde slovosledné změny ve prospěch modelu Verbum – Nomen, i když je v řečtině (i ve staroslověnském textu) pořadí opačné (např. Mt 16:2 **и ѿвѣща ѿс и рече имъ** za NTG *ὁ δε ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς*). Je však také možné, že je to způsobeno vlivem odlišné řecké předlohy.). Naproti tomu v Banickém evangeliu pozorujeme opačnou tendenci – ve většině případů, když se přepis odchyluje od textu Mariánského evangelia i řeckého originálu, zaujímá sloveso místo za podmětem (např. Mt 26:55, též Ja 8:12 **пакы же имъ ісѣ рече** za NTG *πάλιν οὖν αὐτοῖς ἐλάλησεν ὁ Ἰησοῦς λέγων*). Obdobně jako u Dobřejšova evangelia by se i zde dalo uvažovat o vlivu eventuální jiné řecké předlohy.

Ve středobulharských a srbských památkách ze 13. a 14. století se rovněž setkáváme se změnou pozice slovesa **бѣти** v těch případech, kdy toto sloveso není součástí jmenně-slovesného predikátu, neplní funkci spony, ale vyjadřuje sémantický příznak existence, funguje jako skutečné plnovýznamové sloveso, jako tzv. **verbum existentiae**, které samo plní funkci slovesného přísudku (srov. Grepl – Karlík 1986: 252). Velmi často se ho používá v kombinaci s příslovečným určením místa. I v těchto příkladech pozorujeme jisté tihnutí ke slovoslednému schématu s antepozicí jména:

Mt 12:40

Mar., Mir., Grig. **ѣко во бѣ нона въ чрѣвѣ китовѣ. Три дѣни и три ношти.** (za NTG *ὥσπερ γὰρ ἦν Ἰωνᾶς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ κήτους τρεῖς ἡμέρας καὶ τρεῖς νύκτας*)

Ban. **ѣкоже во ивна бѣстѣ въ чрѣвѣ китовѣ. Три дѣни и три ноци.**

Ja 3:2

Mar., Mir., Vrač., Ban. **никтоже не можетъ знаменни снхъ творити. ѣже тѣ творити. Аште не бждетъ бѣ съ нимъ.** (za NTG *ἐὰν μὴ ᾖ ὁ θεὸς μετ' αὐτοῦ*)

Dobrom. **никтоже во не можетъ снхъ знаменни творити. ѣже тѣ творити. Аште бѣ не бждетъ съ нимъ.**

V posledním uvedeném verši je zřejmě rématem **богъ**. Jeho nekoncové (ale středové) postavení v predikátu je kolokviálně běžné, zato incipitní postavení slova **богъ** v Dobromirově evangeliu je subjektivní, a tedy emfatické.

1. Princip regresivního řazení větných členů

V dalším uvedeném verši byla nejspíše provedena sekundární archaizace slovanského slovosledu. Nelze ani vyloučit možnost, že **бѣти** zde tvoří syntaktickou jednotku s participiem (typ **бѣахъ бѣдѣ**); vskutku nelze jednoznačně a s jistotou rozhodnout, zda jde o typ *Byli v té zemi, bdíce* s participiem přechodníkovým, nebo *Byli v té zemi bdící*, tj. *Bděli* (Večerka 1961: 95).

Lk 2:8

Mar., Dobřejš., Ban. **ѿ бѣахъ пастыри въ тоиждѣ странѣ. бѣдѣ и стрѣгѣ ѿ стражъ ноцѣныхъ о стадѣ своемъ.**

Dobrom. **ѿ пастоуѣи бѣхъ въ странѣ тои. бѣдѣ и стрѣгѣи стражъ ноцѣныхъ о стадѣ своемъ.** (za NTG καὶ ποιμένες ἦσαν ἐν τῇ χώρᾳ τῇ αὐτῇ)

U slovesa **бѣти** se také setkáváme se slovosledem Verbum – Nomen ve slovanských prepisech za typ Nomen – Verbum v původním řeckém znění. Je to možná způsobeno snahou o záměrnou archaizaci textu, ale možná je i interpretace, že se tu pravděpodobně uplatňovaly i další faktory. Např. v následujícím verši je postverbální postavení nominální fráze v Dobřejšově evangeliu způsobeno pravděpodobnou snahou opisovače o konstrukční paralelismus se začátkem verše. Navíc **срдце ваше** jako réma zaujímá ve znění Mar., Kjust., Dobrom., Vrač. a Ban. subjektivní (tj. emfatickou) pozici, kdežto jeho koncová pozice v Dobřejš. je bezpříznaková a réma působí citově vyrovnaněji a klidněji:

Lk 12:34

Mar., Kjust., Dobrom., Vrač., Ban. **идеже бо естъ сѣкровиште ваше тоу и срдце ваше вѣдетъ.** (za NTG ὅπου γὰρ ἐστὶν ὁ θησαυρὸς ὑμῶν, ἐκεῖ καὶ ἡ καρδίᾳ ὑμῶν ἔσται)

Dobřejš. **идеже бо естъ скровище ваше тоу естъ срдце ваше.**

Často se setkáváme i se změnami pozice slovesa **бѣти** jakožto sponového slovesa v rámci sponově-jmenného (neboli slovesně-jmenného) predikátu (Grepl – Karlík 1986: 241) ve spojení s podstatným nebo přídavným jménem, které je nositelem věcného významu. Velmi často pozorujeme slovoslednou změnu v rámci samotného predikátu – oba konstituenty si svá místa vymění. Mnoho případů je zde nejistých, protože motivace odchylek od staroslověnského textu (resp. od řeckého originálu) není dostatečně jasná a množství odchylek je jen nahodilých, jak uvádí K. Horálek (Horálek 1954: 219). Poměr k řecké předloze je rovněž často nejasný, protože i v samotném originálu docházelo k hojnému kolísání:

Mt 18:1

Mar., Mir., Grig., Vrač., Ban. **кто оубо болен естъ въ цсртви неѡсцѣемъ** (za NTG τίς ἄρα μεῖζων ἐστὶν ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν οὐρανῶν)

Dobrejš. кто **єсть** болинъ въ цѣркви нѣснѣмъ

Takové kolísání v rámci samotného predikátu pozorujeme i tehdy, když v řeckém originálu nebylo použito sponového slovesa, např. řecký text v Mt 23:19 zní τί γὰρ μερίζοις, ale slovanské texty mají následující slovosled:

Mt 23:19

Mar., Grig. что **єсть** боле

Ban., Mir. что **боле** **єсть**

O postavení slovesa **бѣти** jakožto sponového slovesa pojednáváme širěji v kapitole o rytmických faktorech, které mají vliv na slovosled ve větě.

Ve staroslověnských a pozdějších bulharských a srbských prepisech Nového zákona se slovanský text (co se týče konstrukcí Verbum – Nomen nebo Nomen – Verbum) většinou přidrží řeckého originálu. Když slovanský opisovač změnil původní slovosled, většinou se prosazuje novější slovosledný model Nomen – Verbum, ale setkáváme se též s případy, o kterých předpokládáme, že v nich jde o záměrnou archaizaci a stylizaci textu. Jsou to ty případy, kdy je ve staroslověnině i v řečtině text organizován podle modelu Nomen – Verbum, ale slovanský opisovač jej mění na typ Verbum – Nomen. Ve všech zkoumaných evangeliích se setkáváme s oběma typy změn, jenom v Kjustendilském jsme nezaznamenali žádný doklad na progresivní tendenci; změny v tomto evangeliu jsou jenom ve prospěch modelu s antepozicí verba finita. V ostatních středobulharských evangeliích je stav víceméně vyrovnaný, s mírnou převahou archaičtějších slovosledných konstrukcí v Dobrejšově evangeliu a s opačnou tendencí v Banickém evangeliu. V srbských památkách převažují slovosledné změny ve prospěch starších slovosledných konstrukcí, ale objevují se i změny odrážející zmíněné nové tendence.

Můžeme tedy zobecnit, že slovosled ve zkoumaných evangeliích ve všech typech vět se postupně racionalizuje (v Havránkově terminologii), více se však drží modelu Verbum – Nomen pod vlivem řeckého originálu. Statistické údaje v uvedené tabulce nezahrnují údaje o postavení slovesa **бѣти** jakožto sponového slovesa. Údaje o frekvenci slovosledných změn v rámci sponově-jmenného predikátu budou uvedeny v kapitole o rytmických faktorech.

1. Princip regresivního řazení větných členů

Název evangelia	Počet provedených změn Typ Verbum – Nomen v řečtině se mění v typ Nomen – Verbum v slovanském textu	Počet provedených změn Typ Nomen – Verbum v řečtině se mění v typ Verbum – Nomen v slovanském textu
Mar.	1	3
Dobrejš.	3	7
Mir.	1	6
Grig.	1	2
Kjust.	0	2
Dobrom.	2	1
Vrač.	4	4
Ban.	5	4
Celkový počet	17	29

2. TENDENCE KE KONTAKTNÍ POSLOUPNOSTI VĚTNÝCH ČLENŮ

2.1. Projevení tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů v památkách z 12. a 13. stol.

Tendence ke kontaktní poslušnosti větných členů je další gramatický činitel, který hraje významnou roli v lineárním uspořádání staroslověnských a pozdějších slovanských textů. Tento slovosledný faktor se projevuje jako snaha klást výrazy tvořící syntaktické dvojice do kontaktní pozice; jako princip „záležející v kladení členů tvořících jednotky syntaktické (syntagmata) nebo morfologické (perifrastické formy) do bezprostředního sousedství“ (Večerka 1984: 185). Např. v Lk 2:19 pozorujeme, že konstituenty atributivního syntagmatu tíhnou ke kontaktní pozici. Nominální skupina, konstituovaná ze substantiva a kolektivního a ukazovacího zájmena, která plní funkci shodného přívlastku, je v řeckém textu přerušena vsunutým přísudkem (formou verba finita), čímž se zájmeno **ΒΥΣΑ** dostalo do distantní prepozice (ἡ δε Μαριάμ πάντα συνέτηρει τὰ ῥήματα ταῦτα, stejný je slovosled tohoto verše i v Ostromirově evangeliu a Assemaniho evangeliáři: **БЪСА СЪВЛЮДАШЕ ГЛ҃҃Ы СИИ**). V Mariánském evangeliu a v pozdějších středobulharských a srbských prepisech evangelia upravují slovanští opisovači slovosled podle vzájemné členské příslušnosti jednotlivých větných členů tak, že kladou členy atributivního syntagmatu do kontaktní pozice:

Mar., Dobrejš., Dobrom., Ban. мариѣ же съблюдааше всѣ гл҃ы сина сълагаѣ
шти въ ср҃дци своемь. (rov. také novobulharský přepis tohoto verše: *A Мария*
спазваше всички тия думи и размишляваше за тях в сърцето си).

Tendence ke kontaktní posloupnosti větých členů se projevovala pouze jako jisté tíhnutí k lineární organizaci slovanské věty. Byla narušována jednak kolizí

2. Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů

s jinými slovoslednými principy interně jazykovými, jednak tlakem externím, tj. v překladech – působením slovosledu cizojazyčných předloh, hlavně řecké (Večerka 1988: 205). Naším cílem je zjistit, v jakých syntagmatech a s jakou důsledností se tento princip uplatňoval; do jaké míry používali slovanští opisovači tento postup ve svých textech, byť se v řečtině a v Mariánském čtveroevangelii vyskytovaly konstrukce podřízené jiným slovosledným faktorům. Budeme také sledovat kolizi různých slovosledných faktorů v jednotlivých syntagmatech a také to, jestli se jednotlivá evangelia vyznačují určitými rysy, které je nějakým způsobem vydělují od ostatních sledovaných památek.

Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů byla zvláště silná v **syntagmatech atributivních**. Projevuje se nezřídka změnou slovosledu ve staroslověnských prepisech tak, aby bylo kontaktního řazení dosaženo i za řecké syntaktické páry s jednotlivými členy v distantní pozici (Večerka 1988: 200). Např. část verše Mt 18:19 **аште дѣва отъ васъ съвѣштаете на земли** v Mariánském, Vračanském a Banickém evangelii, jak uvádí R. Večerka (Večerka 1988: 200), je vytvářena posloupností jednotlivých členů v souladu s jejich vzájemnou větněčlenskou příslušností na rozdíl od řečtiny ἐὰν δύο συμφωνήσωσιν ἐξ ὁμῶν ἐπὶ τῆς γῆς, kde je syntagma ἐὰν δύο ἐξ ὁμῶν přerušeno predikátem ο συμφωνήσωσιν.

Nejčastěji jsme kolísání ve slovosledu, způsobené touto slovoslednou tendencí, pozorovali u atributivních syntagmat s neshodným genitivním atributem, u syntagmat složených z podstatného jména a číslovky a také v apozičních slovních spojeních. Např. v Mt 10:42 v Dobřejšově evangelii dal slovanský opisovač neshodný přívlastek **ѿ малыиѣхъ сиѣхъ** do prepozice v rámci nominální skupiny (na rozdíl od řecké předlohy), což není jeho obvyčejná poloha, a tím narušil kontaktní posloupnost větných členů. V Mariánském a Miroslavově evangelii je naopak slovanský text námi sledované tendenci podřízen. V Banickém evangelii v tomto verši chybí substantivizovaná číslovka **единого**:

Mt 10:42

Mar., Mir., Grig. **И иже колиждо напонтъ единого отъ малыѣхъ сиѣхъ. чашѣ стоудѣны воды. Тѣмко въ ѿмѣ оученика. Ѧминь главоу не погоубитъ мѣзды своѣѣ.** (za NTG καὶ ὅς τις ὄν ποτίσῃ ἕνα τῶν μικρῶν τούτων), Vrač. **И иже колиждо напonti единого ѿ сиѣхъ малыѣхъ. чашѣ стоудѣны воды. Тѣмко въ ѿмѣ оучѣ ника. Ѧминь аминь гла вамъ. не погубитъ мѣзды своѣѣ.**

Dobřejš. **И иже колиждо напонтъ ѿ малыиѣхъ сиѣхъ единого. чѣшѣ стѣдѣны воды. Тѣмко въ ѿмѣ оученика. не погоубитъ мѣзды своѣѣ.**

Se stejným jevem se setkáváme i v dalších dvou uvedených verších – v Mt 25:45 ve Vračanském evangelii slovanský opisovač tuto tendenci porušil (bylo to možná

způsobeno snahou o dodatečnou archaizaci, aby se tím text posunul stylově výše – o tomto faktu pojednáváme dále), kdežto v Lk 17:2 v Kjustendilském evangeliu opisovač postupoval opačně a upravil slovosled podle sounáležitosti větných členů. O atributivních syntagmatech tohoto typu jsme se zmínili v podkapitole o postavení neshodného přívlastku; zařadili jsme je také sem, protože se domníváme, že příčinou změny slovosledu v konkrétních verších je právě dodržování/porušování této slovosledné tendence v organizaci věty:

Mt 25:45

Mar., Dobrejš., Mir., Ban. ТЪГДА ОТЪВѢЩААТЪ ИМЪ ГЛА. АМИНЬ ГЛАЖ ВАМЪ.
ПОНЕЖЕ НЕ СЪТВОРИСТЕ ЕДИНОМУ ОТЪ СИХЪ МЪНШИХЪ НИ МЪНЪ СЪТВОРИСТЕ.
 (za NTG ἐφ' ὅσον οὐκ ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἐλαχίστων)

Враѣ, тогда ѿвѣщають имъ гла. Амыъ гла вамъ. Зане створисте ѿ снхъ
меньшихъ единомуу. мынѣ не сътвористе.

Lk 17:2

Mar., Dobrejš., Dobrom., Ban. οὐκ ἔμεογ би было. Ἀπτε би камень
жръновънтъ вѣзложенъ на вѣиъ его. і вѣврѣженъ вѣ море. Неже да
сканѣдалисаатъ малѣихъ сѣихъ единого. (za NTG ἢ ἵνα σκανδαλίση τῶν
μικρῶν τούτων ἕνα)

Къjust. 8не кмоу би было. Аще би камень жрьновны възложенъ на вѣя его.
и въврѣженъ въ море. Неже да съблзнитъ кдиногo **Ѿ** малѣхъ снѣхъ.

Slovanskí opisovatelé z tohoto období prováděli různé opravy textů, při nichž transformovali určité řecké konstrukce, ale občas se setkáváme i s takovým jevem, kdy tito písaři přizpůsobovali slovosled slovanských textů řeckým slovosledným modelům, a to tím způsobem, že zaměňovali čistě slovanské konstrukce za takové konstrukce, které přidávaly textu příchuť vyššího stylu. Setkáváme se i s takovými případy, kdy se ve středobulharských památkách určitý syntaktický rys prezentuje ve své starší, archaičtější formě (Mirčev 1958) – jinak řečeno v pozdějších památkách se vyskytuje archaičtější slovosledný model, který porušuje kontaktní řazení větných členů. V těchto případech jde možná o záměrnou archaizaci a individuální stylizaci textů opisovatelem. Tendence k členské sounáležitosti se tu pravděpodobně porušuje úmyslně (jde o stylistický záměr – opisovatelé se snažili dát slovanskému textu punc vyššího stylu a používali takové konstrukce, které byly typické pro řečtinu a o kterých předpokládáme, že v té době v živém jazyku neexistovaly). Nelze však tvrdit, že takováto záměrná archaizace je prováděna důsledně v rámci jednotlivých evangelií; objevuje se spíše sporadicky a žádný slovanský opisovač se k ní nepřikláníl důsledně. V dalších uvedených verších např. pozorujeme, že v Dobřejšově a Vračanském evangeliu (na rozdíl od ostatních památek a dokonce od řecké předlohy) jsou členy atributivního syntagmatu v distantní pozici

2. Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů

(v Lk 22:14 v Dobřejšově evangeliu je vsunut nepřímý předmět **съ нимъ**, v Ja 11:2 ve Vračanském – predikát **болѣаше**):

Lk 22:14

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. **и егда бысть година възлеже. и оба на десѣте апостла съ нимъ.** (za NTG καὶ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ)

Dobřejš. **егда бысть година възлеже. и оба на десѣте снимъ апостла.**

Ja 11:2

Mar., Dobřejš., Dobrom. **бѣ же мариѣ помазавъшиѣ ѿ мироу. и отърѣши носѣ власы своими. еѣже братръ лазарь болѣаше.** (za NTG ὁ ἀδελφὸς Λάζαρος ἡσθένει)

Vrač. **бѣ же мариѣ помазавъшиѣ ѿ миромъ. и утерѣши носѣ его власы своими. еѣже братъ болѣше лазарь.**

Dodatečnou archaizaci pozorujeme i v jiném typu atributivních syntagmat – v syntagmatech s kongruentním atributem, který byl dále rozvit prostým nebo předložkovým pádem jména. V Mt 27:34 je atributivní syntagma roztrženo slovesem **пити**, čímž se rozvitý atribut dostal do distantní polohy:

Mt 27:34

Mar., Dobřejš. **даша емоу оцѣтъ пити съ злѣчиѣ съмѣшанѣ.**

Mir., Vrač., Ban. **даша емоу пити щецѣ съ жальчиѣ смѣшенѣ.** (za NTG ἔδωκαν αὐτῷ πιεῖν οἶνον μετὰ χολῆς μεμιγμένον)

Zvláštní pozornost jsme věnovali syntagmatům obsahujícím posesivní zájmeno, protože posesiva ve staroslověnině silně tíhla ke kontaktní pozici vůči řídicímu substantivu (Večerka 1988: 200, Noha 1971). Jak ve staroslověnině, tak i v pozdějších památkách byla tato syntagmata pravidelně rozdělována větnou enklitikou, pokud stála na větném incipitu (o postavení enklitik, která porušují kontaktní posloupnost větných členů, pojednáváme dále). Je zajímavé, že v mladších památkách u trojčlenných atributivních syntagmat konstituovaných z determinovaného jména, posesivního zájmena a dalšího kongruentního atributu (frekvence těchto konstrukcí je v evangelních textech značná) jsme nezaznamenali žádnou změnu. R. Večerka (Večerka 1988, Večerka 1989) uvádí několik slovosledných modelů těchto syntagmat, které existují ve staroslověnině (***рабѣ мон добръин**, ***добръин рабѣ мон**, ***добръин мон рабѣ**, ***мон рабѣ добръин**, ***рабѣ добръин мон**, ***мон добръин рабѣ**) a ukazuje i frekvenci jejich výskytu. Očekávali jsme, že typy, které se vyskytují v menší míře nebo jenom ojediněle (***мон добръин рабѣ**, ***рабѣ добръин мон**, ve kterých je posesivum v nepříznivé distantní pozici), se změní na typy frekventovanější (***рабѣ мон добръин**, ***добръин рабѣ мон** s kontaktní postpozicí posesiva vzhledem k determinovanému jménu, což by byla pozice bezpříznaková, srov. Večerka 1979b) a že se

ustálí jednotný slovosledný model těchto struktur, totiž s kontaktním postavením posesivního zájmena, jenže v excerpovaných evangeliích byl v těchto konstrukcích vždy dodržován slovosled nejstarší sledované památky (totiž Mariánského čtvero-evangelia), ať už byl jakýkoliv. Je pravděpodobně, že se slovosled v syntagmatech tohoto typu měnil a ustálil teprve v některých pozdějších památkách.

V současné bulharštině má obvyklý slovosled těchto syntagmat tuto podobu: **kongruentní atribut** (přídavné jméno, ukazovací zájmeno aj.) – **posesivum – určované substantivum**, srov. novobulharský překlad veršů Mt 7:24 *И тѣй, всеки, който чуе тия мои думи и ги изпълнява...* Mt 5:14 *Също така нека свети вашата виделина пред човеците, за да виждат добрите ви дела...* Lk 1:72 *За да покаже милост към бащите ни, и да си спомни светия Свой завет...*

Stejně tak jsme předpokládali, že ve sledovaných památkách dojde k unifikaci slovosledu i u jiného typu atributivních syntagmat – těch se shodným přívlastkem, rozvitým buď prostým, nebo předložkovým pádem jména. R. Večerka uvádí možné slovosledné varianty ve staroslověněštině (Večerka 1988: 187, Večerka 1989: 93): *архирен пришьдъшен къ н'емоу, *къ н'емоу пришьдъшен архирен, *архирен къ н'емоу пришьдъшен, *пришьдъшен къ н'емоу архирен, *пришьдъшен архирен къ н'емоу, *къ н'емоу архирен пришьдъшен. Očekávali jsme rovněž, že se u těchto syntagmat změni typu méně frekventované (*пришьдъшен архирен къ н'емоу, *къ н'емоу архирен пришьдъшен – distantní pozice větých členů spojených rekcí pravděpodobně nebyla přijatelná, protože vzájemná spjatost členů syntaktických párů by tak byla méně zřetelná než mezi členy spojenými kongruencí, srov. Večerka 1988: 204) v typu s častějším výskytem (*архирен пришьдъшен къ н'емоу, *къ н'емоу пришьдъшен архирен, *архирен къ н'емоу пришьдъшен, *пришьдъшен къ н'емоу архирен), nebo že se bude vyskytovat převážně jeden slovosledný model. Ve sledovaných evangeliích se slovosledné změny v takovýchto syntagmatech nevyskytovaly často, kromě toho vždycky alternovaly s nejfrekventovanějšími typy (kontaktní model *архирен пришьдъшен къ н'емоу se mění na rámcový *архирен къ н'емоу пришьдъшен a opačně), ale nelze však určit, který z nich převládal:

Lk 7:32

Mar., Kjust., Ban. подобни сжтъ отроциштемъ сѣдѣштемъ на тръжишнихъ. ꙗ пригласяштемъ другъ друга.

Dobrom. подобни сжтъ дѣтемъ. на тръжицихъ сѣдѣщемъ. и възгласяштемъ другъ друга. (za NTG ὁμοιοὶ εἰσὶν παῖδιοις τοῖς ἐν ἀγορᾷ καθημένοις) Mt 11:16

Mar., Dobřejš., Grig., Ban. подобень естѣ дѣтищемъ сѣдѣштемъ. на тръжишнихъ. ꙗже възгласяшѣтъ другомъ своимъ. (za NTG ὁμοία ἐστὶν παῖδιοις καθημένοις ἐν ταῖς ἀγοραῖς)

2. Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů

Мир. подоуьнь естъ дѣтемъ на тръжицихъ сѣдещимъ. иже възглашають
другомъ своимъ.

Mt 9:9

Mar., Grig., Vrač., Ban. и прѣхода ѿсѣ отъ тоудж видѣ чавка. На мѣтънници
сѣдаща.

Мир. и прѣходе ѿсѣ. видѣ чавка. сѣдеща на мѣтънници. (za NTG εἶδεν
ἄνθρωπον καθήμενον ἐπὶ τὸ τελώνιον)

Jediná změna jiného druhu, kterou jsme v takovém syntagmatu zaregistrovali, byla v Mt 15:27 v Dobřejšově evangeliu, kde je – jak předpokládáme – způsobena buď snahou o dodatečnou archaizaci, anebo importovaná z odlišné řecké předlohy:

Mt 15:27

Mar., Мир., Vrač., Ban. она же рече еи. Ибо и пси ѣдатъ отъ кроупиць падаѣхъ
штихъ съ трапезы господен своихъ. (za NTG ἀπὸ τῶν ψυχίων τῶν πιπτόντων
ἀπὸ τῆς τραπέζης τῶν κυρίων αὐτῶν)

Dobřejš. она же рече. еи ги. Ибо и пси іадѣтъ ѿ кроупиць падаѣщихъ гна
своего трапезы.

Do současné bulharštiny se taková syntagmata překládají konstrukcí s vedlejší větou: Mt 15:27 ...и кученцата ядат от тrophите, който падат от трапезата на господарите им, Lk 19:38 ...благословен Царят, който иде в Господното име.

Ve sledovaných památkách pozorujeme velmi často odchylky od původního řeckého textu nebo od starších památek **v rámci predikátu**. V přísudku, pokud je vytvářen dvěma nebo více konstituenty, je rovněž patrná snaha slovanských opisovačů umísťovat tyto konstituenty do bezprostřední blízkosti. V dalším uvedeném verši pozorujeme, že autoři jak staroslověnského překladu evangelia, tak jeho pozdějších slovanských přepisů zde postupovali samostatně, rozuměj: nezávisle na řecké předloze. Všechna slovanská evangelia už změnila slovosled řeckého originálu tak, aby oba konstituenty (sponové sloveso **естъ** a jmenná část predikátu **нарицаемое**) byly v kontaktní pozici:

Mt 27:33

Mar., Dobřejš., Мир., Vrač., Ban. и пришедъше на мѣсто нарицаемое голъгота. Ёже естъ нарицаемое кранево мѣсто. (za NTG ὃ ἐστὶν Κρανίον Τόπος λεγόμενος)

Ne všude se to ale projevuje důsledně. Na dalších uvedených příkladech je vidět, že výše zmíněná tendence – aby členy predikátu byly situovány vedle sebe – se sice projevuje, ale v různých slovanských přepisech pozorujeme určité kolísání;

mezi konstituenty predikátu jsou vsunuty další větné členy, v těchto případech by se dalo uvažovat i o vlivu odlišných slovosledných činitelů (např. snaha opisovače o určitý důraz). V žádném ze sledovaných evangelií se neprosazuje jednotný slovosledný model. V rámci jednoho evangelního přepisu se ve verších v bezprostřední blízkosti vyskytují různé slovosledné varianty, což jen dokazuje neustálenost slovosledu v rámci víceslovného predikátu:

Mt 20:26

Mar., Mir., Ban. нѣ ѿже аще хощеть вашѣи быти въ васѣ. да бѣдетъ вашъ слоуга.

Grig. нѣ иже хощеть ѿт васѣ вѣштен быти. да бѣдетъ всѣмъ слоуга.
(za NTG ὅς ἐάν θέλῃ ἐν ὑμῖν μέγας γενέσθαι)

Mt 20:27

Mar. и иже аще хощеть въ васѣ быти прѣдънии. да бѣдетъ вашъ рабъ.
(za NTG καὶ ὅς ἂν θέλῃ ἐν ὑμῖν εἶναι πρῶτος. ἔσται ὑμῶν δοῦλος)

Mir. иже аще хощеть быти старѣи ꙗ васѣ. бѣди вамъ рабъ.

Grig. иже аще въ васѣ кто хоще быти прѣдни. да бѣдетъ вашъ рабъ.

Ban. и иже аще хощеть быти въ васѣ прѣдни. да бѣдетъ вашъ рабъ.

Další zajímavá tendence, která se ve zkoumaných památkách objevuje, je skutečnost, že ta slova, která plní **stejnou syntaktickou funkci ve větě**, tíhnou k tomu, aby zaujala kontaktní postavení, na rozdíl od znění řecké předlohy. Na případy, které by zaznamenávaly opačnou tendenci (kdy v řečtině jsou takovéto větné členy vedle sebe, ale ve slovanském přepisu evangelia – v distantní pozici) jsme nenarazili. V Lk 8:25 v Miroslavově evangeliu se oba nepřímé předměty dostaly do kontaktní pozice a sloveso, které zaujímá v ostatních památkách interpozici mezi nimi, se nachází za nimi. Se stejným jevem se setkáváme i v dalším verši – Lk 19:45, kde je mezi předměty v Mariánském čtveroevangeliu i v řeckém originálu příslovecné určení místa, na druhou stranu v Kjustendilském evangeliu jsou oba předměty v kontaktním postavení:

Lk 8:25

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. кто оубо съ естъ. ꙗко и вѣтромъ велитъ и водѣ. и послоушають его. (za NTG ὅτι καὶ τοῖς ἀνέμοις ἐπιτάσσει καὶ τῷ ὕδατι)

Mir. кто оубо съ естъ ꙗко вѣтромъ и водѣ велитъ. и послоушають его.

Lk 19:45

Mar., Dobřejš., Dobrom., Ban. и въшедъ въ цркъвѣ. начатъ изгонити продажштѣи въ неи и коупюжштѣи. (za NTG ἤρξατο ἐκβάλλειν τοὺς πωλοῦντας ἐν αὐτῇ κα ἄγορ ἄζοντας)

Kjust. и въшедъ Исъ въ цркъвѣ начатъ изгонити продажцихъ и коупюжцихъ въ неи.

2.2. Zachování řeckého slovosledu

Na slovosled ve staroslověnině měla silný vliv řečtina. Vliv řecké syntaxe na výstavbu staroslověnské věty je bezpochyby značný, protože systém věty ve staroslověnině ještě nebyl úplně ustálen. Zvláště silný byl vliv řeckého literárního (spisovného) jazyka (jazyka s vyspělou gramatickou strukturou). Tento vliv se projevoval „jak v rovině *parole*, jako příklon ke znění řeckých předloh v aktu překládání, tak i v rovině *langue*, jako působení řečtiny na vytváření a uspořádání jazykového systému, kterých se pak jako hotových prostředků užívalo i v dílech originálních, nepřeložených“ (Večerka 1980: 85). Konstrukce řeckých vět se stala oporou pro modelování staroslověnské věty (Dogramadžieva 1968), protože, jak zdůrazňuje J. Bauer, „čím menší má však spisovný jazyk kontakt s živou mluvou a čím méně je nástrojem původní literární tvorby, tím více přijímá z vyspělejšího jazyka, který je pro něj vzorem, tím snadněji se mu ve svých konstrukcích přizpůsobuje“ (Bauer 1972: 47).

Jak již bylo uvedeno, vliv řeckých předloh se projevoval zejména ve figurě zvané **hyperbaton**, tj. ve vyumělkovaném odtržení členů atributivního syntagmatu interpozicí jiného větného členu nebo jiných členů, např. Lk 19:16 Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. ҃и. манаѣ твоѣ .і. приѣла манаѣ. za NTG κύριε, ἡ μὲν σου δέκα προσηργάσατο μὲν (Večerka 1988: 206). I. Duridanov (Duridanov 1957) nazývá tuto figuru „syntaktický kalk“ – přesný syntaktický paralelismus mezi řeckým a staroslověnským textem, mechanické „přesouvání“ syntaktických konstrukcí z řeckého originálu.

Lk 19:16

Mar. приѣ же прѣвты ҃ла. ҃и. мѣнаѣ твоѣ приѣла десѣтъ мѣнаѣ.
Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. приѣ же прѣвты ҃ла. ҃и. манаѣ твоѣ .і.
приѣла манаѣ. (za NTG κύριε, ἡ μὲν σου δέκα προσηργάσατο μὲν)

Podobné poruchy kontaktního řazení větných členů, třebaže vzniklé cizím vlivem, byly charakteristickým rysem staroslověnin. Pro svou nápadnou odlišnost od živého jazykového úzu na kterékoli části slovanského jazykového teritoria se jeví jako zcela knižními staroslověnskými neologismy, nesoucí výrazné znaky funkčního stylu literárního (Večerka 1988: 207). Důkazem o intenzitě tohoto vlivu je fakt, že se tato figura se používá dosti často i ve středobulharském období.

2.3. Kolize různých slovosledných principů

Interferenci interních slovosledných principů vyvolávaly především potřeby aktuálního členění větného, které mohly vést jak ke změně uzuálního pořadí členů

syntagmatu, tak k jeho roztržení a přenesení některé jeho části na příznaková místa věty, tj. na větný incipit nebo finále. Informace novější, aktuálnější se klade na konec promluvy (Večerka 1988: 206). Někdy je velmi složité pojednávat o aktuálním členění ve staroslověštině a v slovanských památkách z 12. a 13. století (nemůžeme rozpoznat např. réma jakožto nositele intonačního centra věty), protože nemáme k dispozici informace o intonačních charakteristikách těchto textů, ale přece jenom můžeme zobecnit, že principy aktuálního větného členění jsou nejzřetelnější v podobenstvích a v epické části evangelia, zatímco v kázáních je nacházíme obtížněji (Bujukliev 1980a: 103). Vlivem aktuálního větného členění na slovosled obecně se podrobněji zabýváme ve zvláštní kapitole.

Nejčastěji se ve sledovaných evangelních prepisech setkáváme s takovými slovoslednými změnami, ve kterých kontaktní posloupnost větných členů byla porušena snahou opisovače o aktualizaci určité části verše. Takové případy se vyskytují v celkem 17 příkladech.

V dalším uvedeném verši je změna slovosledu v Dobřejšově evangeliu možná způsobena snahou o záměrnou archaizaci, ale podle mne jde spíše o vyjádření předčasného rématu, tj. pozorujeme nekoncové, středové postavení rématu výpovědi. Tento slovosledný obrat je poměrně častý v řeči mluvené (Večerka 1984: 190), цсртвнє нєсноє nese nejvyšší stupeň komunikativní dynamičnosti (což vyplývá i z kontextu předešlých veršů), a proto v ostatních evangeliích zaujímá absolutní finální postavení (což je vlastně obvyčejná, bezpříznaková poloha pro tento element promluvy, v případě, že se jedná o komunikativně nejzávažnější část sdělení):

Mt 18:3

Mar., Mir., Grig., Vrač., Ban. аще не обратите сѧ и вѣдете ꙗко дѣти. не имате вѣнити въ цсртвнє нєсноє. (za NTG οὐ μὴ εἰσελθῆτε εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν)

Dobřejš. аще не вѣратите сѧ и вѣдете ꙗко и дѣти. не имате въ цсртвнє нєсноє внити.

Lk 8:51

Mar. пришедъ же въ домъ не да никомоу же внити токмо петрови. и иоаноу и иѣковоу.

Dobřejš., Dobrom., Ban. пришедъ же въ домъ не да никомоу внити съ собож токмо петрови. и иоаноу и иѣковоу.

Kjust., Mir. пришедъ же вдомъ не да внити никомоу же съ собож тѣкмо петроу и наковоу и иваноу. (za NTG οὐκ ἄφῆκεν εἰσελθεῖν τινα σὺν αὐτῷ)

Vrač. пришьдъ же въ домъ и не да внити съ собож нікомѣ же тѣкмо петроу. и иоаноу и наковѣ.

Další pole slovosledného napětí vytvářela kolize tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů s principem rytmické organizace věty. Enklitika, která sama

2. Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů

nejdou nositeli slovního přízvuku, se totiž jak ve staroslověnině, tak v pozdějších slovanských prepisech evangelia kladou za první přízvuchné slovo věty nebo větného úseku, a to i tehdy, naruší-li se tím těsné spojení syntagmatické dvojice. Např. enklitika slovesná – tvary pomocného slovesa **БЪТИ** v opisném perfektu a kondicionálu, a enklitika zájmenná – **МИ, ТИ, СИ, МА, ТА, СА, Ъ** atd., která tvoří syntagmatickou dvojici se slovesem, mohla stát jak v kontaktní pozici s ním, tak i v distantní pozici za prvním přízvuchným slovem na větném incipitu podle tzv. *Wackernagelova zákona* (o tomto pravidlu o postavení enklitik v indoevropském aspektu srov. Wackernagel 1892). Je zajímavé, že se střetání těchto dvou slovosledných principů ve sledovaných evangelních prepisech objevuje velmi zřídka. V excerpovaných textech jsme nenašli žádný příklad, kde by se změnilo postavení nějaké příklonky ve srovnání se staršími prepisy evangelia a kde by se zároveň porušila členská sounáležitost větných členů. I když v pozdějších památkách pozorujeme, že např. atributivní syntagma může být roztrženo třeba verbem finitem za účelem dosažení vyšší stylistické roviny textu se snahou napodobit často využívaný slovosledný model řecký (což se zrovna v příslušném verši v řeckém originálu nebo v starších památkách nevyskytuje), není takovéto syntagma nikdy roztrženo enklitikou slovesnou nebo zájmennou. Na základě excerpovaných textů můžeme zobecnit, že v pozdějších slovanských památkách si tyto dva slovosledné principy nekonkurují. Jen další uvedený příklad by se dal považovat za důkaz snahy nechat v bezprostřední blízkosti oba členy predikátu a zájmeno **СА** umístit do kontaktní postpozice:

Lk 13:11 (za NTG καὶ μὴ δυναμένη ἀνακύψαι εἰς τὸ παντελές)

Mar., Dobřejš., Kjust., Dobrom., Ban. **І НЕ МОГЪШТИ СА ВЪСКЛОНИТИ ОТЬНЖДЪ.**

Vrač. **и НЕ МОГЪШТИ ВЪСКЛОНИТИ СА ѠНЖДЪ.**

Větná enklitika **БО, ЖЕ** zaujímají obligatorně druhé místo ve větě (po prvním přízvuchném slově nebo slovní skupině). Jak ve staroslověnině, tak i v pozdějších slovanských památkách zaujímají toto místo důsledně, v excerpovaných textech jsme jinou pozici neregistrovali. Jediný verš, kde se vyskytlo kolísání pozice enklitiky **БО**, je v Mt 15:2, kde ve všech slovanských prepisech, na rozdíl od textu řeckého originálu a Miroslavova evangelia, zaujímá **БО** pozici až za tvarem verba finita. Možná by se tady dalo uvažovat o určité snaze ke kontaktní posloupnosti záporné částice **НЕ** a slovesa **ОМЪВАЖТЪ** jakožto součásti predikátu, ale postavení enklitiky se tady také řídí obecně slovanským pravidlem o postavení enklitik, takže o nějaké kolizi těchto dvou slovosledných principů by se dalo uvažovat jen těžko:

Mt 15:2

Mar., Dobřejš., Grig., Ban. **НЕ ОМЪВАЖТЪ БО РЖКЪ СВОИХЪ ЕДА ХЛѢБЪ ЋДАТЪ.**

Mir. **НЕ БО ВЪМЪВАЮТЪ РЖКЪ СВОИХЪ. ЕДА ХЛѢБЫ ЋДЕТЪ.** (za NTG οὐ γὰρ νίπτονται τὰς χεῖρας αὐτῶν)

Pozice těchto větných enklitik se v pozdějších památkách nemění – je zajímavé, že i když třeba od sebe odtrhují členy atributivního syntagmatu, které se nachází na větném incipitu, v pozdějších přepisech zachovávají v rámci takového syntagmatu svoji interpozici (např. Mt 26:32 Mar., Dobřejš., Mir., Vrač., Ban. **по въскрѣсновені же моемъ**, Lk 1:24 Mar., Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. **по сихъ же днехъ** Lk 1:26 Mar., Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. **въ шесты же мѣсцы**) – jako by měl v takových případech rytmický slovosledný faktor primární roli a princip členské sounáležitosti se mu podřizoval. Ve zkoumaných textech nikdy nebyl slovosled takovýchto atributivních syntagmat upraven podle tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů a tato větná enklitika nebyla v rámci té které věty nikdy dána do jiné pozice. Lze konstatovat, že enklitika **во** a **же** zaujímají vždy druhé místo po prvním přízvučném slově, přestože se tím porušuje kontaktní posloupnost větných členů. O postavení enklitik pojednávám podrobněji v kapitole o rytmických faktorech působících na slovosled ve staroslověnských a pozdějších srbských a bulharských památkách.

Z níže uvedené statistiky je patrné, že ve sledovaných evangelních přepisech se změny slovosledu motivované tendencí ke kontaktní posloupnosti vyskytovaly poměrně často. Odchytky od znění řecké předlohy, ve kterých pozorujeme tíhnutí větných členů jednotlivých syntagmat ke kontaktnímu postavení, se vyskytovaly už v nejstarší zkoumané památce – Mariánském čtveroevangelii. Časté jsou i v dalších památkách – vyskytovaly se totiž v každém z excerpovaných slovanských textů, nejvíc však v Dobřejšově a Miroslavově evangeliu. Ve všech jsme rovněž zaznamenali případy, kdy byla tendence k členské sounáležitosti porušována, ačkoliv ani staroslověnský text, ani řecká předloha k tomu podnět nedávala, v některých evangeliích dokonce počet příkladů tohoto typu převyšuje počet změn ve prospěch kontaktního postavení členů syntagmat (např. ve Vračanském a Banickém evangeliu), což se dá chápat jako projev snahy slovanských opisovačů přidat sakrálním textům určitou příchuť vyššího stylu. V některých evangelních přepisech je počet příkladů, které odráží tyto dvě opačné tendence, vyrovnaný (např. v Dobřejšově a Grigorovičově evangeliu). Do následující tabulky zařazuji jenom ty případy, v nichž jde téměř jistě o dodržování nebo porušování tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů; nezařadili jsme sem např. ty případy, při nichž se slovosledné změny nedají jednoznačně vysvětlit nebo zdůvodnit a o kterých se domnívám, že vliv na slovosled mohly mít i další slovosledné faktory (nejčastěji aktuální členění větné).

2. Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů

Název evangelia	Počet provedených změn ve prospěch kontaktního řazení větných členů na rozdíl od řecké předlohy (progresivní tendence)	Počet provedených změn s porušením kontaktního řazení větných členů, třebaže v řečtině jsou v kontaktní pozici
Mar.	4	3
Dobrejš.	5	5
Mir.	6	2
Grig.	2	2
Kjust.	3	2
Dobrom.	1	1
Vrač.	3	4
Ban.	4	8
Celkový počet	28	27

3. AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚTNÉ

3.1. Obecné předpoklady pro studium aktuálního členění slovanské věty

Aby výpověď mohla sloužit komunikačnímu záměru, je zvláštním způsobem organizována (strukturována), tuto organizaci nazýváme **aktuálním** neboli komunikativním **členěním**. Princip aktuálního členění je v tom, že se obsah věty člení na jednotlivé složky podle jejich specifických funkcí v komunikační události. Jinak řečeno, aktuální členění je ve své podstatě aktualizace jednotlivých složek větného obsahu, k níž dochází při jejím užití v komunikaci; je to „způsob, jakým je věcný obsah věty organizován z hlediska komunikačního procesu neboli z hlediska toku informace, z hlediska dynamického“ (Běličová - Uhlířová 1996: 179), tj. způsob, jakým jsou užity (jak fungují) jednotlivé složky věty v závislosti na tom, co autor sdělení považuje v daném konkrétním momentě komunikace za relativně „aktuální“, tj. důležité ve vztahu k obsahu již sdělenému a ve vztahu k obsahu, který zamýšlí ještě sdělit (Uhlířová 1987: 55). J. Firbas (Firbas 1992, poprvé 1956) mluví v tomto smyslu o *komunikativní dynamičnosti* jako obecné vlastnosti věty.

Aktuální členění patří mezi jazyková univerzália – ve větách kteréhokoliv jazyka jsme schopni rozlišit ty prvky, které vyjadřují „o čem se mluví“ a ty, které nám sdělují nějakou novou informaci). Konkrétní výrazové prostředky, kterými se uvedené funkce realizují, jsou závislé na charakteristikách příslušného jazykového systému. Ve slovanských jazycích jsou hlavními výrazovými prostředky aktuálního členění slovosled a větná intonace (neboli tzv. větný přízvuk – výpovědní intonační centrum, srov. Grepl – Karlík 1986: 325), využívána je také soustava výrazových prostředků deixe (odkazujících na reálnou situaci) a anafory (odkazujících na kontext).

Slovosled věty v prostém informativním, resp. popisném, oznamovacím textu je založen na rozlišování **základu a jádra výpovědi**, resp. jejího **tématu a rématu** (v angličtině a jinde se užívá *topic a comment*, popř. i ve smyslu rématu též termín *ohnisko, focus*). **Základem** (východiskem) rozumíme tu část výpovědi, která vyjadřuje skutečnosti plynoucí z předcházejícího kontextu nebo prostřednictvím níž mluvčí na daný kontext navazuje. Z hlediska sdělné závažnosti představuje východisko vždy složku nejméně závažnou. J. Firbas (Firbas 1964: 272) vymezuje téma takto: „...the theme is constituted by the sentence element (or elements) carrying the lowest degree(s) of communicative dynamism within the sentence.“ **Jádrem** (ohniskem) rozumíme tu část výpovědi, která vyjadřuje skutečnost sdělně nejzávažnější, jsou to skutečnosti vzhledem ke kontextu nové (Grepł – Karlík 1986: 319). Při sdělování se o daném tématu (tj. „stará informace“) něco rématem sděluje (tj. „nová informace“). Ale jak ukazuje Firbas (Firbas 1956, 1962), v aktuálním členění věty nejde jen o dichotomii základu a ohniska, nýbrž i o jemnější rozčlenění, o *stupnici* či *hierarchii výpovědní dynamičnosti*. Výpovědní dynamičnost chápeme jako „hloubkový slovosled“, tzn. jako stupnici prvků uspořádaných tak, že lze stanovit bod oddělující základ od ohniska (Sgall – Hajičová – Buráňová 1980: 62). Sloveso považujeme za dynamičtější než všechny na něm závislé členy kontextově zapojené a za méně dynamické než všechny takové členy kontextově nezapojené. Sloveso se jeví jako ukazatel hranice mezi základem a jádrem. Spojení dichotomie a stupnice dynamičnosti pak umožňuje pracovat i s pojmy vlastního základu (nejméně dynamického členu základu) a vlastního ohniska (nejdynamičtějšího členu ohniska) věty.

Každá věta v jazyce s tzv. volným slovosledem (sem zařazujeme jak současné slovanské jazyky, tak i staroslověňštinu) může mít mnoho podob (příznakových), ale má také bezpříznakovou, neutrální podobu (které odpovídá i její strukturní model) (Čermák 1997: 225).

Když užíváme termínu *volný slovosled*, míníme tím skutečnost, že slovosled neslouží k vyjadřování gramatických vztahů mezi slovy ve větě (až na některé výjimky např. v současné bulharštině, kde se slovosledem diferencují podmět a přímý předmět), tj. není *gramatikalizovaný*. Volný slovosled však neznamená, že ve slovanských jazycích neexistuje žádný *slovosled základní*. Např. ve větách dvojčlenných (obvykle na začátku určitého textového úseku) je základní slovosled v slovanských jazycích $V_{\text{exist}} - S$ (č. *Přišlo jaro*, bulh. *Доу̀де зима́та*, srb. *Дошла је јесен*) nebo v trojčlenných větách $S_{\text{nom}} - V - O$ (č. *Bratr čte knihu*, bulh. *Мария доне́се учебника*) (srov. Bělíčová – Uhlířová 1996: 190). Ve větách, které nemají žádnou kontextově zapojenou část, je normální, obvyklý slovosled *konatel – sloveso – patiens*. Pokud jde o tzv. věty *existenční* nebo „vstup na scénu“, první (nejméně dynamické) je sloveso⁹ a dynamičtější je pak člen na scénu uváděný (nebo ten, jehož existence se konstatuje) (Sgall – Hajičová –

9 O postavení slovesa pojednáváme v kapitole o postavení verba finita.

Buráňová 1980: 39, Adamec 1966). Slovesa s funkcí „uvádění na scénu“ nebo „konstatování existence“ mají zpravidla nižší stupeň výpovědní dynamičnosti než jejich subjekt.

Při normálním sledu složek v citově nezabarvených výpovědích (např. v popisu, vypravování, výkladu) stojí na začátku věty ve většině případů východiško (zejména navazuje-li na předcházející kontext) a po něm následují složky jádra (Grepl – Karlík 1986: 321, Příruční mluvnice češtiny 1995: 637), tematická část věty předchází před rematickou, tj. před vlastním sdělením, jak to přirozeně vyplývá ze samotného charakteru komunikace (je to *ordo naturalis*; viz Firbas 1992) a jak to odpovídá povaze slovanského slovosledu (Běličová – Uhlířová 1996: 182). Neutrální pořadí v bezpříznakové větě **téma – réma** se v příznakové větě převrací (*subjektivní slovosled*) a réma může stát před tématem, přičemž dominantní roli při uspořádání výrazů ve výpovědi hraje záměr mluvčího (Příruční mluvnice češtiny 1995: 633). Tento slovosled vyjadřuje, že postoj mluvčího ke sdělovanému obsahu je subjektivní, individuální, obsah je nějak hodnocen, např. jako neočekávaný, překvapivý; takové uspořádání představuje zpravidla citově motivovanou aktualizaci objektivního slovosledného schématu **téma – réma** s cílem vytknout, zdůraznit jádro výpovědi (Grepl – Karlík 1986: 326)¹⁰ a je projevem sblížování psaného a mluveného jazyka (Uhlířová 1987: 62).

3.2. Metodologické problémy při zkoumání aktuálního členění ve staroslověně

Při výzkumu staroslověně (a také bulharských a srbských památek z 12. až 13. století) je třeba vzít v úvahu ty specifické vlastnosti, kterými se výrazně odlišuje jazyk těchto evangelních prepisů od jazyků živých. Pro metodu výzkumu těchto jazyků i pro hodnocení jeho výsledků, jak ukazuje R. Večerka, je především důležité to, že je to jazyk textově a časově uzavřený (Večerka 1980: 80). Časovou a textovou uzavřeností staroslověně (a rovněž jazyka ze středobulharského období) se rozumí fakt, že je to jazyk omezeného souboru textů ne mladších než z 11. stol. *Uzavřenost textová* – to je skutečnost, že je nám jak staroslověně tak i jazyk sledovaného středobulharského období, k dispozici jako konečná množina promluv, což „znamená užít toho nejelementárnějšího lingvistického experimentu záležejícího v tom, že se pravdivost jistého zobecnění, poznané zákonitosti nebo ‚pravidla‘ verifikuje na dalších výpovědích, které badatel na základě vlastního jazykového

¹⁰ Neemotivní (nesubjektivní) slovosled s iniciálním postavením rématu je běžný v počátkových větách ve zpravodajských žánrech ve všech současných slovanských jazycích (č. *Další oběti si vyžádaly nové přívaly sněhu v Rakousku*, bulh. *Нов договор за двустранно сътрудничество беше подписан вчера между България и Русия*).

povědomí vytváří a formuluje bez omezení ad hoc. Tato možnost je lingvistovi zkoumajícímu staroslověňštinu odepřena“ (Večerka 1980: 81).

Určitou potíž dále představuje skutečnost, že předmět našeho zkoumání je dochován jenom v psané podobě a nedisponujeme žádnou informací o intonaci, o větném přízvuku atd. vět jazyka zkoumaného období. Jak zdůrazňuje R. Večerka, „výlučné grafické doložení zkoumaných textů a naprostá absence informace o jejich fónické realizaci znemožňuje nadto poznání toho, jak jsou v nich rozloženy výpovědní akcenty a jaký je průběh intonačních linií, ba zastírá zčásti i jejich elementární syntaktickou segmentaci. Tento specifický znak staroslověňštiny¹¹ znesnadňuje právě zkoumání aktuálního větného členění“ (Večerka 1980: 81).

Ve své práci jsme rovněž brali ohled na skutečnost, že tím, že staroslověňština ani pozdější fáze bulharského a srbského jazyka nejsou mateřským jazykem žádného badatele, se znesnadňuje především bezpečné a jednoznačné porozumění analyzovanému textu do všech jeho sémantických a stylistických odstínů: interpretace kteréhokoliv dokladu není ve skutečnosti ničím jiným než více nebo méně pravděpodobnou hypotézou (Večerka 1980: 81).

3.3. Slovosledné změny vyvolané potřebami aktuálního větného členění

Co se týká struktury věty ve staroslověňštině a v pozdějších slovanských památkách z hlediska aktuálního větného členění, platí princip, že komunikativní dynamičnost věty je progresivní, tj. komunikativně nejzávažnější část sdělení, jejich jádro (réma), stojí většinou na konci výpovědi, naopak téma, tj. vše již známé (zmíněné v předešlém kontextu nebo evidentní ze situace projevu) tvoří skutečné východisko výpovědi i svou počáteční (incipitní) pozici (Večerka 1984: 189).

Nejčastější slovoslednou změnu ve středobulharských a srbských památkách oproti staroslověňskému textu, kterou jsme zaregistrovali, bylo kladení rématu do nekoncového, „centrálního“ postavení. S tímto jevem jsme se setkali skoro u všech větných členů, které plnily funkci rématu. V takových případech by bylo možné uvažovat ve shodě s Mathesiem (Mathesius 1947: 355) o tom, zda na podobné nekoncové postavení (pravděpodobného) jádra výpovědi měla vliv rytmická potřeba, která vyžaduje, aby věta nekončila příkře nejdůraznějším slovem; anebo zda se zde uplatňuje míšení objektivního a subjektivního pořadí, kdy mluvčí nečeká s jádrem až po úplném vyjádření základu, nýbrž klade je o něco dříve a ostatní výrazy, které nenesou nejvyšší stupeň komunikativní dynamičnosti, připojuje za réma dodatečně, aditivním způsobem. V mnoha případech je dosti obtížné

11 Tento závěr platí v plné míře rovněž pro bulharský a srbský jazyk z 12.–13. stol.

poznat z hlediska adresáta, zda v tom kterém případě jde o koncové/nekoncové postavení rématu, protože, jak upozorňuje R. Večerka, „nám citelně chybí autentická fónická realizace zkoumaných textů, takže naše závěry mohou být většinou jen probabilistní, neboť se opírají o analýzu sémantické organizace širšího kontextu“ (Večerka 1980: 83).

Ve všech současných slovanských jazycích se někdy jádro klade na začátek, před východisko. Bývá tomu tak v projevech citově zabarvených, zejména mluvených. Při citovém zaujetí totiž mluvčí zpravidla napřed vysloví tu nejzávažnější informaci, a pak teprve dodá okolnosti z jeho hlediska méně důležité, případně zřejmé z kontextu nebo situace projevu (Grepl – Karlík 1986: 325) – jde tu o emocionální postavení jádra. Jádro je v těchto případech signalizováno větným přízvukem¹².

Jindy se zase domníváme, že jde o subjektivní pořadí s incipitním nebo centrálním postavením jádra výpovědi vzhledem k *syntaktické organizaci* širšího kontextu (např. když je někde porušen syntaktický paralelismus). Jádro v nekoncevém postavení bychom mohli též identifikovat podle toho, jestli je někde porušena tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů.

3.3.1. Poloha příslovečného určení způsobu

Příslovce kvalifikující sloveso (ve funkci příslovečného určení způsobu) se mohou v aktuálním větném členění uplatnit dvojím způsobem – buď vytvářejí spolu se slovesem jeden komplexní celek podobně jako přídavné jméno ve funkci atributu s řídícím jménem, anebo fungují jako složka samostatná. Tomu odpovídá i jejich slovosled jak ve staroslověně, bulharštině a srbštině z 12.–13. stol., tak i v současných slovanských jazycích. Jestliže adverbia vytvářejí spolu se slovesem jeden komplexní celek, stojí těsně u slovesa. Stojí-li kvalifikační příslovce těsně u slovesa, přesouvá se snadno z pozice před slovesem do pozice za ním a naopak, jak je zřejmé i z následujícího verše:

Lk 12:43

Mar., Dobrom., Ban. **Блаженъ рабъ тѣ егоже пришеде ꙗко его. обраштитъ творѣца тако** (za NTG ὁ ἐλθὼν ὁ κύριος αὐτοῦ εὐρήσει ποιοῦντα οὕτως)
Dobřejš., Kjust. **Блаженъ рабѣтъ егоже пришеде ꙗко. обраштитъ тако творѣца**

¹² Výpovědi s antepoňovaným jádrem, jak ukazují Grepl a Karlík (Grepl – Karlík 1986: 326), mají zpravidla příznakovou (zvolací) konkluzivní kadenci: slabika s větným přízvukem je nejvyšší a ostatní slabiky za ní klesají až k dolní hlasové hranici.

3. Aktuální členění větne

Mezi oběma variantami není výrazný aktuální ani stylistický rozdíl, a proto se někdy pozice kvalifikačních příslovčí vůči slovesu označuje jako „orbitální“ (Uhlířová 1987: 75). Slovosledná orbitálnost je vlastností příslovčí ve všech slovanských jazycích (srov. např. překlad tohoto verše do současných slovanských jazyků – v bulharštině je adverbium ve funkci příslovečného určení způsobu v kontaktní postpozici za verbem finitem, ale v chorvatštině a češtině je v kontaktní prepozici: bulh. *Блажен онзи слуга, който господар, когато си дойде, го намери, че прави така*. č. *Blaze tomu služebníku, kterého pán při svém příchodu nalezne, že tak činí*. chorv. *Blago onome sluzi kojega gospodar kada dođe nađe da tako radi*). Přesto nemůžeme považovat polohu kvalifikačního příslovce před slovesem nebo za ním za úplně libovolnou. Nelze přece jen vyloučit, že alespoň v některých případech kvalifikační příslovce ve verbální postpozici projevuje tendenci k větší výpovědní dynamičnosti než v pozici před ním¹³:

Mt 21:20

Mar., Dobřejš., Grig., Ban. **ѿ ВИДѢВЪШЕ ОУЧЕНИЦИ ДИВИША СѦ ГЛАХУ. КАКО АВНЕ ОУСЪШЕ СМОКОВНИЦА.** (za NTG πὼς παραχρῆμα ἐξηράνθη ἡ συκῆ)

Mir. **ѿ ВИДѢВЪШЕ ѿЧНИЦИ ДИВИШЕ СЕ ГЛАХУ. КАКВ УСЪШЕ АВНЕ СМОКОВНИЦА.**

„Orbitální“ může být pozice příslovce nejenom vůči určitému tvaru slova, ale např. i vůči přechodníku. V takových případech bychom také mohli tvrdit, že příslovce v pozici za participiem nese vyšší stupeň komunikativní dynamičnosti.

Lk 7:2

Mar., Vrač., Ban. **СЪТЪННИКОУ ЖЕ ЕТЕРОУ РАБЪ БОЛА ЗЪЛѢ ОУМИРААШЕ. ІЖЕ БѢ ЕМОУ ЧЪСТЕНЪ.**

Kjust. **СЪТННИКОУ ЖЕ КТЕРОУ РАБЪ ЗЛѢ БОЛАН ОУМИРАШЕ. ІЖЕ БѢ ЕМОУ ЧЕСТЕНЪ.** (za NTG δοῦλος κακῶς ἔχων ἥμελλεν τελευτᾶν)

Do současných slovanských jazyků je tento verš přeložen s využitím trochu odlišné konstrukce, ale konstrukce „byl na smrt nemocen“, kterou je přeloženo **БОЛА ЗЪЛѢ ОУМИРААШЕ**, má v jednotlivých prepisech různý slovosled a jednotlivé složky této konstrukce tak mají odlišný stupeň komunikativní dynamičnosti: č. *Tam měl jeden setník otrocka, na němž mu velmi záleželo; ten byl na smrt nemocen*; ale bulh. *А на някой си стотник слугата, който му беше мил, боледуваше на умираше*.

13 Na tuto skutečnost ukazuje fakt, že např. v současné češtině se kvalifikační příslovce mnohem častěji objevuje v prepozici před slovesem a že to je jeho základní poloha. Ale např. v ruštině nebo v angličtině je tomu naopak – častější je postpozice. Toto je znak snížení sdělné hodnoty slovesa v těchto jazycích, tu v nich snižuje rovněž i tendence k nominálnímu vyjadřování (Uhlířová 1987: 75).

3.3.2. Poloha příslovečného určení času

Příslovečná určení místa a času mají ve srovnání s příslovečným určením způsobu redukovanou syntagmatickou spojitelnost se slovesem, protože v mnoha případech představují charakteristiku nejenom slovesa, ale celé věty. Příslovečná určení způsobu projevují větší syntagmatickou, a tím i větší poziční spojitost a závislost na slovese (Georgieva 1974: 48), což bylo patrné z příkladů o postavení příslovcí.

Příslovečné určení času je nejsamostatnější a nezávislé určení slovesa – není závislé na sémantice slovesa a jeho přítomnost/nepřítomnost ve větě není určena lexikálně-gramaticky (jako např. u objektu). Pro toto určení platí, že se stává součástí věty v rámci širšího kontextu a že se vztahuje nejen k slovesu, ale k celé větě. Proto je jeho základní pozicí prepozice, nejčastěji absolutní prepozice ve větě – a to jak ve staroslověně, tak i v současných slovanských jazycích. Např. v Lk 10:1 časový determinant **по сихъ** je ve větě incipitu ve všech sledovaných evangelních prepisech, jenom v Dobřejšově evangeliu má pozici jinou. Tuto změnu bychom si mohli vysvětlit tím, že na větěném začátku už jeden časový determinant je, i když slovní spojení **Въ врѣмѣ убо** představuje určitou „úvodní formuli“, se kterou se často setkáváme v aprakosních evangelních prepisech. Domníváme se proto, že tato slovosledná změna zde nebyla vyvolána potřebami aktuálního větěného členění, ale spíše snahou stylisticky upravit znění daného verše.

O správnosti tohoto tvrzení svědčí i překlad daného verše do současných slovanských jazyků, kde příslovečné určení času zaujímá jenom absolutní prepozici (č. *Potom určil Pán ještě sedmdesát jiných a poslal je před sebou po dvou do každého města i místa, kam měl sám jít; bulh. След това Господ отпреди други седемдесет души, и ги изпрати по двама пред себе си във всеки град и място, гдето сам Той ще иде да отиде; chorv. Nakon toga odredi Gospodin drugih sedamdeset dvojicu učenika i posla ih po dva pred sobom u svaki grad i u svako mjesto kamo je kanio doći; srov. také angl. After these things the Lord appointed other seventy also, and sent them two and two before his face into every city and place, whither he himself would come).*

Lk 10:1

Mar., Kjust., Dobrom., Vrač., Ban. **и по сихъ же ѿвѣи гъ и ииѣхъ седмъ десѣтъ. и посла ѿ по двѣма прѣдъ лицемъ своимъ.** (za NTG μετὰ δε ταῦτα ἀνέδειξ ὁ κύριος)

Dobřejš. **Въ врѣмѣ убо ѿвѣи гъ по сихъ . ѿ . и посла ѿ по двѣма прѣд лицемъ своимъ.**

V evangelních prepisech se setkáváme i s takovými případy, kdy se pozice příslovečného určení času mění podle potřeb aktuálního členění. V dalším uvedeném verši pozorujeme, že časový determinant (ἐν τῇ ἡμέρᾳ) není ani

3. Aktuální členění větné

na větném začátku, ani na konci; tohoto znění se přidržuje jenom část sledovaných evangelních textů. V Mariánském a Dobromirově evangeliu je předložková vazba **въ тѣ день** na větném konci a právě svou pozicí nese nejvyšší stupeň komunikativní dynamičnosti, na ni je kladen důraz. V Kjustendilském evangeliu pozorujeme rovněž zajímavý jev – příslovečné určení **въ тѣи днь** je už ve větném incipitu, což je jeho obvyklá pozice. Ale možná bychom mohli hledat motivaci pro tuto slovoslednou změnu i jinde, např. v tom, že opisovač upravitel verš stylisticky tak, aby v se v něm vyskytoval tzv. syntaktický paralelismus a aby vynikla opozice **содомѣномъ – градоу томоу**.

Lk 10:12

Mar., Dobrom. **҃҃҃҃ же вамъ ꙗко содомѣномъ отърадыѣе бѣдетъ въ тѣ день**. неже градоу томоу.

Dobrejš., Vrač., Ban. **҃҃҃҃ вамъ ꙗко содомѣномъ въ тѣ день ѿрадыѣ бѣдетъ**. нежели градоу томоу. (za NTG *ὅτι Σοδόμοις ἐν τῇς ἡμέρᾳ ἐκείνῃ ἀνεκτότερον ἔσται*)

Kjust. **҃҃҃҃ же вамъ ꙗко въ тѣи днь ѿрадыѣе бѣдетъ содомѣномъ**. неже є градоу томоу.

Je zajímavé, že v překladech tohoto verše do současných slovanských jazyků se vyskytují tytéž slovosledné varianty jako v našem případě – s koncovou pozicí a s postavením uprostřed věty (bez vytvoření konstrukce se „syntaktickým paralelismem“, ale např. v angličtině je verš organizován právě podle toho principu: *But I say unto you, that it shall be more tolerable in that day for Sodom, than for that city*): č. *Pravím Vám, že Sodomě bude v onen den lehčeji než tomu městu*; bulh. *Казвам ви: По-леко ще бѣде наказанието на Содом в оня ден, отколкото на тоя град*; chorv. *Kažem vam: Sodomicima će u onaj dan biti lakše negoli tomu gradu*.

3.3.3. Poloha příslovečného určení místa

Na změnu pozice příslovečného určení místa vůči predikátu jsme naráželi docela často a skoro vždy, když příslovečné určení místa bylo rématem a sloveso plnilo funkci přechodu mezi tematickou a rematickou částí věty.

Základní pozice příslovečného určení místa je vůči slovesu kontaktní (Georgieva 1974: 49), což se podle kontextových podmínek může měnit na kontaktní prepozici (při důrazu) nebo kontaktní postpozici. Ve všech případech, ve kterých jsme zaznamenali změnu, šlo o výše zmíněné centrální postavení rématu:

Mt 8:31

Mar., Mar., Grig., Vrač. **бѣси же молѣхъ и ҃҃҃҃це. а҃҃҃҃ изгониши ны. повелеи**

НАМЪ ИТИ ВЪ СТАДО СВИНОЕ. (za NTG ἀπόστειλον ἡμᾶς εἰς τὴν ἀγέλην τῶν χοίρων)

Ban. бѣси же ꙗ́ѣхъ и ꙗ́ѣе. аше изгонниш нѣы. повели намъ въ стадо свиное ити.

Mt 12:29

Mar., Grig., Ban. аи како можетъ кѣто въннѣти въ домъ крѣпкаго. и съсѣдѣ его расхѣтити. (za NTG ἢ πῶς δύναται τις εἰσελθεῖν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ ἰσχυροῦ)

Mir. или како можетъ кто въ домъ крѣпкаго въннѣти. и съсюдѣ его разгравити.

V Mariánském, Grigorovičově, Banickém evangeliu i v řečtině v Mt 12:29 pří-slovecné určení místa zaujímá koncovou pozici, což je běžné, bezpříznakové posta-vení rématu. V Miroslavově evangeliu pozorujeme individuální řešení slovanského opisovače zdůraznit předložkový výraz въ домъ крѣпкаго.

Překlad do současných slovanských jazyků se přidržuje obvyklého, bezpříznakového slovosledu, srov. bulh. Mt 12:29 Или как може да влезе някой в къщата на силния човек и да му ограби покъщнината, č. Což může někdo vejít do domu silného muže a uloupit jeho věci, chorv. Ili kako bi tko mogao ući u kuću jakoga i oplijeniti mu pokućstvo; Mt 8:31 bulh. Ako ni izpъdiш, изпрати ни в стадото свини, č. Když už nás vyháníš, pošli nás do toho stáda vepřů, chorv. Ako nas istjeraš, pošalji nas u ovo krdo svinja). Se stejným jevem se setkáváme i v dalším verši v Mariánském, Dobřejšově a Banickém evangeliu (srov. také současné slovanské jazyky: bulh. Той насочи лицето Си да пътува към Ерусалим; chorv. krenu Isus sa svom odlučnošću prema Jeruzalemu):

Lk 9:51

Mar., Dobřejš., Ban. и тѣ оутвърди лице свое въ ѿмъ ити.

Kjust., Mir., Dobrom. и тѣ оутвърди лице свое ити в ѿерсалимъ. (za NTG καὶ αὐτὸς τὸ πρόσωπον ἐστήρισεν τοῦ πορεύεσθαι εἰς Ἱερουσαλήμ)

V některých případech v důsledku provedené slovosledné změny se porušuje další slovosledný princip. Např. předložkový výraz въ ѿмъ v Lk 9:31 v Dobřejšově a Banickém evangeliu ve funkci rématu má centrální postavení a tím dochází k porušení tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů roztržením víceslov-ného predikátu хотѣаше съкончати.

Lk 9:31

Mar., Kjust., Dobrom. ѣже ѣвльша сѣ въ славѣ ꙗ́лашете нсходъ его. иже хотѣаше съкончати въ ѿмъ. (za NTG ἢν ἡμελλεν πληροῦν ἐν Ἱερουσαλήμ) Dobřejš., Ban. ѣвльша сѣ въ славѣ. и ꙗ́ласта ѡ нсходѣ его. иже хотѣше въ ѣрамъ скончѣти.

3. Aktuální členění větné

V současných slovanských jazycích se tento princip prosadil a réma zaujímá bezpříznakovou koncovou pozici: bulh. и които се явиха в слава и говореха за смъртта Му, която му предстоеше да изпълни в Ерусалим, č. zjevíli se v slávě a a mluvili o jeho cestě, kterou měl dokonat v Jeruzalémě, chorv. Ukazali se u slavi i razgovarali s njime o njegovu izlasku, što se doskora imao ispuniti u Jeruzalemu.

3.3.4. Vzájemná poloha příslovečného určení místa a příslovečného určení času

Poměrně často jsme se setkávali se změnou polohy příslovečného určení místa a času u počátkových vět odstavců, nejčastěji při nasazení nové tematické linie:

Lk 19: 47

Mar., Kjust. **и бѣ оуча въ цркви по вса дни.**

Dobrejš., Dobrom., Ban. **и бѣ тоу оучи по вса дни въ цркви.** (za NTG και ἦν διδάσκων τὸ καθ' ἡμέραν ἐν τῷ ἱερῷ)

Poměrně nízká determinace aktuálního členění jisté věty sousedním kontextem umožňuje, aby si obě (časové i prostorové) určení děje, z nichž jedno tvoří „kulisu“ děje a druhé jeho „specifikaci“, při překladu/přepisu vyměnila své sdělné funkce a v důsledku toho i místo ve větě (Uhlířová 1980b: 32) (srov. také překlad Lk 19:47 a Mt 20:6 do současných slovanských jazyků, kde také není jednotný slovosledný model, ale kde by se snad mohlo použít zobecnění, že časový determinant táhne k prepozici vůči místnímu determinantu a vůbec k větnému začátku, jak jsem se zmiňovala výše: Lk 19:47 bulh. *И поучаваше всеки ден в храма*, č. *Každý den učil v chrámě*, chorv. *I danomice naučavaše u Hramu*; Mt 20:6 bulh. *Защо седите тука цял ден празни?*, č. *Co tu stojíte celý den nečinně?*, chorv. *Zašto ovdje stojite vazdan besposleni?*).

Mt 20:6

Mar., Vrač., Ban. **и гла имъ чѣто стонте съде весь день праздни.** (za NTG τί ὧδε ἐστήκατε ὅλην τὴν ἡμέραν ἄργοί)

Mir. **и гла имъ что здѣ стонта праздни весь день.**

Vzájemná výměna míst příslovečného určení času a místa byla způsobena i potřebami aktuálního větného členění, potřebou zdůraznit nějakou informaci. V Mt 12:11 je substantivum **собота** nositelem největší komunikativní dynamičnosti, je rématem, a proto je zdůrazněno, vytčeno svým koncovým postavením. Z předcházejícího kontextu (Mt 12:1-10) je patrné, proč skoro všichni slovanští opisovači zvolili právě takový slovosled:

Mt 12:11

Mar., Dobřejš., Mir., Ban. **КТО ЕСТЬ ОТЪ ВАСЪ ЧЛВКЪ. ЛЖЕ ИМАТЪ ОВЧА ЕДИНО. И АЩЕ ВЪПАДЕТЪ СЯ ВЪ ЪМЖ ВЪ СОБОТЪ. НЕ ИЗЪМЕТЪ ЛИ ЕГО.**

Grig. **КТО ЕСТЬ ОТЪ ВАСЪ ЧЛВКЪ ИЖЕ ИМАТЪ ОВЧЪ ЕДИНО. И АЩЕ ВПАДЕТЪ СЯ ВЪ СЪБОТА ВЪ ЪМЖ. НЕ ИЗЕМЕТЪ ЛИ ЕГО.** (za NTG καὶ ἐὰν ἐμπέσῃ τοῦτο τοῖς σάββασιν εἰς βόθυνον)

Je pozoruhodné, že v překladech do současných slovanských jazyků je poloha substantiva sobota také neemfatická – v bulh. Кой човек от вас, ако има една овца, и тя в съботен ден падне в яма, не ще я улови и извади, č. Kdyby někdo z vás měl jedinou ovečku, a ona by mu v sobotu spadla do jámy, neuchopil by ji a nevytáhl (v chorv. má tento verš jinou syntaktickou organizaci), což je ale v bulharštině částečně nahrazeno tím, že v dalším verši je určení v съботен ден už na absolutním větňém konci: А колко е по-скъп човек от овца! Затова позволено е да се прави добро в съботен ден.

V současné bulharštině zaujímá příslovečné určení času nejčastěji prepozici (často absolutní prepozici ve větě); příslovečné určení místa pak kontaktní pozici vůči slovesu. Nejčastěji mají věty následující strukturu: $D_{\text{casu}} - S - P - D_{\text{mista}}$ nebo $D_{\text{casu}} - D_{\text{mista}} - P - S$ (Georgieva 1974: 51).

3.3.5. Poloha přímého předmětu

Jak ve staroslověňštině, tak i v pozdějších památkách bulharských a srbských je základní (v současné bulharštině i gramatikalizovaná) pozice přímého předmětu kontaktní postpozice vůči predikátu, a to nezávisle na tom, jestli je podmět explicitně vyjádřen, nebo ne, pokud je předmět vyjádřen podstatným jménem. Struktura věty vypadá takto: $S - P - O_{\text{přímý}}$ nebo $P - O_{\text{přímý}}$. Tato kontaktní postpozice přímého objektu je lexikálně-gramaticky motivována, protože je zdůvodněna potřebou zaplnit nedostatečnou lexikálně-sémantickou tranzitivnost slovesa. V současné bulharštině má tato pozice přímého objektu i syntaktickou motivaci, protože je tam potřeba diferencovat funkčně odlišný, ale v mnoha případech formálně homonymní podmět a předmět věty (srov. větu *Момичето чете списанието*) (Georgieva 1974: 42). Poziční diferenciaci subjektu a objektu věty je nejvýraznější syntaktická funkce gramatikalizovaného slovosledu v bulharštině v případě, že chybí kontextové nebo jiné signalizátory relevantní pro aktuální slovosled.

Když je přímý předmět součástí komplexního rématu (nebo komplexního tématu), jeho obvyklá poloha je kontaktní postpozice vůči predikátu. Takto vybudovaná lineárně-dynamická struktura je pro staroslověňštinu a pro jazyk středobulharského období úplně neutrální a přirozená a platí to i pro současné slovanské jazyky, jak jsme se zmiňovali výše. Tento slovosledný model ($S - V - O_{\text{přímý}}$) je také nejfrekven-

tovanější v evangelních textech; tím lze vysvětlit provedenou slovoslednou změnu ve prospěch tohoto bezpříznakového modelu např. v Lk 14:28 a Lk 14:18.

V současných slovanských jazycích se toto neemfatické schéma rovněž vyskytuje: Lk 14:28 bulh. *Ho кой от вас, когато иска да съгради кула, не сяда първо да пресметне разноските, ч. Chce-li někdo z vás stavět věž, což si napřed nesedne a nespočítá náklad, chorv. Tko od vas, nakan graditi kulu, neće prije sjesti i proračunati troškove; Lk 14:18 č. První mu řekl: Koupil jsem pole a musím se na ně jít podívat, bulh. Купих си нива и трябва да изляза да я видя, ale chorv. text má slovosled s předčasným rématem: *Prvi mu reče: Njivu sam kupio i valja mi poći pogledati je*).*

Lk 14:28

Mar., Kjust., Dobrom., Ban. **КѢТО БО ОТЬ ВАСЪ ХОТѦИ СТѦПѢ СОЗЪДАТИ. НЕ ПРѢЖДЕ ЛИ СѢДѢ РАШѢТЕТЬ ДОВОЛѢ. АШТЕ ИМАТЬ НИЖЕ ЕСТЬ НА СЪВРѢШЕНИЕ.** (za NTG τίς γὰρ ἐξ ὑμῶν θέλων πύργον οἰκοδομῆσαι)

Dobrejš. **Ктоже ѿ васъ хотѣ създати стѣпѣ. не прѣжде ли сѣдѣ расчѣтетѣ доволно. аще еже естъ съврѣшение емоу.**

Lk 14:18

Mar., Dobrejš., Kjust., Ban. **прѣвѣ рече емоу. село коупихъ и имамъ нждаж изити и видѣти є.** (za NTG ἄγρὸν ἠγόρασα καὶ ἔχω ἀνάγκην ἐξελθὼν ἰδεῖν αὐτόν)

Vrač. **прѣвѣ рече емоу. се коупихъ село и имамъ нждаж изити и видѣти ж.**

Kontaktní prepozice přímého předmětu vůči predikátu se vyskytuje řidčeji a vždy nese sémantiku emfáze (dokonce i v rámci komplexního rématu) (Tichova 1980: 115). V Lk 7:44 v Dobromirově evangeliu byla provedena slovosledná změna, která je zřejmě způsobena snahou o důraz, anebo tím, že kopista chtěl zachovat použitý syntaktický paralelismus (v **ВОДЫ НА НОСѢ МОИ НЕ ДАСТѢ** nese nejvyšší stupeň komunikativní dynamičnosti určité sloveso **НЕ ДАСТѢ**, a právě proto se nachází na konci věty; v následující části tohoto verše chtěl kopista pravděpodobně vyjádřit protiklad sloves **НЕ ДАСТѢ** a **НАМОЧИ**). Je zajímavé, že současný chorvatský přepis zachovává tento paralelismus, a tím se i tam vyskytuje konstrukce s předčasným rématem (chorv. *Uđoh ti u kuću, nisi mi vodom noge polio, a ona mi suzama noge oblila*), kdežto ostatní současné slovanské jazyky mají bezpříznakový slovosled (srov. bulh. *Влязох в къщата ти, и ти вода за нозете ми не даде, а тя със сълзи обля нозете ми*, č. *Vešel jsem do tvého domu, ale vodu na nohy jsi mi nepodal, ona však skropila mé nohy slzami a otřela je svými vlasy*).

Lk 7:44

Mar., Mir., Kjust., Vrač., Ban. **ВИДИШИ ЛИ СИЖ ЖЕНЖ. ВЪНИДѢ ВЪ ДОМѢ ТВОИ. ВОДЫ НА НОСѢ МОИ НЕ ДАСТѢ. СИ ЖЕ СЛѢЗАМИ ОМОЧИ НОСѢ МОИ. І ВЛАСЫ СВОИМИ ОТЬРЕ.** (za NTG αὕτη δὲ τοῖς δάκρυσιν ἔβρεξέν μου τοὺς πόδας)

Dobrom. **ВИДИШИ ЛИ СНИЖ ЖЕНЖ. ВЪНИДОХЪ ВЪ ДОМЪ ТВОИ. ВОДЪ НА НОЗѢ МОИ НЕ ДАСТЬ. СИ ЖЕ СЛЪЗАМИ НОЗѢ МОИ НАМОЧИ. И ВЛАСТЫ СВОЕЯ ОТРЪ.**

Takováto středová poloha rématu (v našich případech přímého předmětu) proniká do psaných projevů z projevů mluvených, v nichž je ovšem vždy signalizována intonací. Je projevem sblížení psaného a mluveného jazyka. Na základě uvedených veršů se také domníváme, že tyto slovosledné inverze byly způsobeny vlivem mluveného jazyka této epochy. Jde o příznakové slovosledné varianty vět, které by bylo možno při zachování týchž kontextových podmínek nahradit větami se slovesným rématem na konci (Uhlířová 1987: 62):

Ja 9:41

Mar., Mir., Dobrom., Vrač. **аще висте слѣпи бѣли. не висте имѣли грѣха.**
(za NTG εἰ τυφλοὶ ἦτε, οὐκ ἄν εἴχετε ἁμαρτίαν)

Dobrejš., Ban. **аще висте слѣпи бѣли. не висте грѣха имѣли.**

Lk 7:46

Mar., Mir. **олѣемъ главѣ моеѣ не помаза. си же нозѣ мои мироу помаза.**

Kjust. **олѣемъ главѣ моеѣ не помаза. си же миромъ нозѣ мои помаза.**

Vrač., Ban., Dobrom. **олѣемъ главѣ моеѣ не помаза. си же миромъ помаза нозѣ мои.** (za NTG αὕτη δὲ μύρω ἤλειψεν τοὺς πόδας μου)

Jak už bylo zmíněno výše, takováto centrální pozice rématu je důsledkem snahy přiblížit spisovný projev projevu mluvenému, snahy o „oživení“ psaného projevu (Uhlířová 1987: 64). V současném bulharském jazyce je varianta **S – O_{přímý} – P** nepřijatelná tehdy, jestliže subjekt a objekt jsou substantiva. Archaický slovosled **S – O_{přímý} – P** se udržel např. jenom v příslovích: *Музикант кѣща не храни, Гладна мечка хоро не играе, Брат брата не храни, тежко му, който го няма* (Uhlířová 1980b: 35).

3.3.6. Poloha nepřímého předmětu

Základní pozice nepřímého předmětu je, stejně jako u přímého předmětu, kontaktní postpozice vůči predikátu. Výskyt nepřímého objektu ve větě je nejčastěji motivován lexikální valencí slovesa, a tím je sémanticky zdůvodněna jeho kontaktní postpozice.

V současné bulharštině existuje formálně-strukturní rozdíl mezi přímým a nepřímým objektem, což se projevuje v tom, že nepřímý objekt je spojen se slovesem předložkovou vazbou, takže neexistuje homonymie s přímým předmětem a podmětem. Tím si můžeme vysvětlit volnější výskyt např. objektu na různých místech věty, jeho pozice není gramatizovaná (Georgieva 1974: 44).

3. Aktuální členění větné

Je docela přirozené, že po tranzitivním slovese se ve větě objeví jak přímý, tak i nepřímý objekt. Pro určení jejich vzájemné pozice je nejdůležitějším faktorem stupeň jejich sémantické spojitelnosti, závislosti na slovese. Je zřejmá těsnější spojenost přímého předmětu se slovesem, a to zdůvodňuje jeho kontaktní pozici. Nepřímý předmět se tak dostává do „druhé“ postpozice za sloveso a struktura věty s obvyklým, bezpříznakovým slovosledem vypadá takto: **S – P – O_{přímý}** – **O_{nepřímý}***

Ve sledovaných památkách jsme se nejčastěji setkávali s takovou slovoslednou změnou, kdy nepřímý objekt byl rématem a nebyl postaven do finální pozice. Zaujímal tedy centrální, příznakovou pozici. Např. v Mt 20:11 v Banickém evangeliu je nepřímý předmět **на гна** v prepozici vůči predikátu **ръпъгтаахъ** a réma už koncovou pozici nezaujímá. Tato prepozice předložkového výrazu nese sémantiku emfáze (srov. také překlad tohoto verše do současných slovanských jazyků, kde je pokaždé zachován objektivní, bezpříznakový slovosled: bulh. *И като го получиха, запонмаха против стопанина*, č. *Vzali ho a reptali proti hospodáři*, chorv. *A kad primiše, počeše mrmľati protiv domaćina*) srbsky.

Mt 20:11

Mar., Dobřejš., Mir., Grig., Vrač. **прѣмъше же рѣпъгтаахъ на гнѣ**. (za NTG *λαμβάνετε δε ἐγγύζον κατὰ τοῦ οἰκοδεσπότης*)

Ban. **ѣм'ше на гна рѣпъгтаахъ**.

Je zajímavé, že v Lk 8:29 pozorujeme změnu pozice jenom jednoho členu vícесlovného nepřímého objektu. Přímý předmět **и** v obou případech zaujímá vůči predikátu **вѣзѣахъ** kontaktní postpozici. Nepřímý objekt **жжи желѣзны и пжтты** je ve většině evangelií v postpozici za predikátem i za přímým předmětem, jenom v Dobromirově evangeliu je synonymum pro **жжи – веригами** – v prepozici vůči **сѣвѣзѣахъ**, avšak další součást toho nepřímého předmětu – **пжтты** – je, stejně jako ve všech dalších evangelních prepisech, v postpozici. Domníváme se, že tato slovosledná změna byla způsobena individuálním opisovačským rozhodnutím o emfázi. Správnost tohoto tvrzení podporuje i znění prepisů daného verše do současných slovanských jazyků: č. *Ježíš totiž nečistému duchu přikazoval, aby z toho člověka vyšel. Neboť ho velice často zachvacoval; tehdy ho poutali řetězy a okovy a hlídali...*; bulh. *Защото Исус беше заповядал на нечистия дух да излезе от човека. Понеже много пъти бе го прихващал, и връзваха го с вериги и окове и го пазеха...*; chorv. *Jer bijaje zapovjedio nečistom duhu da iziđe iz toga čovjeka. Da, dugo ga je već vremena držao u vlasti i makar su ga lancima vezali i u verigama čuvali...*

Lk 8:29

Mar., Mir., Kjust., Vrač., Ban. **прѣштааше во доухови нечистоуоумоу и зити отъ чѣка. отъ мъногъ во лѣтъ вѣсхыштааше и. и вѣзѣахъ и ж**

жи желѣзны. ꙗ пжтты стрѣгжштєн. (za NTG καὶ ἐδεσμεύετο ἀλύσειν κα πέδαις φυλασσόμενος)

Dobrom. **прѣцѣашє во дѡухоу нечистоуоумоу. изити отъ чѣка. отъ многоу во лѣтъ вьсхѣцаашє и. и веригами съвѣзавъ и. и пжтты.**

V dalším verši je v Mariánském a Banickém evangeliu a v řeckém originálu nepřímý předmět **отъ нихъ** v kontaktní postpozici za predikátem **отъыатъ вждетъ** **отъ нихъ женихъ**, avšak v Dobromirově evangeliu je nepřímý předmět už v distanční pozici a podmět **женихъ** je v kontaktní postpozici vůči predikátu. V tomto případě se pravděpodobně setkáváme s typickým příkladem předčasného rématu (**женихъ**), se subjektivním slovosledem:

Lk 5:35

Mar., Ban. **придѣтъ же дѣниє. егда отъыатъ вждетъ отъ нихъ женихъ.** **тѣгда постѣтъ сѧ въ тѣ дѣни.** (za NTG καὶ ὅταν ἀπαρθῇ ἀπ' αὐτῶν ὁ νομφίος)

Dobrom. **придѣтъ же дѣниє. егда отъыатъ вждетъ женихъ отъ нихъ.** **тогда постѣтъ сѧ въ тѣ дѣни.**

I v současných slovanských jazycích slovosled Lk 5:35 není jednotný – např. v bulharštině jsou predikát a nepřímý předmět součástí komplexního rématu – *Ще дойдат, обаче, дни, когато младоженицѣт ще се отнеме от тях, тогава, през ония дни, ще постят*, protože v předešlém verši *младоженицѣт* je rématem: Lk 5:35 *Можете ли да накарате сватбарите да постят, докато е с тях младоженицѣт*. V češtině nese nejvyšší stupeň komunikativní dynamičnosti predikát: *Přijdou však dny, kdy od nich bude ženich vzat; potom, v těch dnech, se budou postit*; na druhou stranu v chorvatštině je podmět *zaručnik* rématem: *Doći će već dani: kad im se ugrabi zaručnik, tada će postiti, u one dane!* Rozdíly tohoto typu (nejenom v současných jazycích) jsou možná způsobeny mj. odlišným individuálním pochopením předešlého kontextu.

V dalším verši – Lk 11:19 – je pozoruhodný fakt, že dokonce v samotném řeckém originálu byl slovosled subjektivní, s předčasným rématem (ἐκ δὲ δὴ ὁ Βεελζεβοὺλ δὲκβῦλλω τῇ διαμένει). Provedená slovosledná změna v Dobřejšově evangeliu nezabývá nepřímý předmět **о вельзѣвоуѣ** emfatičnosti, ba naopak – tím, že se tento předložkový výraz dostal nejen do prepozice vůbec, ale i do distanční prepozice vůči predikátu, zvyšuje se jeho sdělná hodnota, jeho komunikativní dynamičnost. Je také možné, že důvodem k takové organizaci věty byla i struktura předešlé verše – v něm je použito stejného slovosledu, srov. Mar. Lk 11:18 **аштє же и сѡтона самъ въ сѣвѣ раздѣли сѧ. како станетъ цѣрсво его. ꙗко ꙗтє о вельзѣвоуѣ изгоницѣ ма вѣсѣ.**

Lk 11:19

Mar., Dobrom., Van. **аште же азъ о вельзеволѣ изгонѣхъ бѣсы.** ѿнве ваши о комъ изгонѣхъ. сего ради ти бѣдѣхъ вамъ сѣдѣхъ. (za NTG εἰ δὲ ἐγὼ ἐν Βεελζεβοὺλ ἐκβάλλω τὰ διαμόνια)

Dobřejš. **аште же ѡ вельзеволѣ азъ изгонѣхъ бѣсы.** ѿнве ваши о комъ бѣсы изгонѣхъ бѣсы. нж сего ради ти бѣдѣхъ вамъ сѣдѣхъ.

Je zajímavé, že např. v současné bulharštině bychom mohli vysvětlit nekoncovou pozici nepřímého předmětu i tím, že týž předložkový výraz byl rématem předešlého verše: Lk 11:18-19: *Така сѣщо, ако Сатана се раздели против себе си, как ще устои царството му? Понеже казвате, че изгонвам бесове чрез Веелзевула. И ако аз чрез Веелзевула изгонвам бесове, вашите синове чрез кого ги изгонват?*

3.3.7. Vzájemná pozice objektu a příslovečného určení místa

Změny pozice objektu a příslovečného určení místa nebyly v staroslověnských předlohách tak početné: je to nejspíš tím, že přímý předmět má tendenci zaujímat pozici ihned za predikátem (ve větách s bezpříznakovým slovosledem); pozice příslovečného určení místa není vůči predikátu tak pevná.

Slovosled v Mt 26:23 v současné bulharštině ukazuje, že slovo *ruka* není rématem, předložková vazba **въ солило** je v kontaktní postpozici vůči **рѣка** a nese vyšší stupeň komunikativní dynamičnosti, protože přímý předmět tíhne ke kontaktní (post)pozici vzhledem k predikátu, takže slovosled v Dobřejšově, Miroslavově, Vračanském a Dobřejšově evangeliu není bezpříznakový (obvyklý) a důraz je kladen na příslovečné určení (bulh. *Коѣто натоуи рѣката си заедно с Мене в блудото мой ще Ме пнедаде*. č. *Kdo se mnou otočil ruku v misce, ten mě zradí*, chorv. *Onaj koji utoči sa mnom ruku u zdjelu, taj će me izdati*).

Mt 26:23

Mar. **омочни съ мною рѣкѣ въ солило.** тѣ ма прѣдастѣ. (za NTG ὁ ἐμβάψας μετ' ἐμοῦ τὴν χεῖρα ἐν τῷ τρυβλίῳ)

Dobřejš., Mir., Vrač., Dobřejš. **омочивъ ти съ мною въ солилѣ рѣкѣ.** тѣ ма прѣдастѣ.

V Mt 27:5 v Miroslavově evangeliu je aktualizován přímý předmět, který nese v tomto případě nejvyšší komunikativní dynamičnost, protože slovo **сърєвро** (nebo jeho synonyma) byly několikrát zmiňovány v předešlém kontextu (Mt 27:3 – **тъгда видѣвъ нюда прѣдавъ ти его.** **ѣко осѣдиша и. раскаявъ сѧ възврати три десѧти сѣребрьникъ. архирєомъ и старьцємъ**) a, jak uvádí P. Sgall, „nej-

méně dynamickým je ten prvek, který vystupoval v těsně předcházející části textu jako kontextově nezapojený (často byl vlastním ohniskem předcházející výpovědi)“ (Sgall – Hajičová – Buráňová 1980: 63). Ukazovací zájmeno v českém překladu a člen v bulharském navíc také naznačují, že jde o už zmiňovanou, známou věc (bulh. *И като хвърли сребърниците в храма, излезе и отиде и се обеси*, č. *A on odhodil ty peníze v chrámě a utekl; šel a oběsil se.*, chorv. *I bacivši srebrnjake u Hram, ode te se objesi*):

Mt 27:5

Mar., Dobřejš., Vrač., Ban. **и повръгъ сѣребро въ църкве отиде. и ошедъ възвѣси се.** (za NTG καὶ ῥίψας τὰ ἀργύρια εἰς τὸν ναὸν)

Mir. **и повръгъ въ църкве сребръници и отиде. и ошедъ оудави се.**

Přímý předmět **три кровъ** v dalším uvedeném verši není v kontaktním postavení za predikátem, nýbrž zaujímá absolutní koncovou pozici ve větě, protože je rématem věty; ze sledování předcházejícího kontextu a ze srovnání s překlady do současných slovanských jazyků je patrné, že v Dobřejšově evangeliu jde o středomé postavení rématu, nikoli o snahu klást důraz na adverbium **сѣде** ve funkci příslovečného určení místa (bulh. *Ако искаш, аз ще направя тыка три скинии за теб една, за Мойсей една и една за Илия*, č. *Chceš-li, udělám tu tři stany, jeden tobě, jeden Mojžišovi a jeden Eliášovi*, chorv. *Ako hoćeš, načinit ću ovdje tri sjenice, tebi jednu, Mojsiju jednu i Iliju jednu*):

Mt 17:4

Mar., Vrač., Ban. **аште хоцеш да сътворимъ сѣде три кровъ. тебѣ единъ и монсеови единъ. и илии единъ.** (za NTG εἰ θέλεις, ποιήσω ὧδε τρεῖς σκηνάς)
Dobřejš. **аще хоцеш да створимъ три кровъ зде. тебѣ единъ и монси единъ. и илии единъ.**

3.3.8. Ostatní

Ve sledovaných evangeliích jsme se setkali i s takovými případy větných konstrukcí, u nichž se nedá přesně říct, jestli slovosledné změny byly způsobeny potřebami aktuálního větného členění, anebo nějakého jiného slovosledného principu. V převážné většině to byly případy se záměnou polohy podmětu a predikátu. V takovýchto případech se domníváme, že na slovosled měl vliv gramatický princip, tj. výše zmíněná tendence k evropeizaci neboli racionalizaci slovanské věty, která spočívá v tom, že verbum finitum už nezaujímá prepozici před podmětem věty. Např. v Mt 24:28 v Dobřejšově evangeliu můžeme připustit, že nejde o centrální postavení rématu, ale spíše o projevení tendence k tzv. *racionalizaci* věty:

3. Aktuální členění větné

Mt 24:28

Mar., Grig., Ban. **ИДЕЖЕ ВО АШТЕ ВЖДЕТЪ ТРОУПЪ. ТОУ СЪВЕРЖТЪ СѦ ОРЪЛИ.**
(za NTG όπου ἐὰν ᾗ τὸ πῶμα, ἐκεῖ συναχθήσονται οἱ ἄετοί)

Dobrejš. **ИДЕЖЕ ВО АЩЕ ВЖДЕТЪ ТРОУПЪ. ТОУ ОРЪЛИ СЪВЕРЖТЪ СѦ.**

Slovosledné změny způsobené potřebami aktuálního větného členění byly nejpočetnější ze všech provedených změn, jak je patrné z číselných hodnot v níže uvedené tabulce. Tento fakt ukazuje na skutečnost, že opisovatelé se dosti často řídili svým jazykovým citem a individuálním chápáním kontextu evangelního textu. Je zajímavé, že nejvíce změn bylo provedeno v Dobrejšově evangeliu – celkem 88. Poměrně velký počet slovosledných změn nacházíme i v Banickém (76) a Vračanském evangeliu (63).

Název evangelia	Přímý předmět	Nepřímý předmět	Příslovečné určení času	Příslovečné určení místa	Příslovečné určení způsobu	Predikát	Podmět
Mar.	7	5	3	4	4	2	3
Dobrejš.	16	18	10	16	9	5	14
Mir.	4	5	4	7	10	3	4
Grig.	2	3	0	2	3	0	1
Dobrom.	10	9	4	5	6	5	3
Kjust.	7	3	5	5	7	6	2
Vrač.	9	15	6	9	9	5	10
Ban.	13	17	5	8	17	7	9
Celkový počet	68	75	37	56	65	33	46

4. RYTMICKÉ FAKTORY

Rytmičtý faktor se v lineární organizaci staroslověnské věty a slovanských vět z 12.–13. stol. uplatňoval při postavení nepřízvučných slov (klitik) v proklizi a enklizi (Večerka 1985: 78). Jak již bylo řečeno, klitika představují soubor jednoslabičných elementů bez vlastního přízvuku, která pravidelně vstupují do jednoho přízvukového taktu společně s nejbližším přízvukným slovem ve větě, a to tak, že se buď přiklání k předcházejícímu (enklitika), anebo k slovu bezprostředně následujícímu (proklitika). Inventář klitik tvoří krátké tvary osobních a zvratných zájmen, některé tvary pomocného slovesa *být*, některé spojky a některé částice, tedy jednak plnovýznamová slova, jednak pohyblivé morfémy (Bělíčová – Uhlířová 1996: 217). Nepřízvučnost daných slov je ve staroslověnině¹⁴ jen hypotetická; předpokládáme ji na základě faktů komparatistických (Večerka 1985: 78, Daneš 1959).

4.1. Proklize

Proklize, tj. spojování nepřízvučného slova v jednu výslovnostní jednotku s následujícím slovem přízvukným, a tedy postavení takové předklonky (proklitiky) v kontaktní antepozici, je ve staroslověnině (ale rovněž tak v mladších textech ze zkoumaného období) charakteristická pro zápornky **нѣ**, **ни**, pro předložky a pro některé spojky a partikule.

Zápornka **нѣ** jako zápornka členská a zápornka větná stojí vždy v proklizi.

14 Toto tvrzení platí i pro jazyk ze zkoumaného období.

V přísudku, tvořeném opisnými tvary slovesnými, tj. spojením l-ových participií s finitními tvary slovesa **бѣти**, je záporka **не** zpravidla anteponována celé perifrázi.

Při spojení negativní partikule **не** s tvary opisného préterita (perfekta) tvořeného přítomnými tvary slovesa **бѣти** (**къмь**, **къи** atd.) a l-ovým participiem slovesa významového, jak ukazuje R. Večerka (Večerka 1985: 79, Večerka 1989: 34), by bylo hypoteticky možné rozlišit čtyři odlišné lineární realizace: ***нѣсмь пришьлъ/не (...)** **къмь пришьлъ**, ***къмь не пришьлъ**, ***не пришьлъ къмь**, ***пришьлъ нѣсмь/пришьлъ не (...)** **къмь**. Slovosledný model ***пришьлъ нѣсмь/пришьлъ не (...)** **къмь** není ve staroslověnských kanonických památkách realizován vůbec, stejně tak ho nenacházíme nikde v pozdějších prepisech evangelia, ve sledovaných památkách nebyla provedena žádná slovosledná změna ve prospěch uvedeného modelu. Struktura ***къмь не пришьлъ** je doložena v památkách jenom se slovesem **доконьчати**,¹⁵ ale ve verších, kde bylo použito této konstrukce, pozorujeme v pozdějších památkách určité kolísání. Např. v Mt 19:20 bylo ve většině veršů použito uvedeného slovosledného modelu (***къмь не пришьлъ**), ale v Miroslavově a Grigorovičově evangeliu je tato konstrukce nahrazena konstrukcí ***не пришьлъ къмь**, která je poměrně častější než typ ***къмь не пришьлъ** (za NTG τί ἐτι ὕστερῳ):

Mt 19:20

Mar., Dobrom., Vrač., Ban. **всѣ си съхранихъ отъ юности моеѧ. чесо есмь еште не доконьчалъ.**

Mir., Grig. **вса си съхранихъ ѿ юности моеѧ. чесо еще не докончалъ есмь.**

V Lk 18:22 pozorujeme opačnou tendenci: model ***не пришьлъ къмь** byl v Kjustendilském evangeliu nahrazen méně frekventovaným ***къмь не пришьлъ** (za NTG ἐτι ἔν σοι λε ἵπει):

Lk 18:22

Mar., Dobřejš., Vrač., Ban., Dobrom. **еще единого не доконьчалъ еси. всѣ елико имаши продаждъ и раздан ницинимъ.**

Kjust. **и еще единого еси не докончѣлъ. всѣ елико имаши продаждъ. и раздан ницинимъ.**

Nejfrekventovanější slovosledná struktura spojení negativní partikule **не** s tvary perfekta ***нѣсмь пришьлъ/не (...)** **къмь пришьлъ** nebyla ve zkoumaných památkách zaměněna žádnou jinou z uvedených konstrukcí, z čehož se můžeme domnívat, že právě tato slovosledná struktura byla nejpřirozenější jak pro staroslověnštinu, tak pro jazyk ze středobulharského období. Provedené změny

¹⁵ R. Večerka se domnívá, že v těchto případech se setkáváme se slovesem „opakokladným“ **недоконьчати** (Večerka 1985: 79).

slovosledu v rámci formy opisného préterita se zápornkou **не**, ať už byly jakékoliv, nebyly početné. Z excerpaného materiálu plyne obecný závěr: pro opisné préteritum platí, že zápornka **не** je danému spojení anteponována jako celku bez ohledu na vzájemný sled jeho složek (tj. pomocného slovesa a l-ového participia) jak ve staroslověnině, tak i v pozdějších slovanských památkách.

Při spojení negativní partikule **не** s tvary opisného kondicionálu tvořeného kondicionálovými (nebo aoristovými) tvary pomocného slovesa **быти** (**вѣмь**, **ви** atd. nebo **быхъ**, **бы** atd.) a l-ovým participiem významového slovesa, jak upozorňuje R. Večerka (Večerka 1985: 80, Večerka 1989: 35), by také bylo hypoteticky možné vymezit čtyři odlišné lineární realizace: ***не вѣмь/не быхъ пришьль**, ***вѣмь/быхъ не пришьль**, ***не пришьль вѣмь/быхъ**, ***пришьль не вѣмь/не быхъ**. Typ ***пришьль не вѣмь/не быхъ** není doložen ani v kanonických staroslověnských památkách, ani v pozdějších evangelních přepisech. Typ ***не пришьль вѣмь/быхъ** je ojedinělý – v Mariánském kodexu se s ním setkáváme jenom třikrát, jak dokládá R. Večerka. Je pozoruhodné, že v pozdějších slovanských přepisech už v těchto verších pozorujeme slovoslednou změnu ve prospěch frekventovanějších slovosledných modelů. Např. v Lk 12:39 je tento typ v Dobřejšově, Kjustendilském, Vračanském a Banickém evangeliu nahrazen modelem ***не вѣмь/не быхъ пришьль**, který je nejrozšířenější a nejobvyklejší jak ve staroslověnině, tak i v pozdějších památkách a „který tvoří téměř devět desetin všech případů se záporným kondicionálem“ (Večerka 1985: 81). Je tomu tak i v Ja 9:33:

Lk 12:39 (za NTG οὐκ ἄν ἄφῃκεν διορυχθῆναι τὸν οἶκον αὐτοῦ)

Mar. Dobrom. **се же видѣте ꙗко аште ви вѣдѣль гнѣ хранины. въ кы часть татѣ придетъ вѣдѣль оубо ви и не далъ ви подѣкопати домоу своего.**
Dobřejš., Kjust., Vrač., Ban. **се же видѣте ꙗко аще ви вѣдѣль гнѣ хранины. въ кон чѣсъ татѣ придетъ вѣдѣль оубо ви и не ви далъ подкопати домоу своего.**

Ja 9:33 (za NTG οὐκ ἡδύνατο ποιεῖν οὐδέν)

Mar. **аште не ви отъ ба былъ съ. не моглъ ви творити ничесоже.**
Ban. **аште не ви съ ѿ ба былъ. не ви моглъ творити ѿ себѣ ничесоже.**

Je zajímavé, že obdobná slovosledná změna byla provedena v Ja 18:36 v Dobřejšově evangeliu v konstrukci kondicionálu pasivního, tj. s participiem n-ovým (na místě participia l-ového v kondicionálu aktivním) – tam bylo rovněž užito modelu častějšího, obvyklejšího ***не вѣмь/не быхъ пришьль** místo ***не пришьль вѣмь/быхъ** v Mariánském, Miroslovově a Vračanském evangeliu.

Ja 18:36 (za NTG ἵνα μὴ παραδοθῇ τοῖς Ἰουδαίοις)

Mar., Mir., Vrač. **црство мое нѣстъ отъ сего мира. аште отъ сего мира ви**

БЫЛО ЦРСТВО МОЕ. СЛОУГЫ ОУБО МОА ПОДВИЗАЛИ СЯ БЫША. ДА НЕ ПРѢДАНЪ БИМЪ НЮДѢОМЪ.

Dobrejš. ЦРСТВО МОЕ НѢСТЬ Ѡ СЕГО МИРА. АЩЕ УТЬ МИРА СЕГО БИ БЫЛО ЦРСТВО МОЕ. ТО СЛОУГЫ МОА ПОДВИЗАЛИ СЯ БИШЖ. ДА НЕ БИХЪ ПРѢДАНЪ БЫЛЬ ЖИДОВОМЪ.

Pouze jednou jsme se setkali s případem, kdy byl nejfrekventovanější typ ***НЕ БИМЪ/НЕ БЫХЪ ПРИШЛАЪ** v pozdějších evangelních prepisech nahrazen za méně obvyklý ***БИМЪ/БЫХЪ НЕ ПРИШЛАЪ**, ale zde se domníváme, že nejde o slovoslednou změnu z pozdějšího období, nýbrž spíše o variantu evangelního textu, která existovala již ve staroslověnině (srov. Zogr. **ДА БИ НЕ ОШЛАЪ ОТЪ НИХЪ**):

Lk 4:42 (za NTG καὶ κατεῖχον αὐτὸν τοῦ μὴ πορεύεσθαι ἀπ' αὐτῶν)

Mar., Mir., Kjust. **І ДРЪЖААХЪ И ДА НЕ БИ ОТЪШЕЛАЪ ОТЪ НИХЪ.**

Dobrejš., Dobrom., Ban. **и дръжахъ да би не шшеаъ Ѡ нихъ.**

Z excerpovaného materiálu je zřejmé, že i v záporném opisném kondicionálu (stejně jako u forem perfekta) se projevuje silná tendence k postavení zápornky **НЕ** do antepozice k dané konstrukci jako celku, bez ohledu na vzájemný sled komponentů (tj. funkčního kondicionálu slovesa **БЫТИ** a l-ového participia).

Obecně řečeno, v proklizi se zápornkou **НЕ** se ve sledovaných evangelních textech prosadily frekventovanější modely. Tyto konstrukce, které byly ve staroslověnině již ojedinělé, byly transformovány na konstrukce častější. Nesetkali jsme se s případem, kdy by konstrukce s větší frekventovaností byla nahrazena typem vyskytujícím se ojediněle. Tento jev bychom možná mohli vysvětlit snahou o ustálení nějakého jednotného slovosledného modelu, ačkoliv rozmanitost v těchto památkách stále ještě existovala.

Jestliže zápornka **НИ** popírá děj slovesa vyjádřeného tvarem opisným, zaujímá antepozici k danému obratu jako celku (a nestojí tedy mezi jednotlivými členy perifráze) bez ohledu na to, je-li l-ovému participiu pomocné sloveso anteponováno (Večerka 1985: 82):

Lk 6:3

Mar., Dobrom. **І ОТЪВѢШТАВЪ НСЪ РЕЧЕ КЪ НИМЪ. НИ ЛИ СЕГО ЕСТЬ ЧЪЛИ ЕЖЕ СЪТВОРИ ДВАДЪ.** (za NTG οὐδε τοῦτο ἀνέγνωτε ὃ ἐποῶησεν Δαυὶδ)

Kjust., Vrač. **и Ѡвѣцаѡ ѡсъ рече имъ. ни ли сего чли есте еже створи двадъ.**

Ban. **и Ѡвѣца ѡсъ рече къ нимъ. ни ли есте сего чъли еже сътвори двадъ.**

V žádné pozdější památce nebyla zjištěna změna pozice záporové částice **НИ** a nikdy se tato zápornka nedostala mezi členy perfekta nebo opisného kondicionálu. Můžeme tedy zobecnit, že pozice zápornky **НИ** byla ustálená jak ve staroslověnině, tak i v památkách ze zkoumaného období.

4.2. Enklize

Enklize představuje spojení nepřízvučného slova v jednu výslovnostní jednotku s předcházejícím slovem přízvučným, jinak řečeno příklonka (enklitikon) je v kontaktní postpozici za přízvučným slovem. Protože jsou to slova většinou jednoslabičná, bez vlastního přízvuku, „přiklánějí“ se ve větě k předcházejícímu přízvučnému slovu a tvoří s ním jeden přízvukový a rytmický celek. V důsledku své nepřízvučnosti enklitika nemohou stát na začátku věty, ale až po prvním přízvučném úseku věty, tedy *na místě druhém*, neboli v tzv. postiniciální pozici. Tzv. *první místo* v jednoduché větě může zaujímat jak jediné slovo, tak skupina slov tvořících rozvitý větný člen. Enklize je ve staroslověnských a středobulharských památkách charakteristická pro větné partikule-spojky **ѡ** („neboť, vždyť, totiž“), **же** („však, pak, a“) a zčásti pro partikuli **ли**, pro některé tvary zájmené a pro některé tvary pomocného slovesa **бѣти**; specifickou povahu měla partikule-spojka **оуѡ** (Večerka 1985: 88). Staroslověnské příklonky patřily k různým druhům slov a vyznačovaly se různou důsledností co do svého postavení po prvním přízvučném slově ve větě (Večerka 1984: 181), je tomu tak i v pozdějších slovanských textech.

Postavení nepřízvučných slov za prvním přízvučným slovem nebo slovním spojením ve větě nebo ve větném úseku (podle tzv. *Wackernagelova zákona* – o tomto pravidlu týkajícím se postavení enklitik v indoevropském aspektu srov. Wackernagel 1892) bylo charakteristické pro tzv. *enklitika tantum* (neboli příklonky stále) shodně s územ praslovanským, kořenící až v hlubinách indoevropského dávnověku (Večerka 1984: 181).

Přímou kontinuitu s tímto archaickým východiskem měly však jen jednoslabičné větné partikule **ѡ**, **же** a krátké dativní tvary **ли**, **ти**, **си**. Ostatní uvedené prostředky se teprve enklitiky stávaly, a to, jak uvádí R. Večerka (Večerka 1985: 88), zčásti v souvislosti se svou gramatickou transformací (týká se to vývoje zvratného **ѡ** z funkce přímého, akuzativního objektu do funkce morfologického „deagentizátoru“ a vývoje různých finitních tvarů slovesa **бѣти** ve funkci pomocného slovesa v opisných slovesných tvarech), zčásti v souvislosti s vývojem deklinačního paradigmatu, jehož byly součástí (týká se to především vývoje genitivně-akuzativních tvarů v deklinaci zájmen, kde vznik „nových“ tvarů akuzativu **мене**, **тебе**, **себе** umožnil pojetí kratších **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** stejně, jako byla dubletnost delších a kratších tvarů v dativu – kratší tvary se staly enklitiky. V této mladší vrstvě se částečně zachovaly některé syntaktické a prozodické vlastnosti související s jejich původní ortotonickou povahou – mohou stát, na rozdíl od primárních zájmenných enklitik – po předložce (Gramatika na starobálgarskija ezik 1991: 229).

Větné partikule-spojky **ѡ**, **же** stojí podle Wackernagelova zákona po ortotonicém incipitu (tj. po prvním přízvučném slovem věty) téměř důsledně, slovosledně odchylky s **ѡ** jsou zcela ojedinělé a nejisté. Tíhnutí enklitik **ѡ**, **же** a zčásti **ли** bez-

prostředně za ortotonický incipit věty bylo tak silné, že tato slova běžně oddělovala i členy atributivních syntagmat (Večerka 1984: 182) – např. Lk 1:24 Mar., Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. **по сиѡхъ же дънехъ**; Lk 1:26 Mar., Dobřejš., Dobrom., Vrač., Ban. **въ шесты же мѣсѣцѣхъ**; Lk 7:2 Mar., Vrač., Ban. **сѣтънникоу же етероу**. Tato pozice odlišuje příklonky větné od enklitik vztahujících se k verbálnímu predikátu, které – pokud zaujímají pozici ve větném incipitu podle Wackernagelova zákona – stávají zpravidla až za celým atributivním syntagmatem (Večerka 1985: 91). Jak jsme již uvedli v kapitole o tendenci ke kontaktní posloupnosti větných členů, pozice těchto větných enklitik se v pozdějších památkách skoro vůbec nemění – je zajímavé, že i když oddělují členy atributivního syntagmatu, které se nachází na větném incipitu, v pozdějších prepisech tato enklitika svoji interpozici v rámci takového syntagmatu zachovávají. Dalo by se říct, že si v pozdějších slovanských památkách tyto dva slovosledné principy nekonkurují. Ve zkoumaných textech nebyl slovosled takových atributivních syntagmat nikdy upraven podle členské sounáležitosti větných členů a tato větná enklitika nebyla v rámci té které věty nikdy dána do jiné pozice.

Jediný případ s kolísáním postavení **во** bylo po proklitické záporové částici **не** na větném incipitu. V Mt 15:2 je enklitikon až po dalším, ortotonickém slově, a tím byla porušena kontaktnost zápornky s příklonkou. Případy s kontaktní postpozicí větných enklitik s proklitiky (se záporkami **не**, **ни**) v incipitu věty nebo větného úseku nejsou ve staroslověnině ani v pozdějších památkách časté. Důvodem k potlačení nebo aspoň omezení kontaktní postpozice větných enklitik s proklitiky a k slovosledné změně v Mt 15:2 byla patrně „obava autorů projevů, aby tak aktuálním syntaktickým jevem nevznikly tvary **или**, **иже**, **ибо**, **небо**, **неже**, **даже**, **толи**, **тоже** apod., když vedle toho už existovaly ve spisovném jazyce (a v některých případech patrně i v místních dialektech) více méně stabilizované tvary **иже**, **или**, **небонѣ**, **ибо**, **даже**, **неже(ли)**, **толи**, **тоже** apod. se zcela jiným významem a funkcí, než byla ta, kterou měly ony útvary vytvářené spojením daných proklitik a enklitik ad hoc“ (Večerka 1985: 92):

Mt 15:2

Mar., Dobřejš., Grig., Ban. **не омываѣтъ во рѣкъ своихъ еда хлѣбъ ѣдати**.
 Mir. **не во вмывають рѣкъ своихъ. еда хлѣбы ѣде**. (za NTG οὐ γὰρ ví πτοῦνται τὰς χειρας αὐτῶν)

Enklitiky, u kterých jsme pozorovali značně větší variabilitu v jejich postavení (ve srovnání s enklitikami větnými), byly krátké zájmenné tvary vztahující se k verbálnímu predikátu – ve zkoumaných památkách stojí jednak v kontaktní postpozici s ním, jednak po prvním přízvučném slově nebo slovní skupě věty podle Wackernagelova zákona (B. Havránek nazývá tuto pozici *rytmické postavení* – Havránek 1928: 26), a konečně zčásti i mimo tyto pozice.

Z excerpovaného materiálu je zřejmé, že se v případě postavení zájmen **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** kříží dvě tendence – tendence, vyjádřená tzv. Wackernagelovým pravidlem a tendence druhá – klást je za příslušné sloveso (Chodova 1980), přičemž ta druhá tendence je značně silná. Křížení obou tendencí ještě ve staroslověnětině dobře reprezentuje doklad jako Mk 5:31 Mar. **ѿ ꙗꙋѧ ѡмѡу ѡученици ѡго. видиши народъ ѡу҃гнѣѧѡѡштѣ ꙗꙋ. ѿ ꙗꙋѧ кѣто сѧ прикоснѡ сѧ мѣнѣ.** (ale např. v Banickém evangeliu má verš tuto podobu: **и ꙗꙋѧ кѣто прикоснѡ сѧ мнѣ**). Další uvedené verše reprezentují druhy prováděných změn:

Mt 16:15

Mar., Mir., Ban. $\overline{\Gamma}\Delta$ $\overline{\eta}\mu\tau\overline{\eta}$ $\overline{\eta}\varsigma$. $\epsilon\tau\iota$ $\overline{\gamma}\epsilon$ $\kappa\overline{o}\rho\overline{o}$ $\overline{\mu}\alpha$ $\overline{\Gamma}\lambda\epsilon\tau\epsilon$ $\epsilon\tau\iota$. (za NTG $\acute{\upsilon}\mu\epsilon\iota\varsigma$ δε
τίνα με λέγετε εἶναι)

Vrač. гла имь ꙗкоже вѣдѣши ма кого гл҃ете быти сꙗща.

Mt 5:39

Mar. не противите са зѣлоу. нѣ аще кто та оударитъ вѣ деснѣхъ ланитѣхъ.
обрати ємоу и дрюгѣхъ. (za NTG ἄλλ', ὅστις σε ῥαπίζει εἰς τὴν δεξιὰν σιαγόνα)

Мир, не противите се залу, нь аще те кто оударитъ оу десну ю лантѹ, обрати
ему другѹж.

Ван. не противити сѧ зломѧ. нѧ аще кто оударить тѧ въ деснѧ ланитѧ.
вѣрати ємѧ и другѧѧ.

Častěji než stará enklitika **ми, ти, си** se objevují – jak ve staroslověněštině, tak i v pozdějších slovanských textech – v kontaktní postpozici po slovese nová enklitika **ма, та, са** a ostatní krátké tvary zájmenné patrně „jako přežitkový projev toho, že se ještě nevyvinula v plná enklitika“ (Havránek 1963). Tvary **ма, та, са** ve staroslověněštině nebyly ještě pravidelnými enklitiky jako **ми, ти, си**, která jsou enklitika prajazyková, jen se mohly stávat příklonnými. Byla to slova, jichž se užívalo přízvučně (stopy tohoto původu jsou ve staroslověněštině dobře patrné v dokladech s těmito tvary po předložce, a, jak poukazuje B. Havránek, „stav staroslověněštiny podle toho není rušení enklize, nýbrž, co se týče přízvučného užívání zájmen **ма, та, са** i větního jejich postavení, jest starším vývojovým stadiem. Užívání pak po předložce jest důkazem jejich původní přízvučnosti“ Havránek 1928: 41) i bez přízvuku. Jednoslabičné tvary zájmenné **ма, та, са** a ak. pl. **мы** se stávaly enklitickými sekundárně v souvislosti s mladším pronikáním tvarů „delších“, původně genitivních **мене, тебе, себе** do funkce akuzativu (Večerka 1984: 183). Nelze vyloučit možnost, že zvýšení stupně enklitičnosti (totiž pravidelnější užívání jako enklitik) souvisí se ztrátou vlastního významu reflexivního pronomina **са** ve spojení se slovesy reflexivními a odtud že se šířilo i k tvarům **ма, та** (Havránek 1928: 40).

Předpokládali jsme, že ve zkoumaných památkách, co se týká postavení zájmen **MA**, **TA**, **CA**, bude převládat nějaká výraznější slovosledná tendence (ať už postavení na tzv. druhém místě podle Wackernagelova pravidla, nebo kontaktní postpozi-

ce za slovesem), avšak variabilita slovosledu enklitik existující ve staroslověnských památkách přetrvávala dále i v pozdějších textech. Na základě excerpovaného materiálu nelze s jistotou tvrdit, že nějaký slovosledný princip byl dominantní. Slovosledné změny byly provedeny jak ve prospěch platnosti Wackernagelova pravidla, tak i ve prospěch kontaktní postpozice za příslušným slovesem a o těchto pozicích by se dalo mluvit jako o synonymních. Z dalších uvedených příkladů je patrné, že provedené slovosledné změny však nebyly jenom ve prospěch chronologický novější tendence zaujímat druhé místo ve větě – např. v řecké předloze v Ja 17:4, Lk 12:58 a Mt 16:13 je zájmeno na druhém místě a dalo by se očekávat, že se jeho pozice v slovanských evangeliích přepisech měnit nebude, ba právě naopak – že zůstane stejná, protože by odpovídala chronologicky novějšímu charakteru těchto zájmen (která se stávala enklitiky), avšak v pozdějších památkách pozorujeme právě kontaktní postpozici tohoto zájmena za příslušným slovesem.¹⁶

Ja 17:4

Mar., Dobřejš., Mir., Vrač. азъ прославихъ тѣ на земли. дѣло съвършихъ. еже далъ еси мнѣ да сътворю.

Dobrom. азъ тѣ прославихъ на земли. дѣло съвършихъ. аже далъ еси мнѣ да сътворю. (za NTG ἐγὼ σε ἐδόξασα ἐπὶ τῆς γῆς)

Lk 12:58

Mar., Dobřejš., Kjust., Dobrom. ѿ сѣдни тѣ прѣдасть слоуѣ. и слоуга тѣ въсадитъ въ темницю. (za NTG καὶ ὁ πρῶτος σε βαλεῖ εἰς φυλακὴν)

Ban. и сѣдни тѣ прѣдасть слоуѣ. и слоуга въсадитъ тѣ въ темницю.

Mt 16:13

Mar., Ban. въпрашаше оученикы своя гл҃а. кого гл҃ють ма чл҃вци сѣшѣ сѣна чл҃вскаго.

Vrač., Mir. въпрашааше оученикы свои гл҃а. кого ма гл҃ють чл҃вци сѣшѣ сѣна чл҃вч҃а. (za NTG [var.] τίνα με λέγουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι)

U сѣ было pozoruhodné to, že se po provedených změnách nikdy neocitlo v distantní pozici vůči slovesu, což se naopak stávalo u ма, тѣ (i když tyto případy byly ojedinělé); vždy mělo сѣ kontaktní postavení se slovesem, ať už v postpozici nebo prepozici. Naproti tomu u registrovaných změn na bázi excerpovaného materiálu, když сѣ bylo v prepozici, bylo toto postavení zároveň v souladu s Wackernagelovým pravidlem. Na jedné straně byla patrná snaha dát сѣ do rytmičké pozice podle Wackernagelova pravidla, ale zároveň byla zřejmá tendence neztratit jeho kontakt se slovesem. U сѣ mohla být tato jeho pozice podepřena snahou zachovat jeho lineární kontakt se slovesem proto, že s ním tvořilo syntakticko-morfologickou jednotku (Slawski 1946).

16 V těchto případech by se dalo uvažovat i o vlivu nějaké odlišné řecké předlohy.

Ja 20:13 (za NTG γύναι, τί κλαιεις)

Mar., Ban. **и гласте ен она. жено что плачешн са. гла има ѣко възаса га моего. и не вѣмъ кѣде положиша и.**

Dobrejš., Dobrom., Vrač. **и гласта ен. жено что са плачешн. глаш има взашж га моего. и не вѣмъ и гдѣ и положишж.**

Mt 6:28 (za NTG καὶ περὶ ἐνδύματος τί μεριμνᾶτε)

Mar. **и о одежди что са печете. съмотрите кринъ селъныхъ. како растжтъ. не троуждажтъ са ни праджтъ.**

Vrač., Ban., Mir., Grig. **и о одежди что печете са. не съмотрите кринъ сельныхъ. како растатъ. не троуждажтъ са ни прѣиджтъ.**

Mt 17:25 (za NTG τί σοι δοκεῖ, Σίμων)

Mar., Dobrejš., Vrač. **что ти са мьнитъ симоне. цсри земьсцини отъ кыхъ приемяжтъ дани. ли кнись.**

Ban., Mir., Grig. **что ти мнит са симоне. црк зем'сти ѿ кыхъ приемяат дары. или киньсонъ.**

Můžeme tedy zobecnit, že pozice **ма**, **та**, **са** i v textech z 12.–13. stol. není ještě automatizována a byla v procesu ustalování.

Jediný případ, kdy si tyto dvě výše zmíněné tendence nekonkurují, se vyskytuje v těch verších, ve kterých stojí na větěném incipitu sloveso a pronominální enklitikon zaujímá kontaktní postpozici (s eventuální možnou vsunutou enklitikou větňou), neboť tu nedochází ke kolizi obou slovosledných principů, tj. principu postpozitivního kontaktu se slovesem a postpozitivního kontaktu s ortotonickým incipitem větňým; „uvedená poloha je vlastně jedinou možností, vyhovující oběma principům zároveň“ (Večerka 1985: 95).

Princip Wackernagelův se důsledně uplatňuje nejen u větňých partikulí-spojek **бо**, **же**, ale rytmické postavení mělo převahu i u krátkých tvarů datativu singuláru zájmen osobních **ми**, **ти**.¹⁷ Podstatně řidší ve srovnání s **ма**, **та**, **са** je u těchto enklitik postavení kontaktní, tj. po slovese, které není prvním členem věty. Enklitičnost těchto tvarů sahá až do hlubin indoevropského dávnověku (Večerka 1984: 182).¹⁸ Je pozoruhodné, že v pozdějších památkách u těchto zájmen silně převládají případy se změnou ve prospěch postavení za prvním přízvukným slovem věty/větňého úseku. Nejčastější je tato změna ve Vračanském evangeliu, ale poměrně často se vyskytuje i v Miroslavově a Dobrejšově evangeliu.

17 Na rozdíl od enklitik větňých **бо**, **же** neoddělují od sebe enklitika zájmenná **ми**, **ти** členy atributivního syntagmatu ve větěném incipitu.

18 O tom svědčí i fakt, že se ve staroslověnětině **ми**, **ти** nikdy nepoužívalo po předložce, kdežto **ма**, **та**, **са** ano.

Mt 26:15

Mar., Dobřejš., Mir. рече что хоштеете ми дати. ꙗзъ вамъ прѣдаме-и. они же поставиша емоу. ѣ-сѣребръникъ. (za NTG τί θέλετέ μοι δοῦναι)

Ban., Vrač. рече что ми хоцете дати. ꙗзъ вамъ прѣдам и. они же поставиша емоу. ѣ. сребръникъ.

Mt 18:26

Mar., Ban. падъ оубо работъ. кланѣше сѧ емоу г҃ла. г҃и потрѣпи на мнѣ и всѣхъ въздамъ ти. (za NTG καὶ πάντα ἀποδώσω σοι)

Dobřejš., Mir., Grig., Vrač. и падъ же работъ и кланѣше сѧ емоу г҃ла. г҃и потрѣпи на мнѣ и всѣхъ ти въздамъ.

Mt 18:29

Mar., Dobřejš., Ban. падъ же клеврѣтъ молѣше и г҃ла. потрѣпи на мнѣ и всѣхъ въздамъ ти. (za NTG καὶ πάντα ἀποδώσω σοι)

Vrač., Mir., Grig. падыше клеврѣтъ его млаѣше сѧ и г҃ла. потрѣпи на мнѣ и всѣхъ ти въздамъ.

Mt 18:17

Mar., Dobřejš., Ban. аще же не послушаатъ ихъ. рци цркви. аште же и о цркви не родити въчнетъ. да бждетъ ти ѣко ѡзъгычъникъ. ꙗ мгытаръ. (za NTG ἔστω σοι ὥσπερ ὁ ἐθνικός καὶ ὁ τελώνης)

Vrač. аще же не послушаетъ ихъ. повѣждъ и цркви. аще же не послушаетъ цркве, да ти бждетъ странникъ и мгытаръ.

Na rozdíl od pozice zájmen **мѧ**, **тѧ**, **сѧ** u dativních tvarů **ми**, **ти**¹⁹ můžeme tvrdit, že se v památkách z 12.–13. století projevovala výrazná tendence k rytmičnému postavení. Je příznačné, že v excerpovaném materiálu nebyla zaznamenána skoro žádná změna směrem k postavení za příslušné sloveso ve srovnání s nejstarší sledovanou památkou – Mariánským kodexem. Ve všech ostatních evangelních textech (v menší či větší míře) byly verše transformovány tak, aby bylo dosaženo postavení zájmen **ми**, **ти** podle Wackernagelova zákona. Lze konstatovat, že jejich postavení bylo ve zkoumaném období už víceméně ustálené (tomu vlastně nasvědčuje i stav v současné bulharštině i srbštině – v srbštině zaujímají všechna enklitika postavení podle Wackernagelova pravidla, tedy včetně *ми*, *ти*; naproti tomu v současné bulharštině právě jenom tato enklitika toto rytmičné postavení podle Wackernagelova pravidla zaujímají v rámci nominální fráze pravidelně).

Jistou slovoslednou variabilitu jsme zaznamenali rovněž u tvarů indikativu prezenta pomocného slovesa **бѣти** jako součásti opisného préterita (**perfekta**), které stává, na rozdíl od kondicionálního **би/бѣ**, v kontaktní postpozici s *l*-ovým participiem slovesa častěji než po ortotonickém incipitu dle Wacker-

19 U **си** jsme žádnou změnu nezaznamenali.

nagelova zákona, a to jak ve staroslověnině, tak i v pozdějších památkách; v excerpovaném materiálu se nijak výrazně neprojevila tendence k rytmičkému postavení těchto forem.

Většina provedených slovosledných změn prezentních tvarů slovesa **БЫТИ** představovala proměnu postpozice za plnovýznamovým slovesem za prepozici a naopak. V památkách z 12.–13. stol. pozorujeme jistou inklinaci pomocného slovesa v rámci perfektních forem k protetickému kontaktu s l-ovým participiem, s nímž tvoří morfologickou jednotku; častější však byla tendence k jeho přesunu do postpozice. Na provedených změnách bylo patrné to, že tvary slovesa **БЫТИ** tihly ke kontaktnímu postavení vůči l-ového příčestí (i když případy s postavením do distantní pozice se rovněž vyskytovaly):

Ja 20:15 (za NTG εἰ σὺ ἐβάστασας αὐτόν, εἶπέ μοι ποῦ ἔθηκες αὐτόν)

Mar., Dobrom., Vrač. **аште тѣ єси вѣзаль. повѣждь мнѣ кѣде и єси положиаль.**

Dobrejš., Ban. **аште тѣ вѣзаль єси. то повѣждь мнѣ. гдѣ єси положиаль.**

Ja 16:30 (za NTG ἐν τούτῳ πιστεύομεν ὅτι ἀπὸ θεοῦ ἐξῆλθες)

Mar. **о семь вѣроуємъ ꙗко отъ ба ишеаль єси.**

Mir., Dobrejš., Dobrom., Vrač. **о семь вѣроуємъ ꙗко ѿ ба єси ишьль.**

Prezentní tvary pomocného slovesa **БЫТИ**, anteponované l-ovému participiu, mají „středovou“ pozici ve větě. Toto jejich mediální postavení by také mohlo být motivováno postavením po nějakém „kryptoincipitu“ nebo „pseudoincipitu“ v rámci samotného verše (pokud bylo slovo nebo slovní komplex nositelem větného důrazu nebo zahajovalo nový úsek promluvy – výslovnostní takt po vnitrovětné dierezi) (VEČERKA 1985: 98); v takovýchto případech jako by formy **БЫТИ** zaujímaly rytmičké postavení. Např. v Mk 8:3 v Mar. bychom mohli předpokládat, že po **отъ нихъ** existovala vnitrovětná diereze a že **издалече** bylo chápáno jako první ortonické slovo následující sekvence, ale v Banickém evangeliu vidíme projevení tendence klást tvary slovesa **БЫТИ** do kontaktní postpozice:

Mk 8:3 (za NTG καὶ τινες αὐτῶν ἀπὸ μακρόθεν ἦκασιν)

Mar. **дрѹзини бо отъ нихъ издалече сѣтъ пришьли.**

Ban. **дрѹзини бо ихъ издалечѣ пришли сѣтъ.**

Postavení tvarů pomocného slovesa **БЫТИ** ve sledovaných památkách ještě nebylo úplně ustálené. Tomu nasvědčuje i skutečnost, že tyto tvary měly odlišnou pozici v rámci jediného verše jedné a téže památky. Např. Ja 17:2 reprezentuje několik možných slovosledných variant: kontaktní, jakož i distantní pozici, jak prepozici, tak postpozici s l-ovým participiem – v Mariánském evangeliu pozorujeme jak distantní postpozici, tak distantní prepozici (rytmické postavení podle Wa-

ckernagelova zákona); v Miroslavově a Dobromirově jsou přítomny varianty jak s distantním (v postpozici), tak s kontaktním (v prepozici) postavením; ve Vračanském evangeliu pozorujeme jenom kontaktní postavení, ale jak v prepozici, tak v postpozici; jen v Dobřejšově je dodržen tzv. syntaktický paralelismus, tj. v obou větách tohoto verše byly použity identické konstrukce:

Ja 17:2

Mar. Ѣкоже дааѣ емоу еси власть всѣкоуа плѣти. да всѣко еже еси емоу дааѣ дастъ имъ живота вѣчнааго.

Dobřejš. Ѣкоже даамоу еси власть всеа плѣти. да все еже даамоу еси дастъ имъ жизнь вѣчнааю.

Mir., Dobrom. Ѣко дааѣ емоу еси власть всакоу плѣти. да всѣко еже амоу еси дааѣ дастъ емоу живота вѣчнааго.

Vrač. Ѣко дааѣ еси емоу власть всѣкоу плѣти. да всѣко еже еси дааѣ дастъ имъ животъ вѣчнѣи.

NTG καθὼς ἔδωκες αὐτῷ ἐξουσίαν πάσης σαρκός, ἵνα πᾶν ὃ δέδωκες αὐτῷ δώσῃ αὐτοῖς ζωὴν αἰώνιον.

Tato variabilita ukazuje, že pozice tvarů pomocného slovesa **бѣти** jako součástí složených forem perfekta byla v 12.–13. stol. stále ještě v procesu ustalování; tyto tvary nezaujímaly důsledně nějakou kontaktní pozici. Tato různorodost existovala ve všech zkoumaných evangeliích a v žádném z nich jsme nepozorovali tendenci k prosazení jednotného slovosledného modelu. Jediná obecnější vlastnost, kterou všechny zkoumané evangelní texty vykazují, je nepřítomnost výraznější tendence k rytmičkému postavení, což je vlastně ve shodě se stavem ve staroslověnině.

Tvary funkčního kondicionálu pomocného slovesa **бѣти** jako součástí opisného **kondicionálu** stávají, na rozdíl od přítomných tvarů pomocného slovesa **бѣти** jako součástí opisného préterita (perfekta), mnohem častěji po ortotonicém incipitu (dle Wackernagelova zákona) než v kontaktní postpozici za l-ovým participiem významového slovesa, které nezaujímá polohu v čele věty (Večerka 1985: 99). Provedené změny v pozdějších památkách nebyly početné, mohli bychom zobecnit, že stav v textech z 12.–13. stol. se víceméně shoduje se stavem ve staroslověnině.

Mt 26:24

Mar., Vrač. горе же члвкоу томоу имже снѣ чскѣ прѣдастѣ сѧ. добрѣа би бѣло емоу аште сѧ би не родилѣ чкѣ тѣ. (za NTG καθὼς ἦν αὐτῷ εὖ οὐκ ἐγεννήθη ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος)

Ban., Mir., Dobřejš. горе же члакоу томѣ. имже снѣ чсчѣ прѣдастѣ сѧ. добрѣк-мѣ би било аще сѧ би не родилѣ чкоть.

Z tvarů slovesa **БЫТИ** inklinují k rytmicke pozici jako enklitika výrazněji zejména jednoslabičné kondicionálové formy **БИ/БЫ** a **БЖ** (Večerka 1984: 183). Dvojslabičné a trojslabičné kondicionálové tvary slovesa **БЫТИ** po prvním přízvučném slově ve větě běžně nestávají; i když jsou prováděny slovosledné změny, nikdy to není ve prospěch rytmickeho postavení. Lze tedy usoudit, že silné tlení k postavení po prvním ortotonickém slově mají jen jednoslabičné kondicionálové tvary pomocného slovesa, a to jak ve staroslověštíně, tak v pozdějších památkách.

Ja 15:19 (za NTG εἰ ἐκ τοῦ κόσμου ἦτε, ὁ κόσμος ἄν τὸ ἴδιον ἐφύλει)

Mar., Mir., Vrač., Dobrom. **аште отъ мира БИСТЕ БЫЛИ. миръ оубо свое любилъ би.**

Dobrom. **аще отъ мира БЫЛИ БИСТЕ. миръ оубо своя любилъ би.**

Zajímavý je doklad Mt 6:16, kde v Mar., Ban. **БЖ** zaujímá tzv. druhé místo (tj. má rytmicke postavení). Ve Vrač. je už použito formy **БЫШЖ** a tato skutečnost byla pravděpodobně důvodem pro provedenou slovoslednou změnu:

Mt 6:16 (NTG ὅπως φανῶσιν τοῖς ἀνθρώποις νηστεύοντες)

Mar., Ban. **егда же постите сѧ. не бждѣте ꙗко впокрити. просмраждайтѣ бо лица своѣ. да бж сѧ авили члвкомъ постаще.**

Vrač. **егда же ал'чете. не бждете іако лицемѣри сѣтоуше. просмраждающе лица своѧ. да сѧ бышж вили чл'вкомъ ал'чжше.**

Stejně jako u tvarů pomocného slovesa **БЫТИ** v perfektu i tvary slovesa **БЫТИ** v kondicionálových strukturách mohou též stát před svým l-ovým participiem – kontaktně nebo distantně – a přitom nikoli za ortotonickým incipitem věty (srov. např. Ja18:36 **аште отъ сего мира би было црсо мое. слоугы оубо моя подвижали сѧ быша**; varianta s rytmickeým postavením **би** by byla ***аште би отъ сего мира было црсо мое**). Toto mediální postavení má „motivaci ve variantě Wackernagelova pravidla jakožto postpozice po ‚kryptincipitu‘ nebo ‚pseudoincipientu‘“ (Večerka 1985: 101). Je pozoruhodné, že slovosled takovýchto veršů nebyl změněn ani v pozdějších památkách, což bylo pravděpodobně vyvoláno tím, že na tomto pseudoincipientu byl nejspíše intonační a sémantický důraz.

Jako slovosledný princip determinující polohu enklitik ve větě funguje Wackernagelovo pravidlo v současných jazycích západoslovanských, dále v srbštině, chorvatštině a slovinštině. O těchto jazycích lze tvrdit, že enklitika v nich zaujímají tzv. *druhé* místo ve větě a že právě tato poloha je zde polohou bezpříznakovou, i když nikoli jedinou možnou (Bělíčová – Uhlířová 1996: 219). Srbština a chorvatština jsou jedinými slovanskými jazyky, v nichž se klade enklitikon pravidelně za první přízvučné slovo ve větě, a to i tehdy, dostane-li se tím dovnitř nominální fráze – podle Katičice (Katičić 1986, Težak – Babić 1994: 246) toto rozdělování

4. Rytmické faktory

velmi těsně syntakticky spjatých slov příklonkou je znak vytříbeného vyjadřování a je to charakteristické spíše pro chorvatštinu (Sedláček 1989: 258). Rozdělit příklonkou v těchto jazycích nelze části frazeologického spojení. Ve slovinštině a západoslovanských jazycích se za základní polohu považuje postavení za prvním přízvučným celkem ve větě bez ohledu na to, zda jde o celek jednoslovný nebo víceslovný, a k roztržení nominální fráze nedochází (Bělíčová – Uhlířová 1996: 223). Vůči svému slovu řídicímu může být příklonka v kontaktní i distantní pozici.²⁰

V bulharštině a makedonštině se poloha zájmenných i slovesných klitik řídí principem gramatické sounáležitosti – klitika buď bezprostředně předchází přízvučnému slovu, k němuž gramaticky patří, anebo za ním bezprostředně následují (Cychun 1968). V makedonštině je proklize důslednější než v bulharštině. Rozdíl mezi bulharštinou a makedonštinou je zejména v tom, že makedonština připouští iniciální polohu zájmenných proklitik, zatímco bulharština ji vylučuje. Uplatnění gramatického principu vede k větší stabilizaci ve slovosledu klitik v těchto jazycích – „spisovný standard bulharštiny a makedonštiny připouští jedinou polohu proklitikou a jedinou polohu enklitikou – polohu kontaktní. Přitom prepozice celkově dominuje nad postpozicí; pro některá klitika, např. pro bulharské *уе* je dokonce polohou výlučnou“ (Bělíčová – Uhlířová 1996: 224). Jedinou oblastí uplatnění Wackernagelova pravidla v bulharštině zůstávají posesivní příklonky v rámci nominální fráze (Brezinski 1984).

Nejméně normalizována je ve staroslověněštině a ve sledovaných památkách poloha spojky-částice **оубо**, která někdy zaujímá podobnou pozici jako zájmenná enklitika, resp. i větné enklitické partikule, nezřídka však polohou jinou (Večerka 1985: 109). V souladu s Wackernagelovým zákonem stává často po ortotonickém incipitu větném, ale není to poloha obligatorní, postavení partikule je variabilní a ve zkoumaných památkách se neprojevila tendence k pevnému umístění ve větě. Může např. oddělovat tvary pomocného slovesa **бѣти** od l-ového participia v kondicionálu:

Lk 7:39 (za NTG *ἐγίνωσκεν ἄν τις καὶ ποταπὴ ἡ γυνὴ ἣτις ἄπτεται αὐτοῦ*)

Mar., Kjust., Vrač., Ban. **сѣ аште би бѣлъ прѣкъ. вѣдѣлъ би оубо кто и какова жена прикасаатъ сѣ емь.**

Mir. **аще би си прѣкъ бѣлъ. вѣдѣлъ оубо би кто и какова жена прикасаеть сѣ амь.**

Mt 25:27 (za NTG *καὶ ἐλθὼν ἐγὼ ἐκομισάμην ἄν τὸ ἐμὸν σὺν τόκῳ*)

20 V žádném západoslovanském jazyce, ale ani v srbštině, chorvatštině a slovinštině však Wackernagelovo pravidlo nefunguje jako striktní norma. Již B. Havránek (Havránek 1928) považoval za správnější mluvit spíše o tendenci než o pravidle. Slovosledné varianty ve slovanských jazycích ukazují na postupující konkurenci rytmického principu s principem gramatické sounáležitosti, tj. s „tendencí pozicně upínat klitikon k slovu, k němuž patří gramaticky“ (Bělíčová – Uhlířová 1996: 223). Prosazování gramatického činitele se projevuje především tendencí ke kontaktní postpozici příklonky za slovesem.

Mar., Dobřejš., Mir., Grig., Vrač. **ѿ пришьдѣ азъ възалъ оубо бимъ свое съ лихвоѡж.**

Ban. **ѿ пришьдѣ оубо азъ възалъ бимъ свое съ лихвоѡж.**

V některých verších je **оубо** nahrazováno větnou partikulí **бо**. Z ostatních příkladů bychom mohli zobecnit, že postavení této částice ve větě je volné; žádná ze zkoumaných památek se nevyznačovala prosazením jednotného slovosledného modelu (změny umístění spojky-částice **оубо** ve zkoumaných textech ani nebyly nějak početné).

Mt 25:13

Mar., Mir., Grig., Vrač., Ban. **бѣдите оубо ѣко не вѣсте дѣни ни часа.** (za NTG γρηγορείτε οὖν, ὅτι οὐκ οἴδατε τὴν ἡμέραν οὐδὲ τὴν ὥραν)

Dobřejš. **бѣдите не вѣсте бо днѣ и чѣса.**

Lk 18:8

Mar., Dobřejš., Dobrom., Vrač. **оваче снѣ члвчъскыи пришедѣ оубо овраштитѣ ли вѣрж на зѣми.** (za NTG πλὴν ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐλθὼν ἄρα εὐρήσει τὴν πίστιν ἐπὶ τῆς γῆς)

Kjust. **оваче оубо снѣ члвчъскыи пришедѣты овраштити вѣрж на зѣми.**

4.3. Postavení sponového slovesa **вѣтити**

Jak jsme uvedli v kapitole o postavení verba finita, často se setkáváme i se změnamí pozice slovesa **вѣтити** jakožto sponového slovesa v rámci sponově-jmenného predikátu – zpravidla si oba konstituenty predikátu svá místa vymění. Je nesnadné hodnotit tyto případy s naprostou jistotou, protože motivace odchylek od řeckého originálu není dostatečně jasná (Horálek 1954: 219). Sponové sloveso má od pradávna zjevně měnící se možnosti přízvučnosti a nepřívzučnosti (podobně jako v řečtině, kde existují rozdíly i v osobách – v 1. os. sg. prez. je enklitikon). Variabilnost jeho postavení ve staroslověněštině mohla být vyvolána úsilím autorů textů (tvůrců textů) o výslovnost splývavou, v případě, kdy sponové sloveso zaujalo místo hned za prvním ortotonickým útvarem ve větě (**аште естъ възможно**), nebo o výslovnost nespělavou, segmentovanou, stojí-li sponové sloveso až za dalším ortotonickým výrazem, jako by teprve jím začínala příslušná sekvence (**аште възможно естъ**); tímto slovosledným uspořádáním získává výslovnost celého textového segmentu svou přerývanost (pauzou mezi prvním ortotonickým členem věty a nominální částí predikátu) jakoby „dramatičtější spád“, nominální část predikátu se navíc dostává do čela příslušného výrokového úseku, což mohlo být eventuálně hodnoceno i jako emfatické, subjektivní pořadí při aktuálním členění: Mt 23:19 (za NTG τυφλοί, τί γὰρ μεῖζον)

4. Rytmické faktory

Mar., Grig. бо҃и и слѣпи... что бо есть боле. даръ ли или олтарь̄ свѣщан̄ даръ.

Ban., Mir. бо҃и слѣпи. что болеи ксть. даръ ли или олтарь̄ свѣщажци дары.

Mt 24:24

Mar., Dobrejš., Mir., Grig. вѣстанжтъ бо лъжи хрѣсти и лъжи прѣци. и дадатъ знамениѣ велиѣ и чюдеса. ꙗко прѣльстити. аште есть възможно избраныѣ.

Ban. вѣстанжт бо лъжи хси. и лъжи прѣцты. и дадатъ знамени вели и чюдеса. ко прѣльстити. аще възможно ксть избраныѣ.

NTG ὥστε πλανῆσαι, εἰ δυνατόν, καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς

Mt 11:10

Mar., Dobrejš., Vrač., Ban. съ бо есть о немъже есть писано. се азъ посълюх̄ а҃н҃гѣлъ мой прѣдъ лицемъ твоимъ. и оуготовитъ пѣтъ твой прѣдъ тобою. (za NTG οὗτός ἐστιν περὶ οὗ γέγραπται)

Mir. сѣ бо есть о немъже писано есть. се азъ послю а҃н҃гѣла своего прѣдъ лицемъ твоимъ. иже уготовитъ пѣтъ твой прѣдъ тобою.

V takových případech, jako je např. Lk 11:34, se můžeme přesvědčit, že v postavení sponového slovesa existovala ve všech zkoumaných textech značná variabilita. Mohli bychom se domnívat, že kopista chtěl napodobit stylistickou figuru *hyperbaton* v Banickém evangeliu (свѣтланикъ ксть тѣлоу око – snaha napodobit typ *determinované jméno* – *atribut* roztržené verbem finitem), pokud to není *lapsus calami*:

Lk 11:34

Mar., Dobrom. свѣтланикъ тѣлоу есть око. егда око твоє просто бждетъ. и все тѣло твоє. свѣтло бждетъ. а понеже ажкаво бждетъ. и тѣло твоє темно бждетъ. (za NTG ὁ λύχνος τοῦ σώματος ἐστὶν ὁ ὀφθαλμός σου. ὅταν ὁ ὀφθαλμός

ἀπλοὺς ᾖ καὶ ὅλον τὸ σῶμά σου φωτεινόν ἐστίν. ἐπὶ δὲ πονηρὸς ᾖ, καὶ τὸ σῶμά

σου σκοτεινόν)

Dobrejš. свѣтланикъ тѣлоу есть око. егда око твоє бждетъ просто. все тѣло твоє свѣтло бждетъ. аще ли око твоє бждетъ ажкаво. и все тѣло твоє темно бждетъ.

Ban. свѣтланикъ ксть тѣлоу око. кгда око твоє просто бждетъ. аще ли ажкаво бждетъ. и все тѣло твоє темно бждетъ.

Co se týče rytmické organizace vět v bulharských a srbských památkách z 12. až 13. století, mohli bychom zobecnit, že novější památky se od stavu ve staroslověnsčině výrazněji neliší. V evangeliích textech z 12. a 13. stol. se projevovaly stejné slovosledné tendence, jako v nejstarší zkoumané památce – Mariánském kodexu, např. postavení větných enklitik **ѡ** a **же** za prvním přízvučným slovem ve větě, kolísání v poloze zájmenných enklitik **ѡѡ**, **ѡѡ**, **ѡѡ** (jenom u **ѡѡ** výrazně převládala postpozice za příslušným slovesem i v pozdějších památkách; tak např. poměr provedených změn, kdy se zájmeno dostalo do prepozice, k postavení v postpozici byla ve Vrač. 1:4, v Ban. 1:5, Mir. 1:3) nebo ustálenější pozice **ѡѡ**, **ѡѡ**, **ѡѡ** (poměr slovosledných změn ve prospěch rytmického postavení je 13:1).

Variabilitu jsme pozorovali i u postavení tvarů slovesa **бѣти** jako součásti perfektových a kondicionálových forem s tím, že tendence jejich umístění ve staroslověnské větě přetrvávají dál i v pozdějších textech. U postavení tvarů pomocného slovesa **бѣти** v tvarech perfekta byla např. zaznamenána tendence ke kontaktnímu postavení se slovesem (15 provedených změn ve prospěch tohoto modelu, zatímco změn ve prospěch rytmického postavení bylo 6), Je však zajímavé, že v Dobromirově evangeliu takováto změna uskutečněna nebyla – zde se vyskytuje pouze opačná tendence k rytmickému postavení. Skoro stejný poměr provedených změn byl i u postavení tvarů slovesa **бѣти** jako součásti kondicionálových syntagmat s tím, že naopak převládala tendence k rytmickému postavení po ortotonickém incipitu věty (poměr slovosledných změn je 16:6), nejvýrazněji se to projevilo v Banickém evangeliu.

Největší počet provedených změn byl zjištěn v Banickém evangeliu (40), poměrně často byly prováděny změny v Dobřejšově (27), Vračanském (24) a Miroslavově evangeliu (též 24). Nejčastěji byl měněn slovosled v rámci sponově-jmenného predikátu (celkem 38×), a to v Banickém (14×) a Miroslavově evangeliu (8×), a pak u postavení zájmen **ѡѡ**, **ѡѡ**, **ѡѡ** (celkem 41×), nejčastěji však v Banickém (11×) a Vračanském evangeliu (9×). Jako nejústálenější co do svého umístění ve větě se ukázaly být větné enklitiky **ѡ**, **же**, **ѡѡ** (zaznamenána byla jenom jedna změna – v Dobřejšově evangeliu) a záporná částice **ни**, která v pozdějších památkách svou pozici nemění vůbec.

Následující tabulky ukazují počet slovosledných změn, způsobených vlivem rytmických faktorů:

4. Rytmické faktory

Název evangelia	Zájmena ми, ти, си,		Zájmena ма, та, са		Formy pomocného slovesa быти v tvarech perfekta		Formy pomocného slovesa быти v tvarech kondicionálu	
	změny k ryt. postavení	změny ke kontakt. postavení se slovesem	změny k ryt. postavení	změny ke kontakt. postavení se slovesem	změny k ryt. postavení	změny ke kontakt. postavení s participiem	změny k ryt. postavení	změny ke kontakt. postavení s participiem
Mar.	0	0	0	1	0	0	0	0
Dobřejš.	3	0	3	2	0	4	4	0
Mir.	2	0	2	4	2	1	1	1
Grig.	2	0	0	2	0	1	0	0
Kjust.	0	1	3	0	0	1	1	0
Dobrom.	0	0	3	1	2	0	4	1
Vrač.	5	0	4	5	1	2	1	1
Ban.	1	0	4	7	1	3	5	3
Celkový počet	13	1	19	22	6	12	16	6

Název evangelia	Změna pozice záporné částice не	Změna pozice záporné částice ни	Změna pozice sponového slovesa быти	Změna pozice spojky-částice оубо	Změna pozice enklitik větých во, же, ли
Mar.	1	0	0	0	0
Dobřejš.	3	0	5	2	1
Mir.	1	0	8	2	0
Grig.	0	0	1	0	0
Kjust.	2	0	3	1	0
Dobrom.	1	0	3	0	0
Vrač.	0	0	4	1	0
Ban.	1	0	14	1	0
Celkový počet	9	0	38	7	1

5. STYLISTICKÉ FAKTORY

Stylistické faktory, které měly vliv na slovosled ve staroslověněštině a v jazyce srbských a bulharských památek z 12.–13. století, bychom mohli rozdělit do dvou skupin. První skupinu tvoří objektivní stylistické faktory. V období staroslověnském existovala totiž stylově funkční potřeba odlišit staroslověňštinu jakožto útvar spisovný, stylově vysoký, od běžně mluvené řeči, s níž staroslověňština vytvářela komplexní, stylově diferencovanou jazykovou realitu (Večerka 1980: 90). Bylo tomu tak i se spisovným církevněslovanským jazykem v pozdějším zkoumaném období. Staroslověňština jakožto jazyk s prestižně společenskou funkcí (jazyk bohoslužby), jako jazyk literatury a oficiálního písemnictví vůbec měla vyhovět – a to už v době svého formování – náročným komunikativním úkolům. Přitom docházelo mj. i k přejímání cizích slov, napodobování cizích konstrukcí, ke změně frekvenčního indexu některých prostředků v projevech. Tím vznikaly zčásti specificky spisovné výrazové prostředky, jejichž užití bylo závazné i pro tvůrce textů nepřeložených a opisovače rukopisů (Kurz 1972c: 16); rovněž tyto tendence přetrvávají dále v pozdějším jazyce. Tím bychom si mohli vysvětlit např. výskyt pro slovanštinu méně obvyklých konstrukcí, které vytvářely stylistickou figuru *hyperbaton* jak ve staroslověněštině, tak i v pozdějších památkách. V kapitole o tendenci ke kontaktní posloupnosti větných členů jsme již uvedli, že jsme se setkali s případy, kdy byl slovosled v takových sekvencích (nejčastěji v atributivních syntagmatech) změněn ve prospěch členské sounáležitosti, ale registrovali jsme i takové případy, kdy této figury bylo použito v některé památce ze středobulharského období, aniž by byla přítomna ve starších památkách (v řeckém originálu však existovala).

Lk 19:16

Mar. приде же прѣвѣтъ глаголю. ѿи. мѣнасъ твоѣ придеа десѣтъ мѣнасъ.

Dobrejš., Dobrom., Vrač., Ban. **приде же прѣвѣ гл҃ж. г҃и. манасѣ твоѣ .і. придеѣла манасѣ.** (za NTG κύριε, η μὲν σου δέκα προσηργάσατο μὲν)

Zajímavé je, že této figury nebylo v pozdějších památkách použito tehdy, když nebyla přítomna v řečtině, což by mohlo svědčit o tom, že takový příznakový pořádek slov byl pociťován jako archaický, nebyl aktivně používán, ale ve sledovaných textech přetrvával díky tradici.

Pravděpodobně stylistickými potřebami, jak se domnívá Večerka, by bylo také možno objasnit výše zmíněnou (kapitola o postpozici determinantů) takřka absolutní převahu postpozice kongruentních posesivních zájmen ve staroslověnských evangeliích, která přetrvává i v pozdějších evangelních přepisech²¹ a která zjevně živému úzu zcela neodpovídala, jak dokládá stav v textech jiných žánrů a zejména v památkách originálních (Večerka 1980).

Podobně i připuštění antepozice u neshodných přívlasků genitivních neslo zřejmě stylově knižní příznak.

Mt 27:29

Mar., Dobrejš., Mir., Vrač. **і съплетеше вѣнецъ отъ тръниѣ възложиша на главѣ его. і тръсть въ десницѣ его.** (za NTG στέφανον ἐξ ἁκανθῶν)

Ban. **исъплетше ѿ тръниѣ вѣнецъ. Възложишѣ на главѣ к҃го. и тръсть въ десницѣ его.**

O tom, že prepozice neshodného atributu nebyla obvyklá a stylově bezpříznaková, svědčí i fakt, že ve sledovaných památkách nebyly prováděny slovosledné změny (až na jediný případ v Miroslavově evangeliu Lk 6:49) ve prospěch slovosledného modelu *determinující člen*^{neshodný genitivní atribut} – *determinovaný člen*, jelikož v řeckém originálu bylo pořadí členů tohoto syntagmatu opačné.

Za subjektivní stylistický faktor, tj. za znak autorského stylu působícího na slovosled ve sledovaných památkách, bychom mohli považovat intenci výrazově disimulovat text, vyhnout se opakování stejných nebo podobných prostředků, schémat a typů v blízkém sousedství, eliminovat vyjadřovací monotónnost a stereotypnost lexikální i syntaktickou, což patřilo zjevně ke znakům poetiky především cyrilometodějské literární školy (Večerka 1980: 90). Tím vysvětlujeme porušení

21 To se nejvýrazněji projevuje v Banickém a Vračanském evangeliu, v menší míře pak v evangeliu Dobrejšově. Pokud jde o pozice kongruentních posesivních zájmen, je zvláštní, že se tato evangelia ukazují jako texty značně konzervativní, ale při zkoumání postavení přídavných jmen ve funkci kongruentního atributu (tj. ve stejné funkci, kterou plní i přívlaskňovací zájmena) zjistíme, že právě v nich se nejvíce odrážejí novější tendence.

syntaktického paralelismu, tj. používání co do své struktury identických konstrukcí v bezprostřední blízkosti. Tento jev jsme v evangelních přepisech pozorovali dosti často. O takovýchto případech bychom však nemohli tvrdit s naprostou jistotou, že byly vždy způsobeny vlivem stylistických faktorů, protože slovosledné změny by se daly interpretovat i jako důsledek vlivu faktorů gramatických nebo aktuálního větného členění. Např. v Mt 15:33 bychom mohli chápat provedenou slovoslednou změnu jako snahu vyhnout se monotónnosti textu tím, že syntaktický paralelismus (**хлѣбъ толико – народа толика**) byl porušen, ale dosti pravděpodobné je, že se projevuje progresivní tendence klást determinant před určovaný element, která postupně začala pronikat i do psaného jazyka:

Mt 15: 33

Dobrejš., Mir., Grig., Ban. **и глѣшж емоу оученици. ѿтъ кждоу намъ въ поу-
стѣ мѣстѣ хлѣбъ толико. Насытити народа толика.** (za NTG πόθεν ἡμῖν ἐν
ἐρημίᾳ ἄρτοι τοσοῦτοι ὥστε χορτάσαι ὄχλον τοσοῦτον)

Mar., Vrač. **и глѣшж емоу оученици. ѿтъ кждѣ възьмемъ на поустьѣ мѣстѣ
хлѣбы. Насытити толико народа.**

O některých slovosledných odchylkách mohla konečně rozhodnout i hotová jazyková klišé (Horálek 1954: 224)²²; v některých verších byl slovosled změněn bez zřejmého důvodu, přitom nejčastější byla změna pozice slov, která mají stejnou syntaktickou funkci ve větě.

Lk 16:26

Mar., Kjust., Dobrom. **и надъ всѣми сими. между нами и вами. пропадь
велиѣ оутврѣди сѧ.** (za NTG μεταξὺ ἡμῶν καὶ ὑμῶν)

Vrač. **и надъ всѣми сими. между вами и нами. пропадь велиѣ оутврѣди
сѧ.**

Mt 25:9

Mar., Mir., Ban. **отъвѣшташ же мѣдрѣмъ глѣшжѧ. еда како не достанетъ
намъ и вамъ. идѣте же паче къ продажцимъ и коупите себѣ.** (za NTG
μήποτε οὐ μὴ ἀρκέσῃ ἡμῖν καὶ ὑμῖν)

Dobrejš., Grig., Vrač. **ѿвѣшашж же мѣдрѣмъ глѣшжѧ. еда како не достанетъ
вамъ и намъ. нж идѣте паче къ продажцимъ и коупите себѣ.**

V některých případech jde o slova, která jsou v evangelním textu velmi frekventovaná a jsou pro něj typická – užívají se převážně v biblickém kontextu (**кънижници и фарисеи; постъ и молитва; огнь и жюпелъ**). Bylo zajímavé sledo-

²² V takovýchto případech bychom však mohli připustit, že tyto změny byly způsobeny individuálním rozhodnutím opisoavače.

vat, jestli všechna tato slovní spojení mají v některé ze sledovaných památek stejný slovosled. U těchto slovních spojení jsme nepozorovali důslednost v prosazení nějakého jednotného slovosledného modelu, na rozdíl např. od „úvodních formulí“, o kterých jsme psali v kapitole o postavení verba finita. Tyto změny ostatně nebyly tak početné, byly spíše sporadické a staroslověnský text i ostatní texty se většinou přidržovaly řecké předlohy.

Mt 16:21

Mar., Dobřejš., Grig., Mir. ꙗко подоваатъ емоу ити ѿмъ. ꙗ много пострадаати отъ старецъ. ꙗ архирен. ꙗ книжъникъ. ꙗ оубьеноу быти. и трети днь въстати. (za NTG ἀπὸ τῶν πρεσβυτέρων καὶ ἀρχιερέων καὶ γραμματέων)

Ban. ꙗко ꙗдоваѣтъ ꙗмѹ ити в ѿсрамъ. и много пострадаати ѿ старецъ. и книжники архирен. и оубиенѹ быти и трети днь въстанѣти.

Mt 23:25

Mar., Mir., Ban. горе вамъ кънижъници и фарисеи впокрити. (za NTG οἰᾶρ ἔμσν, γραμματεῖς καὶ Φαρισαῖοι ἔποκριτᾶν)

Grig. горе вамъ фарисеѣ книжници впокрыти.

Mt 17:21

Mar., Mir., Grig., Vrač., Ban. родъ же съ не исходитъ тѣкмо молитвоу и постомъ.

Dobřejš. родже сен не исходитъ тѣкмо постомъ и матвоу.

Lk 17:29

Mar., Dobřejš., Dobrom. въ нѣже днь изиде лотъ. отъ содомлънь одъжди жюпель и огнь съ нѣвсе. ꙗ погоуби вса.

Kjust. въ иже днь изиде лотъ. ѿ содомъ. ѿдъжди же камень горлицъ. и огнь жеупель снѣвсе. и погоуби всѣхъ. (za NTG ἔβρεξεν πῦρ καὶ θεῖον ἀπ' οὐρανοῦ)

Je zajímavé, že v některých případech se od řecké předlohy liší i nejstarší sledovaná památka:

Mk 5:5

Mar., Dobřejš., Ban. и въ-инж день и ношть. въ гробѣхъ и въ горѣхъ бѣ. выпни и тлѣкы са каменнемъ.

NTG καὶ διὰ παντὸς νυκτὸς καὶ ἡμέρας

Lk 2:37

Mar., Dobřejš., Ban. и та въдова до осми десатъ и четъырѣ лѣтъ. ꙗже не охощааше постомъ и молитвами. слоужашти день и ношть.

NTG λατρεύουσα νύκτα καὶ ἡμέραν

Název evangelia	Počet slovosledných změn vyvolaných stylistickými potřebami
Mar.	2
Dobřejš.	4
Mir.	1
Grig.	1
Kjust.	1
Dobrom.	1
Vrač.	4
Ban.	5
Celkový počet	19

6. OSTATNÍ SLOVOSLEDNÉ ZMĚNY

6.1. Změna pozice vokativních forem

Ve sledovaných evangelních textech jsme se setkali se změnou pozice substantiva, které bylo užito ve vokativu. Nemůžeme s jistotou tvrdit, jaká byla motivace těchto změn, tyto slovosledné transformace však byly pravděpodobně výsledkem individuálního rozhodnutí opisovatele. Ve zkoumaných textech se objevují jen sporadicky a nelze mluvit o nějaké intenci. Je zajímavé, že všude, kde byla ve srovnání s řeckou předlohou a staršími slovanskými přepisy provedena slovosledná změna tohoto typu, porušovala se kontaktní pozice verbálního predikátu a předmětu (ať už přímého, nebo nepřímého):

Lk 15:12

Mar., Dobřejš., Kjust., Dobrom., Ban. и рече юнѣи єю ѿтцю. ѿтче даждь ми достоиннѣж часть имѣннѣ. и раздѣли има имѣннє. (za NTG πάτερ, δός μοι τὸ ἐπιβάλλον μέρος τῆς οὐσίας)

Vrač. и рече меньши снѣ ѿтцю. даждь ми ѿче достоиннѣж чьсть имѣнн. и раздѣли има имѣннє.

Tyto změny byly spíše ojedinělé, vyskytují se vždy jen v textu jednoho evangelia, což bychom mohli považovat za důkaz tvrzení, že v těchto případech jde spíše o individuální transformace textu opisovačem, než o odraz nějaké tendence.

Lk 15:21

Mar., Dobřejš., Kjust., Dobrom., Vrač. рече же ємоу снѣ ѿтче. сѣгрѣшихъ на небо и прѣдъ тобою. юже нѣсмъ достоинъ нарешти сѧ снѣ твом. (za NTG πάτερ, ἤμαρτον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐνώπιόν σου)

Бан. рече же кмѣ снѣ. съгрѣшихъ ѿче на нѣбо и прѣдъ тобож. юже нѣсѣжмъ
достойнѣ нареци сѧ снѣ твои.

V dalším uvedeném verši pozorujeme, že si substantiva **отъць** a **господь** ve vokativu v Miroslavově evangeliu vyměnili svá místa (v Banickém je užito jenom substantiva **отъць**). I tady není motivace provedené změny jasná, ale při porovnání sémantiky obou substantiv a jejich kompatibility s nepřímým předmětem **невоу и зєми** se zdá být logičtější slovosled původní, tj. ten odpovídající slovosledu v Mariánském a Dobřejšově evangeliu, který se shoduje i s řeckým originálem:

Mt 11:25

Mar., Dobřejš. **исповѣдаѣ ти сѧ отъче ꙗко невоу и зєми.** (za NTG ἐξομολογούμαι σοι, πάτερ, κύριε τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς)

Mir. **исповѣдаю се тебѣ ꙗко неву и зєми.**

Бан. **исповѣдаа сѧ тебѣ ѿче нѣси и зєми.**

6.2. Větosled

Ve sledovaných památkách jsme nepozorovali jen slovosledné změny komponentů jednotlivých vět, ale také změnu pozice celých vět v rámci jednoho verše nebo pozice jednoduchých vět v rámci souvětí. Tyto změny nebyly početné. Motivace provedených změn taktéž není jednoznačná. Domníváme se, že jde v těchto případech o vliv odlišné řecké předlohy.

Změnu provedenou v následujícím verši bychom mohli vysvětlit tím, že sémantika jednoduchých vět, které si vyměnily svá místa (**рыдаахъ же вси** a **и плакаахъ сѧ ѡнѣ**), je blízká a změna jejich pozice nepřináší ani zásadnější změnu smyslu celého verše. Provedená slovosledná změna způsobila i to, že sloveso **плакахъ** v Dobromirově evangeliu již nemá předmět; ten se připojil ke slovesu **рыдаахъ**:

Lk 8:52

Mar., Dobřejš., Kjust., Mir., Vrač., Бан. **рыдаахъ же вси. и плакаахъ сѧ ѡнѣ. онъ же рече не плачѣте сѧ ѡнѣ. нѣстъ оумръла нъ съпитъ.** (za NTG ἔκλαιον δε πάντες καὶ ἐκόπτοντο αὐτήν)

Dobrom. **плакахъ же сѧ вси. и рыдаахъ ѡнѣ. онъ же рече не плачѣте сѧ. нѣстъ оумръла нъ съпитъ.**

NTG ἄν εἴπωμεν. ἐξ οὐρανοῦ, ἐρεῖ ἡμῖν. διὰ τί οὖν οὐκ ἐπιστεύσατε αὐτῷ

Název evangelia	Počet slovosledných změn způsobených ostatními faktory
Mar.	2
Dobřejš.	1
Mir.	2
Grig.	0
Kjust.	1
Dobrom.	3
Vrač.	3
Ban.	2
Celkový počet	15

7. ZÁVĚR

7.1. Celková statistika

Za účelem analýzy bylo excerpováno 3778 veršů (každý z těchto veršů z Mariánského čtveroevangelia byl srovnán s ekvivalentem v ostatních sledovaných památkách, pokud v té které památce existoval) a v 796 z nich se vyskytlo 863 slovosledných transformací. Počet provedených změn není totožný s počtem veršů, ve kterých byly změny prováděny, protože v textu jednoho verše se mohly vyskytovat změny v několika evangelních prepisech, nebo v textu jednoho přepisu v daném verši se mohlo vyskytnout několik změn.

Lze zobecnit (na základě provedené statistiky), že se slovanské evangelní přepisy z 12.–13. století většinou drží slovosledu staroslověnského textu, i když se v nich signály progresivních (z chronologického hlediska novějších) slovosledných modelů už objevují, anebo je slovosled transformován v důsledku individuálního rozhodnutí opisovatele nebo individuálního chápání evangelního textu opisovatelem. Provedené slovosledné změny nebyly početné (srov. statistiku pro jednotlivé památky) a domníváme se, že hlavní příčinou, která zabraňovala výraznějšímu pronikání rysů novějších, v mluveném jazyce pravděpodobně už běžných, byl sakrální charakter těchto textů a jejich společenská funkce.

Co se týká **pozice determinantů**, v excerpovaných evangeliích byla zaznamenána značná variabilita a rozmanitost variant a neprosazovala se jednotná tendence – rozdíly ve snahách k prosazení nějakého slovosledného modelu byly hlavně u různých slovních druhů.

U **adjektiv** ve funkci kongruentního atributu byla zřejmá jistá tendence k postavení do prepozice v rámci atributivního syntagmatu (na rozdíl od archaičtějšího

modelu přívlastek [*determinans*] – determinované jméno [*determinatum*]). Touto tendencí se vyznačovala většina zkoumaných textů, nejvíce však Banické a Kjustendilské evangelium, ve kterých současně nikde nebyla uplatněna opačná tendence, totiž kladení přídavného jména ve funkci atributu do postpozice, kdy v řeckém originálu a v starších slovanských rukopisech byla prepozice. Celkový počet provedených slovosledných změn v rámci atributivního syntagmatu konstituovaného adjektivem a substantivem svědčí o pronikání nového slovosledného modelu i do psaného jazyka (poměr je 20:7 ve prospěch typu *shodný přívlastek – determinované jméno*, přičemž v řeckém originálu bylo pořadí opačné).

Při zkoumání polohy *přívlastňovacích zájmen* jakožto shodného atributu je zajímavé to, že tam ze staroslověnštiny přetrvává mnohem početnější výskyt postpozice. Domníváme se, že u adjektiv se progresivnější slovosledná tendence prosazovala rychleji a výrazněji než u přívlastňovacích zájmen, protože jistá variabilita v postavení přídavných jmen existovala již ve staroslověnštině, kdežto u posesiv ve staroslověnštině převládala v naprosté většině případů postpozice. V sledovaných památkách dokonce pozorujeme poměrně výraznou tendenci klást posesivní zájmena do postpozice, přestože ve staroslověnském (i v řeckém) textu jsou v prepozici (zvláště ve Vračanském a Banickém evangeliu). Jenom u tohoto slovního druhu se progresivní slovosledná tendence nezačala uplatňovat.

Změn polohy *kolektiv* nebylo mnoho, v Dobřejšově evangeliu se dokonce neobjevily vůbec. Na rozdíl od přívlastňovacích zájmen jsme pozorovali jisté tíhnutí k postavení do prepozice – např. v Mariánském, Miroslovově, Kjustendilském a Dobromirově evangeliu nebylo kolektivum nikdy dáno do postpozice, pokud v řecké předloze bylo v prepozici vůči determinovanému jménu; v těchto evangelních prepisech byly zaregistrovány jen takové slovosledné změny, kdy kolektivní zájmeno, které bylo v řečtině v postpozici, bylo ve slovanském textu dáno do prepozice.

Slovosledné změny polohy *demonstrativ* měly různé důvody. Ve sledovaném období se začíná měnit celý deiktický systém jazyka; začaly pronikat jevy typické pro mluvený jazyk této epochy a pro další balkánské jazyky (např. formování kategorie členu). Nejčastěji se slovosledné změny ve sledovaných památkách vyskytovaly v rámci příslovečných určení místa a času, které byly konstituovány substantivem a demonstrativem. Domníváme se, že kladení ukazovacího zájmena do prepozice v rámci takových nominálních frází bylo způsobeno individuálním rozhodnutím opisovatele, zdůvodněným snahou o důraz na určitou část textu a na její aktualizaci (protože postpozice byla pro demonstrativa s největší pravděpodobností bezpříznakovou pozicí, kdežto prepozice je emocionálně zabarvená, příznaková pozice). Početnější však byly příklady s kladením demonstrativa do postpozice, pokud bylo demonstrativum v řečtině v prepozici. Stojí za povšimnutí, že demonstrativa **оуѣ** a **онѣ** neměnila svoji pozici; k slovosledné inverzi docházelo jenom tehdy, když zájmeno **онѣ** nahrazovalo **тѣ** nebo **сѣ** a zároveň s tím byla provedena

změna ve slovosledu atributivního syntagmatu. Nejčastěji byly slovosledné změny prováděny v Banickém a Miroslavově evangeliu (s tím, že v Banickém převládá kladení do prepozice, kdežto v Miroslavově je tomu naopak). Je zajímavé, že zároveň se změnou pozice ukazovacích zájmen se vytvářely charakteristické slovosledné modely, typické pro text jednotlivých evangelních přepisů, které jsme nazvali *úvodní formule* – konstrukce, které předcházejí znění samotných veršů, vyskytují se se značně velkou frekvencí a obsahují právě místní a časová určení. Např. v Miroslavově evangeliu se prosadil model s postpozicí demonstrativa a s použitím demonstrativa **онъ** – typ „**въ врѣмѣ оно**“, ale v Kjustendilském a Dobromirově evangeliu převládají konstrukce s prepozicí, a to demonstrativa **тъ** – typ „**въ то врѣмѣ**“.

U *číslovek* v rámci atributivních syntagmat jsme pozorovali snahu zaujmout postavení před určovaným jménem (tyto změny se však vyskytovaly ojediněle, nejvíce v Miroslavově evangeliu, v Grigorovičově se nevyskytují vůbec). Je pozoruhodné, že právě u číslovek ve funkci shodného atributu nebyla ani v jedné památce zaregistrována žádná slovosledná změna ve prospěch modelu *determinovaný člen* – *determinující člen* – prepozice číslovky v Mariánském čtveroevangeliu (i v řecké předloze) se nikde ve sledovaných slovanských textech na postpozici neměnila, ve všech památkách byla dáвана přednost modelu s prepozicí determinujícího členu (číslovky), což je vlastně shodné se stavem ve všech současných slovanských jazycích.

Co se týká pozice *neshodného atributu*, můžeme zobecnit, že texty všech zkoumaných evangelií v převážné většině sledují řecký evangelní text a málokdy dochází k nějaké změně. Přece jen však byla patrná snaha klást jej do postpozice (když v řeckém textu je v prepozici). Jenom výjimečně byly zaregistrovány i změny pozice propria (jakožto *shodného substantivního atributu*), tyto slovosledné změny však byly vždy ve prospěch modelu s postpozicí vlastního jména.

Třebaže ne příliš často, přesto však v rámci *víceslovného atributu* se ve většině příkladů, kdy určované substantivum bylo v cirkumpozici mezi dvěma určujícími členy, slovanský opisovač snažil tuto konstrukci nahradit nějakou jinou – s prepozicí nebo postpozicí všech determinujících členů (změny v takovémto atributivním syntagmatu byly nejčastěji prováděny ve Vračanském evangeliu).

Změna **pozice verba finita**, přesněji transformace struktury věty z *Verbum – Nomen* na *Nomen – Verbum*, tj. projev tzv. *evropeizace* neboli *racionalizace* slovanské věty, začala pronikat i do textů zkoumaných památek, i když jinak se většinou slovanský text všech sledovaných evangelií přidržuje řeckého originálu (změn způsobených vlivem tohoto gramatického faktoru bylo 46). Změny struktury *Verbum – Nomen* na *Nomen – Verbum* (a naopak) měly různou frekvenci v závislosti na tom, v jakém typu věty se vyskytovaly. Zajímavé je, že archaičtější struktura *Verbum – Nomen* se zachovala téměř bez výjimky (a to platí jak v dnešní bulharštině, tak i v dalších slovanských jazycích) v tzv. *větách prezentačních*. U ostatních typů vět je stav ve všech

památkách víceméně vyrovnaný, s mírnou převahou archaičtějších slovosledných konstrukcí v Dobřejšově evangeliu a s opačnou tendencí v Banickém evangeliu. Stojí za pozornost, že v některých evangelních prepisech se pozice verba finita ustálila v jistých konstrukcích, které se dost často vyskytují na začátku jednotlivých veršů a které jsme rovněž nazvali *úvodní formule* – jsou to fráze typu **тѣгда ѿсѣ рече; отъвѣшта ѿсѣ рече; отъвѣшта ꙗко къ немюу и рече**. Text Dobřejšova evangelia, pokud se odchyluje od znění staroslověnské památky, dává v těchto případech přednost konstrukcím s antepozicí verba finita, tj. archaičtějšímu modelu ***рече ѿсѣ**, kdežto v Banickém evangeliu je stav opačný – tam je frekventovanější konstrukce ***ѿсѣ рече**.

Ve sledovaných památkách se poměrně často vyskytovaly změny slovosledu motivované **tendencí ke kontaktní posloupnosti větných členů**. Odchylky od znění řecké předlohy, ve kterých pozorujeme tíhnutí větných členů jednotlivých syntagmat ke kontaktnímu postavení, se vyskytovaly již v nejstarší zkoumané památce – v Mariánském čtveroevangeliu. Jejich frekvence je vysoká i v dalších památkách, nejvíc však v Dobřejšově a Miroslavově evangeliu. Ve všech památkách se vyskytovaly i takové případy, kdy byla tendence k členské sounáležitosti porušována, ačkoliv ve staroslověnském textu (i v řecké předloze) tento slovosledný princip dodržen byl (nejvíce ve Vračanském a Banickém evangeliu) a tento fakt by se mohl chápat jako snaha opisovačů přidat textům určité znaky vyššího stylu užitím stylistické figury *hyperbaton*, anebo vlivem jiných slovosledných faktorů, jako např. potřebami aktuálního větného členění. Bylo zajímavé zjistit, že princip kontaktního řazení větných členů a rytmické postavení větných enklitik **ѡ** a **же** si ani ve staroslověnině, ani v pozdějších památkách nekonkurují. Obě enklitika důsledně zaujímala postavení za prvním přízvukným slovem, i když tím bylo porušeno kontaktní postavení např. členů atributivního syntagmatu.

Nejpočetnější (poněkud překvapivě) byly ty změny, které byly způsobeny pravděpodobnými potřebami **aktuálního větného členění** (celkem 380), a to jednak pokud jde o celkový počet provedených změn, jednak co se týče každého evangelního přepisu zvlášť. Při analýze těchto slovosledných změn jsme nabyli dojmu, že byly vyvolány individuálním chápáním a interpretací evangelního textu opisovatelem; velmi často byla patrná snaha o zdůraznění určité části textu – nejčastější slovoslednou změnou ve zkoumaných památkách bylo kladení rématu do nekoncové, „centrální“ pozice, tj. slovosled byl organizován subjektivně.²³ Svou pozici měnila ponejvíce nominální fráze ve funkci přímého a nepřímého předmětu (bezpříznaková kontaktní postpozice za slovesem se měnila na prepozici) – nejčastěji v Dobromirově a Banickém evangeliu; dosti často měnila svou pozici příslovečná určení

23 V analýze ovšem vycházíme ze zjištění, že naše závěry o subjektivitě slovního pořádku mohou být jen probabilistní, protože nedisponujeme žádnými údaji o fónické podobě zkoumaných textů.

času, místa a způsobu. Při určení pozice predikátu (byl-li jím určitý tvar slovesný) a podmětu bychom mohli mluvit o dvou slovosledných faktorech, které měly vliv na slovosled – jednak to byly faktory aktuálního větného členění, jednak se promítal vliv faktorů gramatických – byla patrná transformace archaičtějšího modelu *Verbum – Nomen* v *Nomen – Verbum*.

Z počtu a druhu zjištěných změn způsobených faktory rytmickými bychom mohli usoudit, že pozice enklitik a proklitik v novějších památkách se výrazněji neliší od stavu ve staroslověnině. Ve zkoumaných evangeliích se projevovaly stejné slovosledné tendence jako v nejstarší zkoumané památce, např. větná enklitika **ѿ** a **же** i v pozdějších památkách důsledně zaujímal postavení za prvním přízvučným slovem ve větě, i když tím byla narušena kontaktní posloupnost větných členů. Ve všech zkoumaných textech jsme pozorovali rovněž kolísání v poloze zájmenných enklitik **ма**, **та**, **са** (jenom u **са** výrazně převládala postpozice za příslušným slovesem i v pozdějších památkách), protože na jejich umístění ve větě zřejmě působily dvě tendence – jednak snaha umístit je za ortotonickým incipitem věty v souladu s Wackernagelovým pravidlem, jednak tendence klást je za příslušné sloveso. Zjistili jsme naopak, že zájmena **ми**, **ти**, **си** měla již ustálenější pozici – zaujímal i v pozdějších památkách v převážné většině případů tzv. rytmické postavení po prvním přízvučném slově / slovní skupině ve větě. Jistou variabilitu jsme též pozorovali u postavení tvarů pomocného slovesa **быти** jako součásti perfektivních a kondicionálových forem s tím, že tendence jejich umístění ve staroslověnské větě přetrvávají dál i v pozdějších textech – z uvedených příkladů bylo patrné, že méně frekventované slovosledné modely se postupně transformovaly v modely běžnější, obvyklejší.

Nevelký počet změn byl vyvolán potřebami stylistickými, a konečně některé transformace textu jednotlivých veršů nebyly slovosledného charakteru – změněna byla např. celá struktura a organizace verše.

Níže uvedené tabulky podávají celkovou statistiku o počtu a druhu provedených slovosledných změn ve všech zkoumaných památkách:

Druh provedených změn	Počet provedených změn	%
Změna pozice determinantů	198	22,93
Změna postavení verba finita	46	5,33
Zásah do kontaktní posloupnosti větných členů	55	6,37
Změna pozice enklitik a proklitik	150	17,38
Změny vyvolané potřebami aktuálního větného členění	380	44,03
Změny vyvolané stylistickými potřebami	19	2,23
Ostatní	15	1,73
Celkem	863	100

Název evangelia	Celkový počet provedených slovosledných změn
Mar.	68
Dobřejš.	168
Mir.	105
Grig.	37
Kjust.	78
Dobrom.	88
Vrač.	140
Ban.	179
Celkem	863

7.2. Charakteristika jednotlivých památek

Dosud jsme prezentovali jednotlivé faktory, které mají vliv na slovosled podle konkrétních gramatických jevů, nyní bychom charakterizovali změny slovosledu v každé námi zkoumané památce.

7.2.1. Mariánské čtveroevangelium

I v této nejstarší sledované památce byl zjištěn určitý počet slovosledných změn ve srovnání s řeckým originálem. Vyskytují se v ní již náznaky některých novějších tendencí (např. jediná změna pozice adjektiva jakožto shodného atributu byla ve prospěch progresivnějšího slovosledného modelu *determinant – determinované jméno*; rovněž tak u kolektivních zájmen a číslovek ve funkci shodného přívlastku došlo ke změně pouze ve prospěch tohoto modelu). Počet provedených změn v tomto evangeliu není moc velký (celkem **68**). Největší počet slovosledných změn byl pravděpodobně způsoben (obdobně jako u všech ostatních památek) potřebami aktuálního větného členění (28). Nejvíce patrná byla snaha o důraz, o aktualizaci určité části věty, takže docházelo k přestrukturování věty a prosazení struktury s tzv. předčasným rématem (nejčastěji byl model $S - V - O_{\text{přímý}}$ nahrazován modelem $S - O_{\text{přímý}} - V$). Naopak nejmenší počet provedených slovosledných změn byl zjištěn v těch případech, kdy transformace pořádku slov byla způsobena rytmickými faktory (2), a to jednou u zájmena **ΤΑ**, které bylo dáno do kontaktní pozice za sloveso, a jednou u zápornky **ΗΕ**. Pozice verba finita se v Mariánském čtveroevangelii příliš často neměnila, ale přece jenom převládal slovosledný model *Verbum – Nomen* (ačkoli v řeckém originálu stálo *Nomen – Verbum*) – tento fakt by bylo možné vysvětlit snahou o určitou stylizaci textu. V této památce bylo rovněž patrné úsilí o kontaktní řazení větných členů (zjištěn byl poměrně velký počet – 4), ale toto postavení bylo také porušováno.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice
1	0	3	5	3	4	2	0	2	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	2	1
0	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení				
1	3	4	3	28	2	2	2

7.2.2. Dobřejšovo evangelium

V tomto evangelním přepisu bylo zjištěno poměrně velké množství změn (168) – nejvíce po Banickém evangeliu. Při zkoumání této památky jsme se domnívali, že v textu se budou výrazně projevat nějaké chronologicky progresivnější slovosledné tendence, avšak ani při tak vysokém počtu provedených slovosledných změn nemůžeme říct, že by se nějaká novější slovosledná tendence prosazovala důrazně – zdá se, jako kdyby do této památky už pronikaly jevy, které pravděpodobně již existovaly v mluveném jazyce, ale opisovač se přesto snažil text zarchaizovat, aby měl ráz vyššího stylu (což je zřejmé z níže uvedené statistiky). Tím lze vysvětlit častý výskyt struktur archaických, aniž by měly nějakou motivaci v řecké předloze; je však možné, že na text měly vliv i jiné faktory.

O pozici determinantů nelze tvrdit, že je u nich patrná nějaká tendence, i když změn je poměrně dost, ale nemůžeme s jistotou prohlásit, že se už důsledně prosadil typ *determinující člen – determinovaný člen* – např. u adjektiv výrazněji nepřevládá žádná tendence a poměr změn je vyrovnaný (2:2); u kolektivů žádná změna provedena nebyla. Jako u všech dalších evangelních přepisů, i v Dobřejšově evangeliu výrazně převládala tendence k postpozici posesiv (6 oproti 3). Stejný je poměr slovosledných změn u demonstrativ. Číslovky v tomto evangeliu už zaujímají pre-

pozici v rámci nominální fráze důsledněji. U pozice neshodného a víceslovného atributu nebyly zjištěny žádné změny. Při sledování pozice verba finita byl v textu právě tohoto evangelia zaznamenán největší počet transformací modelu *Nomen – Verbum* v *Verbum – Nomen*. Tento fakt bychom mohli zdůvodnit výše zmíněnou pravděpodobnou snahou o archaizaci textu. Změn, způsobených tendencí ke kontaktní posloupnosti větných členů nebo jejím porušením, bylo také poměrně mnoho, poměr je však vyrovnaný (5:5). Jako u všech ostatních památek, i v Dobřejšově evangelii bylo nejvíce změn způsobeno potřebami aktuálního větného členění – celkem 88 (což je nejvíc ze všech památek); do středové, „centrální“ pozice jakožto réma tu se nejčastěji dostávaly přímý a nepřímý předmět a příslovečné určení místa. Změn způsobených vlivem faktorů rytmičtých je v Dobřejšově evangelii také nejvíce (27).

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice
2	2	3	6	3	6	0	0	3	1

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	1	0
1	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmičné faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení	88	27	4	1
3	7	5	5				

7.2.3. Dobromirovo evangelium

Změny provedené v Dobromirově evangelii ukazují, že v něm nepřevládaly ani archaické, ani progresivnější slovosledné tendence. Poměr transformací u všech zkoumaných konstrukcí byl víceméně vyrovnaný, jenom u číslovek byla patrná sna-

ha klást je v rámci atributivního syntagmatu do prepozice. V této památce nebyla provedena žádná změna pozice inkongruentního atributu.

Za povšimnutí stojí, že jenom v této památce a v Banickém evangeliu převyšuje počet transformací ve prospěch modelu *Nomen – Verbum* (za *Verbum – Nomen* v řecké předložce) počet slovosledných změn, kde byl uplatněn opačný model *Verbum – Nomen* (za *Nomen – Verbum* v řečtině), i když takovýchto změn mnoho nebylo (poměr je 2:1). Slovosledných změn vyvolaných snahou o dodržení/porušení kontaktů posloupnosti větných členů rovněž nebylo mnoho (1:1). Jako u všech dalších památek i v textu Dobromirova evangelia bylo nejvíce změn vyvoláno potřebami aktuálního větného členění – nejčastěji se v něm objektivní, bezpříznakové slovosledné struktury $S - V - O_{\text{přímý}}$ a $S - V - O_{\text{nepřímý}}$ měnily na $S - O_{\text{přímý}} - V$ a $S - O_{\text{nepřímý}} - V$, čímž objekt ve funkci rématu zaujal příznakovou polohu.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice
3	2	2	2	3	3	1	0	2	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	0	1
0	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení	42	15	1	3
2	1	1	1				

7.2.4. Vračanské evangelium

V této středobulharské památce byl zjištěn značně velký počet změn (celkem 140), ale stejně jako u Dobřejšova evangelia ani zde není patrná nějaká výraznější slovosledná tendence (z toho důvodu bychom jeho text nemohli hodnotit ani jako jednoznačně progresivní, ani jako jen konzervativní; je zřejmé, že v textech ze

středobulharského období se prolínaly různé slovosledné tendence, přitom žádná neměla výraznou převahu) – např. u adjektiv (2:2), u demonstrativ (4:4), u kolektiv (1:1), u neshodného přívlastku (1:1), u forem verba finita (4:4). U posesiv výrazně převažuje postpozice (v této památce – spolu s Banickým evangeliem – byl zaregistrován největší počet tohoto jevu ze všech zkoumaných textů). Ve Vračanském evangeliu mírně převažuje porušení tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů; změn provedených v rámci víceslovného atributu bylo nejvíce ze všech zkoumaných evangelií. Dosti velký počet změn byl též způsoben potřebami stylistickými.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice
0	1	0	4	2	8	3	0	4	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice		
1	0		
		2	1

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení				
1	6	6	2				
				37	24	1	2

7.2.5. Banické evangelium

V textu Banického evangelia byl provedeno nejvíce změn ve srovnání se všemi ostatními památkami (179); tento text se zdá být v největší míře odrazem progresivnějších slovosledných tendencí. Nejpatrnější je to u postavení adjektiva – tam jsme na rozdíl od jiných evangelií zaznamenali největší počet slovosledných změn ve prospěch struktury *determinující člen – determinovaný člen*, přitom ve prospěch opačného, staršího strukturního modelu nebyla provedena žádná změna. U neshodného atributu převažuje postpozice, která je obvyklejší v novějších obdobích

7. Závěr

rozvoje jazyka. Co se týče pozice verba finita, tady rovněž převažují změny ve prospěch modelu *Nomen – Verbum* (za *Verbum – Nomen* v řecké předloze). Poněkud nás překvapilo, že v případech kontaktní posloupnosti větných členů převládá v této památce její porušení; je zvláštní, že pouze při působení tohoto slovosledného principu je patrná jistá snaha o archaizaci a stylizaci evangelního textu. Největší počet slovosledných změn byl v této památce způsoben rovněž vlivem faktorů aktuálního větného členění; u změn způsobených vlivem faktorů rytmických by se dalo zobecnit, že přetrvávají slovosledné tendence ze staroslověnštiny. Poměrně velký počet slovosledných změn ve srovnání s ostatními zkoumanými texty byl způsoben stylistickými potřebami.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice
0	1	0	4	2	8	3	0	4	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice		
1	0	2	1

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení				
1	6	6	2	37	24	1	2

7.2.6. Kjustendilské evangelium

V Kjustendilském evangeliu – uvědomíme-li si, že jeho text představuje jenom Lukášovo evangelium – bylo zaznamenáno poměrně dost změn (78). V něm byly provedeny pozoruhodné transformace: u všech slovních druhů plnících funkci kongruentního atributu byla pozorována tendence klást je do prepozice v rámci atributivního syntagmatu (v žádné jiné památce nebyla tato tendence projevena tak kategoricky); posesiva neměnila svou polohu (kdežto u všech ostatních

památek byl počet provedených změn poměrně velký). Jediná změna pozice neshodného přívlasktu byla provedena ve prospěch novějšího modelu *determinované jméno – determinující člen*. Z hlediska pozice determinantů bychom tento text mohli hodnotit jako značně progresivní. Právě proto je poněkud překvapující, že u postavení verba finita se projevuje pouze archaičtější model *Verbum – Nomen* za *Nomen – Verbum* v řecké předloze. Faktory aktuálního členění větného byly důvodem k provedení největšího počtu změn i v této památce.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice	kladení do pre-pozice	kladení do post-pozice
0	1	0	4	2	8	3	0	4	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	viceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	2	1
1	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení	37	24	1	2
1	6	6	2				

7.2.7. Miroslavovo evangelium

V Miroslavově evangeliu byl rovněž zjištěn poměrně velký počet slovosledných změn (celkem **140**). Při zkoumání textu této památky (a též Grigorovičova evangelia) jsme se zajímali i o to, jestli se tyto dvě srbské památky nějak liší od památek středobulharských – tj. jestli se v jejich slovosledu neobjevují nějaké jevy a tendence, které by je výrazně diferencovaly od ostatních zkoumaných evangelních přepisů.

Na základě provedené analýzy všech slovosledných transformací nelze tvrdit, že se text Miroslavova evangelia od ostatních památek co do slovosledu výrazně odlišuje. Počet změn způsobených jednotlivými slovoslednými faktory je srovná-

telný s počtem zaznamenaných u ostatních evangelií. Nemůžeme rovněž říct, že by se v textu tohoto evangelia výrazněji projevovala nějaká tendence, která je u ostatních jen marginální nebo se neprojevuje vůbec. Co se týče např. pozice determinantů, tak v tomto přepisu se, stejně jako u ostatních, projevuje silnější tendence klást posesiva ve funkci shodného přívlastku do postpozice a kolektiva a číslovky do prepozice v rámci nominální fráze. Stejně jako u ostatních památek byly i v Miroslavově evangeliu provedeny změny ve prospěch kontaktního postavení větných členů. I v něm byl největší počet změn způsoben potřebami aktuálního větného členění, a to tím, že réma zaujímal příznakovou, centrální pozici (nejvíce však příslovečná určení místa a způsobu). Pokud se týká postavení verba finita, tak v tomto evangeliu převládá archaičtější lineární realizace (model *Verbum – Nomen*), ale toto není ojedinělý případ – je tomu tak i v Dobřejšově evangeliu, takže nemůžeme s jistotou tvrdit, že jen v srbských památkách převládají u některých jevů rysy archaické.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice
0	1	0	4	2	8	3	0	4	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	2	1
1	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení	37	24	1	2
1	6	6	2				

7.2.8. Grigorovičovo evangelium

V Grigorovičově evangeliu bylo provedeno nejméně změn ze všech zkoumaných textů (37). Mohli bychom uvažovat o poměrné konzervativnosti tohoto evangelia,

ale domníváme se, že je to způsobeno spíše tím, že jeho text není úplný. Zaregistrovali jsme v něm stejné tendence jako u všech zkoumaných památek. U adjektiv nebyla zjištěna žádná změna co do jejich pozice, stejně tak u číslovek nebo u neshodného atributu. U posesiv byl zaregistrován poměrně velký počet změn ve prospěch jejich postpozice (ve shodě s tendencí v ostatních památkách). Co se týká pozice verba finita, mohli bychom říct, že mírně převládá konstrukce *Verbum – Nomen* za *Nomen – Verbum* v řeckém originálu. V textu tohoto evangelia se vyskytovaly změny způsobené vlivem aktuálního členění, ale ve srovnání s ostatními památkami nebyl jejich počet velký. Počet změn vyvolaných snahou o dodržení členské sounáležitosti větných členů nebo o její porušení je vyrovnaný a srovnatelný s počtem zjištěným u ostatních zkoumaných evangelií.

Na základě rozboru a analýzy počtu a druhu uskutečněných změn v textech Miroslavova a Grigorovičova evangelia bychom mohli zobecnit, že se tyto srbské památky co do slovosledu neliší od památek středobulharských, ve všech zkoumaných textech se projevují stejné slovosledné tendence a provedené změny jsou analogické.

Pozice determinantů									
adjektiva		posesiva		demonstrativa		kolektiva		číslovky	
kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice	kladení do prepozice	kladení do postpozice
0	0	0	6	0	3	0	2	0	0

neshodný atribut		shodný substantivní atribut	víceslovný atribut
kladení do prepozice	kladení do postpozice	0	1
0	0		

Postavení verba finita		Tendence ke kontaktní posloupnosti větných členů		Aktuální větné členění	Rytmické faktory	Stylistické faktory	Ostatní
změna ve prospěch typu N-V	změna ve prospěch typu V-N	dodržení	porušení	11	6	1	0
1	2	2	2				

8. SUMMARY

This research is devoted to exploring the word order transformations in Church-Slavonic gospel transcriptions from the middle-Bulgarian period (Banishko, Dobreyshovo, Dobromirovo, Kyustendilsko and Vrachansko gospels) and Serbian Church-Slavonic gospel texts (Grigorovichovo and Miroslavlyevo gospels). The changes of the word order in these texts are registered like variants to an Old Church-Slavonic text (Codex Marianus) and to the Old Greek New Testament text.

In this work our aim was to discover the principles on which the word order in these texts from 12.–13. century was organized and to find out, if there were some differences from the word order in Old Church-Slavonic language. We also focused on the question if there occurred some new, progressive tendencies and if there were present new, different word order models; at the same time we were interested if there continued existing some structures that functioned as markers of „higher“ style. In this researchment we wanted to present a statistic of the word order inversions in order to find out if they were sporadic and marginal or if they were often, not occasional. This work also brings information about the collision of different word order principles and about such occasions when an archaic order of words occurs in the texts from 12.–13. century without being present in the Old Church-Slavonic text Codex Marianus or in the Greek original.

The way we treated the material is analysis and interpretation of the respective verses trying to find out the probable motivation for the realization of the word order transformation. During our work we had on mind some specific features of the language from that period – for example these texts are biblical, sacral, canonized and we supposed that to some extent they opposed to influences from the spoken language from that period. So our results and conclusions are relevant

only for the biblical texts from that period, we can not apply them to the spoken language from 12. –13. century.

The researchment is divided into six parts – according to the factors that had influence on the word order in the Slavonic gospel transcriptions – *Principle of regressive ranking of the sentence elements*, *Tendence to coherence of the sentence elements*, *Functional sentence perspective*, *Rhythmical factors*, *Stylistic factors* and *Others*. This classification is only a certain point of view, and is to some extend oversimplified and schematic, but it was used in order to be managed the difficult and complicated language reality.

From all the verses in the four gospels (3778) in 796 of them were registered 863 transformations. The number of the transformations isn't equal to the number of the verses in which these changes were registered, because in the text of a single verse could occur transformations in not only one of the gospel transcriptions; and also in the text of a certain verse in one of the transcriptions could occur several transformations.

Having on mind the results from the statistics, we could generalize that Slavonic gospel transcriptions from 12. and 13. century in most cases keep the word order of the Old Church Slavonic texts, although in them are present signals of new (progressive) word order models, or the word order is changed as a result of probable individual decision of the transcriptor. The number of the transformations is not very big – the main reason, that prevented the penetration of new features in the language, was, in our opinion, the sacral character of these transcriptions and their social function.

What concerns the position of the determinants, existed great variety of word order tendencies, but none of them was promoted consistently – the differences in the tendencies depended to a great extend on the parts of speech. In the position of adjectives in the function of congruent attribut there was obvious a certain inclination to put the adjective into preposition to the substantive (in contrast to the older word order model noun – adjective). This inclination was present in all the transcriptions, but mostly in Banishko and Kyustendilsko gospels. In them, also, was not present any transformation with preference of the structure noun – adjective, when in the Old Church Slavonic text the same nominal phrase in the same verse had structure adjective – noun.

But, for example, concerning the position of the possessive pronouns there was present the opposite tendency – in all texts in Old Church Slavonic dominated their postposition in the nominal phrase and this tendency continued in the later texts from 12. and 13. century. The collective pronouns and numerals, similarly to the adjectives, tended to be in preposition. The situation with the demonstrative pronouns was complicated to some extend, because in the studied transcription were obvious some changes in the structure of demonstrative language devices (gradually from four elements there remained only two) and also occurred some

8. Summary

new features typical for other Balkan languages (for example Greek, Romanian, Albanian) – forming the category of article. Word order changes in nominal phrases containing demonstrative pronoun were most frequent in adverbial modifiers of place and time. In these cases we presumed that the demonstrative pronoun in preposition had the semantic of emphasis and that the word order changes were performed as result of individual transcripтор's interpretation of the context with the desire a certain part of the text to be actualized.

In the Slavonic transcriptions from 12. and 13. centure the verb also changed its position. The older word order structure *Verbum – Nomen* was transformed in *Nomen – Verbum* as a result of the so-called racionalization of the Slavonic sentence. The transformations depended on the fact in what kind of sentence they occurred. In the so called presentation sentences the verb continued to be in preposition to the subject and this tendency is even present in contemporary Slavonic languages.

For the later Slavonic transcriptions is also characterisical, that in them was present a tendency to coherence of the sentence elements. But there was also present the opposite tendency – in the Old Church slavonic text the coherence of the sentence elements was kept, but in some of the later transcriptions it was disturbed and there appeared an old word order model, typical for Old Greek language – stylistic figure *hyperbaton*. We suppose that there was a certain will of the transcripторы to archaize the language of the gospel trancriptions and to transform the language in them so to be present certain markers of „higher“ style. The statistic also shows that the coherence of the sentence elements could be disturbed by the influence of the factors of the functional sentence perspective, but the rhythmical faktors don't rival with the coherence of the sentence elements.

The greatest number of word order transformations was probably caused by the will of transcripторы to change the text in such way so to emphasise and actualize a certain part of the verse – i. e. by the influence of functional sentence perspective.

The position of enclitics and proclitics in the latest transcriptions did not differ very much from the status in Old Church Slavonic. We could summarize, that the less frequent word order constructions (with proclitic or enclitics in the nominal phrase) transformed into the more frequent ones.

In the latest transcriptions there also were registered some word order inversions as a result of influence of stylistic factors; and some transformations were not motivated by all mentioned word order principles, but the structure of the verses was organized in a different way.

BIBLIOGRAFIE

- Adamec 1966: АДAMEЦ, П. *Порядок слов в современном русском языке*. Praha 1966.
- Arjutjunova – Širjajev 1983: АРЮТЮНОВА, Н. Д. – ШИРЯЕВ, Е. Н. *Русское предложение. Бытийный тип*. Москва 1983.
- Bauer 1972: BAUER, J. Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků. In: *Syntactica Slavica*. Brno 1972, s. 47–67.
- Běličová – Uhlířová 1996: BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L. *Slovanská věta*. Praha 1996.
- Brezinski 1984: БРЕЗИНСКИ, С. Съгласуваните определения в съвременния български език. In: *Годишник на СУ*, № 78, кн. 1, с. 128–189.
- Brezinski 1985: БРЕЗИНСКИ, С. Словоред на българските определения. *Език и литература*, № 40, кн. 1, с. 38–39.
- Brezinski 1986: БРЕЗИНСКИ, С. Прилагателни имена като съгласувани определения в съвременния български език. *Език и литература*, № 41, кн. 4, с. 27.
- Bujukliev 1980a: БУЮКЛИЕВ, И. Спецификата на старобългарския синтаксис и проблемите на актуалното членение. In: *SPFFBU*, A 28, s. 99–106.
- Bujukliev 1980b: БУЮКЛИЕВ, И. Върху някои специфични трудности при разкриването на актуалното членение в старобългарски. In: *SPFFBU*, A 28, s. 229–230.
- Cychun 1968: ЦЫХУН, Г. *Синтаксис местоименных клитик в южнославянских языках*. Минск 1968.
- Čermák 1997: ČERMÁK, F. *Jazyk a jazykověda*. Praha 1997.
- Daneš 1959: DANEŠ, F. K otázce pořádku slov v slovanských jazycích. *SaS*, 20, s. 1–10.
- Dezső 1968: ДЕЖО, Л. К вопросу об исторической типологии порядку слов. *Studia Slavica*, 14, s. 101–117.
- Dogramadžieva 1968: ДОГРАМАДЖИЕВА, Е. *Структура на старобългарското сложно съчинено изречение*. София 1968.

- Duridanov 1957: ДУРИДАНОВ, И. Бележки върху старобългарския превод на евангелието с оглед на влиянието на гръцкия синтаксис. In: *Езиковедски изследвания в чест на акад. Ст. Младенов*, с. 56–68.
- Dvonč 1958: DVONČ, L. Zhodný postpozitivny prívlastok vo vlastných menách. *Jazykovedné štúdie SAV*, III, s. 295–320.
- Firbas 1956: FIRBAS, J. Poznámky k problematice anglického slovního pořádku z hlediska aktuálního členění větného. In: *SPFFBU*, A 4, s. 93–104.
- Firbas 1962: FIRBAS, J. Ze srovnávacích studií slovosledných. *SaS*, 23, s. 161–174.
- Firbas 1971: FIRBAS, J. On the concept of communicative dynamism in the theory of functional sentence perspective. In: *SPFFBU*, A 19, s. 135–144.
- Firbas 1992: FIRBAS, J. *Functional sentence perspective in written and spoken communication*. Cambridge 1992.
- Franks – King 2000: FRANKS, S. – KING, T. H. *A handbook of Slavic clitics*. New York 2000.
- Georgieva 1974: ГЕОРГИЕВА, Е. *Словоред на простото изречение в българския книжовен език*. София 1974.
- Gramatika na starobălgarskija ezik: ДУРИДАНОВ, И. и кол. *Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис*. София 1991.
- Greenberg 1967: GREENBERG, J. H. Some Universals Of Grammar with Particular Reference to the Order of Meaningful Elements. In: *Universals of Language*, MTS, Cambridge (Mass.) 1967.
- Grepl – Karlík 1986: GREPL, M. – KARLÍK, P. *Skladba spisovné češtiny*. Praha 1986.
- Halliday 1967: HALLIDAY, M. A. K. Notes on Transitivity and Theme in English. *Journal of Linguistics*, 3, p. 37–81, 199–244. DOI: 10.1017/S0022226700012949
- Havránek 1928: HAVRÁNEK, B. *Genera verbi v slovanských jazycích I*. Praha 1928.
- Havránek 1958: HAVRÁNEK, B. Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků. In: *K historickosrovnávacímu studiu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 1958, s. 77–88.
- Havránek 1962: HAVRÁNEK, B. K historickosrovnávacímu poznání syntaxe slovanských jazyků. In: *Otázky slovanské syntaxe*. Brno 1962, s. 69–83.
- Havránek 1963: ГАВРАНЕК, Б. Залог (genera verbi) в старославянском языке в сравнительном плане. In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Praha 1963, s. 15–100.
- Havránek 1971a: HAVRÁNEK, B. K otázce slovosledu, zvláště postavení verba finita ve větě v nejstarších fázích slovanských jazyků. *Slavia*, 40, s. 505–510.
- Havránek 1971b: HAVRÁNEK, B. Příspěvek k autonomní komplexnosti starého slovanského slovesa (na materiále staroslověnského jazyka). In: *Studia Paleoslovenica*. Praha 1971, s. 127–131.
- Havránek 1973: HAVRÁNEK, B. Větná struktura v nejstarších fázích slovanských jazyků. In: *Československé přednášky pro VII. mezinárodní sjezd slavistů ve Varšavě*. Praha 1973, s. 5–13.

- Horálek 1954: HORÁLEK, K. *Evangeliiáře a čtveroevangelia*. Praha 1954.
- Horálek 1962: HORÁLEK, K. K syntaktickému vývoji a podmínkám vzniku slovanských spisovných jazyků. In: *Otázky slovanské syntaxe*. Praha 1962, s. 86–88.
- Horálek 1966: HORÁLEK, K. *Příspěvky k teorii překladu*. Praha 1966.
- Chodova 1980: ХОДОВА, К. *Простое предложение в старославянском языке*. Москва 1980.
- Chomsky 1971: CHOMSKY, N. Deep structure, surface structure and semantic interpretation. In: E. HAJIČOVÁ (red.): *Studie z transformační gramatiky I. Nové perspektivy syntaxe a sémantiky*. Praha 1975, s. 9–48.
- Ivančev 1978: ИВАНЧЕВ, С. Наблюдения върху употребата на члена в български език. In: *Помагало по българска морфология. Имена*. София 1978, с. 186–211.
- Josifova 1987: ЙОСИФОВА, Р. Словоред на съгласуваното определение в книжно-разговорната реч. *Език и литература*, № 42, кн. 2, с. 69–77.
- Katičić 1986: КАТИЧИЋ, R. *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb 1986.
- Kosek 2008: KOSEK, P. Slovosled reflexivního výrazu *se* ve frázi verba finita v barokní češtině. In: M. ČORNEJOVÁ, P. KOSEK (eds.): *Jazyk a jeho proměny*. Brno 2008, s. 145–163.
- Kosek 2010: KOSEK, P. Slovosled výrazu *li* v češtině pobělohorského období. *Linguistica Brunensia*, 58, 1-2, s. 225–245.
- Kurz 1937–1938: KURZ, J. K otázce členu v jazycích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověnině (část 1.). *Byzantinoslavica*, 7, s. 212–340.
- Kurz 1939–1946: KURZ, J. K otázce členu v jazycích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověnině (část 2.). *Byzantinoslavica*, 8, s. 172–288.
- Kurz 1957: КУРЦ, Й. Към въпроса за възникването на члена в български език. In: *Известия на Института за български език*, № 5, с. 437–448.
- Kurz 1962: КУРЦ, Й. Проблемата за члена в старобългарски език. *Език и литература*, № 17, с. 1–16.
- Kurz 1963: КУРЦ, Й. Проблема члена в старославянском языке. In: *Исследования по синтаксису старославянского языка*. Praha 1963, с. 121–182.
- Kurz 1972a: KURZ, J. Problematika významu demonstrativních zájmen v trojčlenných jmenných skupinách ve staroslověnině. In: *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*. Praha 1972, s. 42–56.
- Kurz 1972b: KURZ, J. K otázce chronologie existence členu ve staroslověnském jazyce. In: *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*. Praha 1972, s. 56–66.
- Kurz 1972c: KURZ, J. Problematika zkoumání syntaxe staroslověnského jazyka. In: *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*. Praha 1972, s. 9–17.
- Kårdžiev 1961: КЪРДЖИЕВ, К. Строеж на българската реч (теория на строежните групи в речта). In: *Известия на Института за български език*, № 7, с. 95–136.
- Mathesius 1947: MATHESIUS, V. *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947.
- Mathesius 1982: MATHESIUS, V. *Jazyk, kultura a slovesnost*. Praha 1982.

- Meillet – Vaillant 1924: MEILLET, A. – VAILLANT, A. *Grammaire de la langue serbo-croate*. Paris 1924.
- Mirčev 1956: МИРЧЕВ, К. За членните форми в Добрейшово евангелие, среднобългарски паметник от 13 век. *Български език*, № 6, кн. 3, с. 223–228.
- Mirčev 1958: МИРЧЕВ, К. *Историческа граматика на български език*. София 1958.
- Mirčev 1964: МИРЧЕВ, К. За членната форма в среднобългарските паметници. In: *Известия на Института за български език*, № 11, с. 231–234.
- Mistrík 1966: MISTRÍK, J. *Slovosled a vetosled v slovenčine*. Bratislava 1966.
- Mladenov 1929: MLADENOV, S. *Geschichte der bulgarischen Sprache*. Berlin – Leipzig 1929.
- Mladenova 2007: МЛАДЕНОВА, М. Общност и многообразие на словореда. In: М. МЛАДЕНОВА, Е. ДАРАДАНОВА (ред.): *Славяните в Европа*. София 2007, с. 136–140.
- Mluvnice češtiny: PETR, J. a kol. *Mluvnice češtiny 1, 2, 3*. Praha 1986–1987.
- Nicolova 1974: НИЦОЛОВА, Р. Словоред и отрицание в българското сложно изречение. *Език и литература*, № 29, с. 80–85.
- Noha 1971: NOHA, M. Poloha posesív ve staroslověnině. In: *Studia paleoslovenica*. Praha 1971, s. 265–275.
- Pallasová 1982: PALLASOVÁ, E. Postavení přívlastku ve staroslověnských památkách biblických. In: *SPFFBU*, A 30, s. 69–81.
- Pašov 2008: ПАШОВ, П. Специфика на приглаголните личноместоименни форми в съвременния български книжовен език. In: Я. БЪЧВАРОВ, М. ВИЛАРОВА, Й. ТРИФОНОВА (ред.): *В търсене на смисъла и инварианта*. София 2008, с. 312–325.
- Pauliny 1950–1951: PAULINY, E. Gramatické činiteľa a vetný takt pri slovoslede. *Slovenská reč*, 16, s. 171–179.
- Pechlivanova – Burov 1989: ПЕХЛИВАНОВА, П. – БУРОВ, С. Оценъчно значение на задпоставеното съгласувано определение. *Български език*, № 39, с. 79–83.
- Penčev 1984: ПЕНЧЕВ, Й. *Строеж на българското изречение*. София 1984.
- Příruční mluvnice češtiny: KARLÍK, P., NEKULA, M., RUSÍNOVÁ, Z. a kol. *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.
- Rusinov 1968: РУСИНОВ, Р. Употреба на предпоставеното несъгласувано определение за принадлежност в съвременния български език. *Български език*, № 18, с. 498–505.
- Sedláček 1989: SEDLÁČEK, J. *Stručná mluvnice srbocharvátštiny*. Praha 1989.
- Sgall – Hajičová – Buráňová 1980: SGALL, P. – HAJIČOVÁ, E. – BURÁŇOVÁ, E. *Aktuální členění věty v češtině*. Praha 1980.
- Sławski 1946: SŁAWSKI, F. *Miejsce enklityki odmiennej w dziejach języka bułgarskiego*. Kraków 1946.
- Stefanov 1968a: СТЕФАНОВ, С. Възможности за безпредложно съчетаване на съществителни имена с атрибутивна функция в съвременния български език. *Език и литература*, № 23, кн. 1, с. 41–51.

- Stefanov 1968b: СТЕФАНОВ, С. Съществителните имена като безпредложни несъгласувани определения в съвременния български език. In: *Известия на Института за български език*, № 16, с. 663–671.
- Svane 1962: СВАНЕ, Г. О синтактическом применении болгарского члена в XIII веке. Б. Добрейшово евангелие. *Scando-Slavica*, 8, с. 224–238.
- Svoboda 2000: SVOBODA, A. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy (I). In: Z. HLADKÁ, P. KARLÍK (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 2*. Praha 2000, s. 149–159.
- Svoboda 2001: SVOBODA, A. Klitika z hlediska funkční větné perspektivy (II). In: Z. HLADKÁ, P. KARLÍK (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 3*. Praha 2001, s. 161–165.
- Šmilauer 1966: ŠMILAUER, V. *Novočeská skladba*. Praha 1966.
- Težak – Babić 1994: TEŽAK, S. – BABIĆ, S. *Gramatika hrvatskoga jezika*. Zagreb 1994.
- Tichova 1980: ТИХОВА, М. Към въпроса за актуалното членение на старобългарското изречение. In: *SPFFBU*, A 28, s. 107–116.
- Tisheva – Dzhonova 2002: TISHEVA, Y. – DZHONOVA, M. Information structure and clitics in TreeBank. In: *Proceedings of The First Workshop on TreeBanks and Linguistic Theories*. 20–21 September 2002, Sozopol, Bulgaria. Sozopol 2002, p. 231–252.
- Tiševa – Džonova 2006: ТИШЕВА, Й. – ДЖОНОВА, М. Старият „нов“ топик. In: М. МЛАДЕНОВА, И. МОНОВА (съст.): *Славистика и общество*. София 2006, с. 231–237.
- Tiševa 2011: ТИШЕВА, Й. Устната комуникация – стилове, стандарти и регистри. In: *Пловдивски университет. Научни трудове*, 49, кн. 1, сб. А, 2011 – Филология. Пловдив 2011, с. 86–96.
- Tiševa 2013: ТИШЕВА, Й. *Прагматични аспекти на устната реч*. Littera et Lingua Series Dissertationes 3. София 2013.
- Toman 2000: TOMAN, J. Prosodické spekulace o klitikách v nekanonických pozicích. In: Z. HLADKÁ, P. KARLÍK (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 2*. Praha 2000, s. 161–165.
- Uhlířová 1980a: УХЛИРЖОВА, Л. Структура на темата в изречението и начини за нейното изграждане в чешки и български език (към проблема за актуалното членение). *Съпоставително езикознание*, № 5, кн. 6, с. 23–31.
- Uhlířová 1980b: UHLÍŘOVÁ, L. K vyjadřování aktuálního členění v češtině a bulharštině. In: *SPFFBU*, A 28, s. 29–43.
- Uhlířová 1984: UHLÍŘOVÁ, L. Poloha atributu v bulharštině v porovnání s češtinou. Atribut adjektivní těsný. *Slavia*, 53, s. 251–262.
- Uhlířová 1985: UHLÍŘOVÁ, L. Poloha substantivního atributu v bulharštině v porovnání s češtinou. *Slavia*, 54, s. 235–243.
- Uhlířová 1987: UHLÍŘOVÁ, L. *Knížka o slovosledu*. Praha 1987.
- Uhlířová 1988: UHLÍŘOVÁ, L. Slovosled slovanského přívlastku z hlediska konfrontačního. *Slavia*, 57, s. 268–281.
- Uhlířová 2001: UHLÍŘOVÁ, L. Klitika jako kategorie diskusní. In: Z. HLADKÁ, P. KARLÍK (eds.): *Čeština – univerzália a specifika 3*. Praha 2001, s. 29–35.

- Uhlířová 2007: UHLÍŘOVÁ, L. Volný morfém *se/si* u substantiv verbálních na *-ní/-tí* v současné češtině (s využitím českých korpusů). In: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, 71–72. Novi Sad 2007, s. 173–187.
- Uhlířová 2010: UHLÍŘOVÁ, L. Bulharská posesivní zájmena a způsoby jejich překládání do češtiny. In: F. ČERMÁK, J. KOCEK (eds.): *Mnohojazyčný korpus InterCorp: Možnosti studia*. Studie z korpusové lingvistiky, sv. 12. Praha 2010, s. 27–45.
- Uhlířová 2011a: УХЛИРЖОВА, Л. Общност и многообразие на словореда на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част I. *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 5–17.
- Uhlířová 2011b: УХЛИРЖОВА, Л. Общност и многообразие на словореда на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част II. *Съпоставително езикознание*, № 2, с. 20–31.
- Uhlířová 2011c: УХЛИРЖОВА, Л. Общност и многообразие на словореда на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част III. *Съпоставително езикознание*, № 3, с. 5–16.
- Uhlířová 2012: УХЛИРЖОВА, Л. Общност и многообразие на словореда на клитиките (Съпоставително изследване на българския и чешкия език). Част IV. *Съпоставително езикознание*, № 1, с. 5–11.
- Večerka 1961: VEČERKA, R. *Syntax aktivních participií ve staroslověnině*. Praha 1961.
- Večerka 1963: VEČERKA, R. *Slovanské počátky české knižní vzdělanosti*. Praha 1963.
- Večerka 1978: VEČERKA, R. K problematice zkoumání syntaxe staroslověnině. In: *Československé přednášky pro VIII. mezinárodní kongres slavistů v Záhřebu*. Praha 1978, s. 151–160.
- Večerka 1979a: VEČERKA, R. Distribuce posesivních zájmen ve staroslověnině. In: *Otázky slovanské syntaxe IV/I*, Brno 1979, s. 117–125.
- Večerka 1979b: VEČERKA, R. Poloha kongruentních posesivních zájmen ve staroslověnině. In: *SPFFBU*, A 27, s. 197–204.
- Večerka 1980: VEČERKA, R. Problematika zkoumání aktuálního větného členění ve staroslověnině. In: *SPFFBU*, A 28, s. 79–90.
- Večerka 1984: VEČERKA, R. *Staroslověnština*. Praha 1984.
- Večerka 1985: VEČERKA, R. Rytmičtý faktor v lineární organizaci staroslověnské věty. *Slovo*, 35, s. 77–114.
- Večerka 1988: VEČERKA, R. Tendence ke kontaktní posloupnosti členů ve staroslověnských atributivních syntagmatech. In: *Československá slavistika 1988*, s. 199–207.
- Večerka 1989: VEČERKA, R. *Altkirchenslavische (altbulgarische) Syntax I. Die lineare Satzorganisation*. Monumenta linguae slavicae dialecti veteris. Fontes et dissertationes. T. 27. Freiburg im Breisgau 1989.
- Večerka 2006: VEČERKA, R. *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc – Praha 2006.

- Wackernagel 1892: WACKERNAGEL, J. Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. In: *Indogermanische Forschungen*, 1, s. 333–434. DOI: 10.1515/9783110242430.333
- Zlatanova 1990: ЗЛАТАНОВА, Р. *Структура на простото изречение в книжовния старобългарски език*. София 1990.

POUŽITÉ ZKRATKY

angl.	anglicky, angličtina
bulh.	bulharsky, bulharština
č.	česky, čeština
chorv.	chorvatsky, chorvatština
novobulh.	novobulharsky
pol.	polsky, polština
rus.	rusky, ruština
ř.	řecky, řečtina
srb.	srbsky, srbština

VĚDECKÁ REDAKCE MASARYKOVY UNIVERZITY

prof. MUDr. Martin Bareš, Ph.D. (předseda)
Ing. Radmila Droběnová, Ph.D.
Mgr. Michaela Hanousková
doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.
doc. PhDr. Mgr. Tomáš Janík, Ph.D.
doc. JUDr. Josef Kotásek, Ph.D.
Mgr. et Mgr. Oldřich Krpec, Ph.D.
prof. PhDr. Petr Macek, CSc.
PhDr. Alena Mizerová (tajemnice)

doc. Ing. Petr Pirožek, Ph.D.
doc. RNDr. Lubomír Popelínský, Ph.D.
Mgr. David Povolný
Mgr. Kateřina Sedláčková, Ph.D.
prof. RNDr. David Trunec, CSc.
prof. MUDr. Anna Vašků, CSc.
Mgr. Iva Zlatušková (místopředsedkyně)
doc. Mgr. Martin Zvonař, Ph.D.

EDIČNÍ RADA FILOZOFICKÉ FAKULTY MASARYKOVY UNIVERZITY

doc. Mgr. Lukáš Fasora, Ph.D.
prof. PhDr. Jiří Hanuš, Ph.D.
doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.
(předsedkyně)
doc. PhDr. Jana Chamonikolasová, Ph.D.
prof. Mgr. Libor Jan, Ph.D.
prof. PhDr. Jiří Kroupa, CSc.

prof. PhDr. Petr Kyloušek, CSc.
prof. Mgr. Jiří Macháček, Ph.D.
doc. Mgr. Katarina Petrovičová, Ph.D.
(tajemnice)
prof. PhDr. Ivo Pospíšil, DrSc.
prof. PhDr. BcA. Jiří Raclavský, Ph.D.

Slovosledné změny

v bulharských a srbských
evangelních památkách
z 12. a 13. století

Elena Krejčová

Vydala MASARYKOVA UNIVERZITA roku 2016

v edici **Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity** / číslo 450

Odpovědná redaktorka / doc. Mgr. Jana Horáková, Ph.D.

Výkonná redaktorka / doc. Mgr. Katarina Petrovičová, Ph.D.

Grafická koncepce edice a návrh obálky / Pavel Křepela

Sazba / Dan Šlosar

Vydání první / 2016

Náklad / 200 výtisků

Tisk a knihařské zpracování / powerprint s.r.o., Brandejsovo nám. 1219/1,
165 00 Praha-Suchbát

ISBN 978-80-210-8338-7

ISSN 1211-3034

DOI: 10.5817/CZ.MUNI.M210-8338-2016

#450